

Міністерство внутрішніх справ України
Національна академія внутрішніх справ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

РЕЗВОВА ОЛЬГА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 347.635

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРАВА ТА ОБОВ'ЯЗКИ БАТЬКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ
В СІМЕЙНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ**

12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес;
сімейне право; міжнародне приватне право»

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В. Резвова

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Білянська Наталія Володимирівна, кандидат
юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Резвова О.В. Права та обов'язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» (081 – Право). Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертація є комплексним науковим дослідженням інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України.

Досліджено теоретико-правові та методологічні засади інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини, визначено стан наукової розробки проблеми, окреслено методологію дослідження. У відповідному контексті простежено еволюцію правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні та розглянуто правове регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини за законодавством інших країн.

Розкрито поняття та юридичну природу прав батьків щодо виховання дитини й визначено їх місце в системі особистих немайнових батьківських прав. Охарактеризовано поняття, зміст та види обов'язків батьків щодо виховання дитини. Розглянуто особливості здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини, розкрито поняття правового захисту прав батьків щодо виховання дитини та способи захисту прав батьків щодо виховання дитини.

Здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що виявилось у розробленні наукових положень щодо поняття, сутності, підстав виникнення, правових наслідків та способів здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини за сімейним законодавством України.

Визначено, що основними теоретико-методологічними засадами

дослідження правовідносин, які виникають у процесі здійснення й захисту прав, виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини, є: пріоритет особистих прав дітей і похідний характер майнових прав батьків і дітей; значний вплив на регулювання відносин між матір'ю, батьком і дитиною норм моралі, релігійних норм.

Встановлено, що інститут прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини пройшов тривалий шлях становлення і розвитку. Зокрема, виокремлено такі етапи: I етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини; II етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей; III етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

Встановлено, що батьківські права щодо виховання дитини – це суб'єктивні права, що належать матері, батькові дитини, засновані на походженні дитини від цієї особи, засвідченому в установленому законом порядку, що полягають у реалізації можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

Доведено, що зміст суб'єктивного права батьків на виховання включає в себе: 1) право батьків на власну поведінку щодо дитини; 2) право батьків

забороняти іншим особам певну поведінку; 3) право батьків на захист права на виховання в разі його порушення.

Визначено сутність батьківських прав щодо виховання дитини як правову реалізацію соціально-правових можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

Доведено, що здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини передбачає сукупність заходів, які застосовуються батьками під час спілкування з дітьми з метою передання їм своїх знань, умінь та навичок, формування особистих якостей дитини, що опосередковуються взаємодією обох сторін сімейних правовідносин – батьків і дитини, при чому право одного суб'єкта відповідних правовідносин кореспондується з обов'язком іншого.

Проведено класифікацію обов'язків батьків щодо виховання дитини за характером їх змісту на: 1) обов'язки-зобов'язання, які полягають у: а) вихованні дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; б) піклуванні про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; в) забезпеченні здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, підготовки її до самостійного життя; г) повазі до дитини; 2) обов'язки-заборони: а) обов'язок не здійснювати будь-які види експлуатації своєї дитини; б) обов'язок не застосовувати фізичні покарання дитини; в) обов'язок не використовувати інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.

Аргументовано, що під обов'язком батьків піклуватися про дітей варто розуміти у нормативно-правових актах України в інтересах дітей, суспільства й держави належну, правомірну поведінку батьків або інших уповноважених суб'єктів, що спрямована на утримання, виховання, навчання, забезпечення здоров'я та безпеки дітей, піклування про фізичний, духовний і моральний стан дитини, а також запобігання вчиненню щодо неї протиправних дій.

Визначено та доведено, що захист прав батьків щодо виховання дитини –

це застосування уповноваженими державними органами, службовими особами, матір'ю, батьком дитини передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення в майбутньому.

Проведено класифікацію способів захисту прав щодо виховання дитини за такими критеріями: 1) залежно від виду прав, що захищаються: а) загальні (універсальні), що можуть бути застосовані для захисту будь-яких особистих немайнових прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав); б) спеціальні, що можуть бути застосовані для захисту прав батьків і дітей по вихованню дитини (визначення місця проживання малолітньої дитини, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав); 2) залежно від правових наслідків: а) способи захисту, спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав); б) способи захисту, спрямовані на припинення порушень сімейних прав батьків і дітей або їх попередження (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини, визначення імені дитини); в) способи захисту, спрямовані на відновлення порушених прав та відшкодування завданої шкоди (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

Запропоновано поняття способів захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини як матеріально-правових заходів примусового характеру, спрямованих на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, присікання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів та впливу на правопорушника.

Встановлено, що способи захисту прав батьків зумовлені правовою природою сімейних прав батьків і дітей та у більшості своїй мають особисто-правовий та індивідуальний характер. До способів захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини належать участь у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав; позбавлення батьківських прав; поновлення батьківських прав; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків.

На підставі вище наведених положень сформульовано пропозиції, спрямовані на оптимізацію сімейного законодавства України щодо здійснення та захисту прав, виконання батьками обов'язків щодо виховання дитини.

Ключові слова: дитина, виховання, батьки, права, обов'язки, особисті немайнові права, цивільно-правова відповідальність, реалізація, захист.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1) Резвова О.В. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. С. 67–71.

2) Мазур В.В., Резвова О.В. Особливості реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та межі їх здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Том. 2. С. 49–51.

3) Резвова О.В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал Логос. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9. С. 101–106.

4) Резвова О.В. Цивільно-правовий захист права дитини на належне батьківське виховання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. С.101–106.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1) Резвова О.В. Право на виховання дитини як особисте немайнове право батьків. *Юриспруденція та наукові товариства у закладах вищої освіти – шлях формування правника* : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 27 квітня 2018 р.). Кривий Ріг, 2018. С. 36–38.

2) Резвова О.В. Становлення інституту прав дітей в період Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 271–274.

3) Резвова О.В. Право на виховання дитини як переважне право батьків. *DIE WICHTIGSTEN VEKTOREN FÜR DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFT IM JAHR* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Люксембург, LUX, 24 січня 2020 року). Люксембург, 2020. С. 80–82.

4) Резвова О.В. Права батьків на виховання дитини: поняття та зміст. *Формування сучасної наукової думки* : збірник матеріалів міжнар. наук. конф. (Кропивницький, 31 січня 2020 р.). Кропивницький, 2020. С. 191–193.

5) Резвова О.В. Інститут прав и обязанностей родителей по воспитанию ребенка по законодательству зарубежных стран. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 1-2 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 49–51.

SUMMARY

Rezvoval O.V. Rights and responsibilities of parents regarding the upbringing of a child in the family law of Ukraine. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 12.00.03 «Civil law and civil process; family law; private international law "(081 – Law). National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The dissertation is a complex scientific research of the institute of rights and responsibilities of parents regarding the upbringing of a child in family law of Ukraine.

The theoretical, legal and methodological principles of the institute of rights and responsibilities of parents in raising a child are studied, the state of scientific development of the problem is determined, the research methodology is outlined. In this context, the evolution of the legal regulation of the institution of rights and responsibilities of parents for the upbringing of children in Ukraine and the legal regulation of the institution of rights and responsibilities of parents for the upbringing of children under the laws of other countries.

The concept and legal nature of parents' rights to bring up a child are revealed and their place in the system of personal non-property parental rights is determined. The concepts, content and types of responsibilities of parents for raising a child are described. The peculiarities of the exercise of rights and responsibilities of parents for the upbringing of a child are considered, the concept of legal protection of the rights of parents for the upbringing of a child and ways to protect the rights of parents for the upbringing of a child are revealed.

A theoretical generalization and a new solution to the scientific problem, which manifested itself in the development of scientific provisions on the concept, nature, grounds, legal consequences and methods of exercising the rights and responsibilities of parents to raise a child under family law of Ukraine.

It is determined that the main theoretical and methodological principles of the

study of legal relations that arise in the process of exercising and protecting the rights, fulfillment of parental responsibilities for the upbringing of the child are: priority of personal rights of children and derivative nature of property rights of parents and children; significant influence on the regulation of relations between mother, father and child norms of morality, religious norms.

It has been established that the institution of the rights and responsibilities of parents in raising a child has come a long way in its formation and development. In particular, the following stages are distinguished: Stage I - pre-revolutionary (the period from the times of Kievan Rus to 1917), which was characterized by the institution of parental authority, when the principle of priority of rights and interests of parents over the rights and interests of the child; Stage II - Soviet (period from 1917 to 1991), which was characterized by the consolidation of the priority of collective public education of children and the formation of family law of the USSR, according to which paternity of the child was established by choice of mother in registration or court, parental responsibilities regarding the upbringing of children were fully correlated with the goals of the state and the state task of upbringing; personal and property rights and responsibilities of parents and children are regulated; Stage III is modern (from 1991 to the present), which became a period of legislative renewal of the institution of rights and responsibilities of parents in raising a child. During this period, national family legislation is formed and developed in compliance with international standards of children's rights proclaimed by the UN Convention on the Rights of the Child.

It is established that parental rights to raise a child are subjective rights belonging to the mother, the child's father, based on the child's origin from this person, certified in the manner prescribed by law, consisting in the realization of parents' ability to influence the psyche the child, his consciousness and demand appropriate behavior from her.

It is proved that the content of the subjective right of parents to upbringing includes: 1) the right of parents to their own behavior towards the child: 2) the right of parents to prohibit other persons from certain behavior; 3) the right of parents to

protect the right to education in case of violation.

The essence of parental rights regarding the upbringing of a child is defined as the legal realization of social and legal opportunities of parents by their moral and legal actions to influence the child's psyche, consciousness and require appropriate behavior.

It is proved that the exercise of rights and responsibilities of parents for the upbringing of a child involves a set of measures used by parents in communicating with children to transfer their knowledge, skills and abilities, the formation of personal qualities of the child, mediated by the interaction of both parties - parents and the child, and the right of one subject of the relevant legal relationship corresponds to the duty of another.

The classification of parents' responsibilities for raising a child according to the nature of their content is classified into: 1) responsibilities-obligations, which consist in: a) raising a child in the spirit of respect for the rights and freedoms of others, love for family and family, his people, his homeland; b) care for the health of the child, his physical, spiritual and moral development; c) ensuring that the child receives a complete general secondary education, preparing him for independent living; d) respect for the child; 2) duties-prohibitions: a) the obligation not to carry out any kind of exploitation of the child; b) the obligation not to apply corporal punishment to the child; c) the obligation not to use other types of punishment that degrade the human dignity of the child.

It is argued that the duty of parents to care for children should be understood in the regulations of Ukraine in the interests of children, society and the state appropriate, lawful conduct of parents or other authorized entities aimed at maintenance, education, training, health care. and the safety of children, care for the physical, spiritual and moral condition of the child, as well as the prevention of illegal actions against him.

It is determined and proved that the protection of the rights of parents regarding the upbringing of a child is the application by authorized state bodies, officials, mother, father of a child of statutory or contractual measures aimed at

terminating the offense, restoring (recognizing) violated (disputed, unrecognized) family law. or interest, eliminating the real threat of such a violation and influencing the offender in order to prevent such a violation in the future.

The classification of ways to protect the rights to raise a child according to the following criteria: 1) depending on the type of rights protected: a) general (universal) that can be used to protect any personal non-property rights of parents and children (deprivation of parental rights); b) special, which can be used to protect the rights of parents and children to raise a child (determining the place of residence of a minor child, ensuring the child's full general secondary education, determining ways to participate in raising a child and communicate with him from parents living separately from the child, the removal of obstacles to the exercise of his parental rights); 2) depending on the legal consequences: a) methods of protection aimed at establishing (recognizing) or changing (terminating) the family rights of parents and children (deprivation of parental rights); b) methods of protection aimed at stopping violations of family rights of parents and children or preventing them (determining ways to participate in the upbringing of the child, determining the place of residence of a minor child, determining the child's name); c) methods of protection aimed at restoring the violated rights and compensation for the damage caused (restoration of parental rights, compensation for moral damage caused to the parents who live separately from the child).

The concept of ways to protect the rights and responsibilities of parents to raise a child as a substantive legal measures of a coercive nature, aimed at achieving the desired legal result in the form of restoration (recognition) of the violated (disputed) right, suppression of the offense, eliminating the real threat of family rights and interests and influence on the offender.

It is established that the methods of protection of parents' rights are conditioned by the legal nature of family rights of parents and children and most of them have a personal-legal and individual character. Ways to protect the rights and responsibilities of parents regarding the upbringing of a child include participation in the upbringing and communication of the child of the parent living separately from the child, and the

removal of obstacles to the exercise of his parental rights; deprivation of parental rights; restoration of parental rights; compensation for material and moral damage caused to the other parent.

On the basis of the above provisions, proposals are formulated aimed at optimizing the family legislation of Ukraine on the exercise and protection of rights, the fulfillment of parental responsibilities for the upbringing of the child.

Key words: child, upbringing, parents, rights, responsibilities, personal non-property rights, civil liability, implementation, protection.

LIST OF PUBLICATIONS OF THE APPLICANT ASSOCIATED WITH THE TOPIC OF THE THESIS

Research papers where main research results of the Thesis have been published:

1) Резвова О.В. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України. Науковий вісник публічного та приватного права. 2017. Вип. 6. С. 67–71.

2) Мазур В.В., Резвова О.В. Особливості реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та межі їх здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Том. 2. С. 49–51.

3) Резвова О.В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал Логос. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9. С. 101–106.

4) Резвова О.В. Цивільно-правовий захист права дитини на належне батьківське виховання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. С. 101–106.

Research papers certifying the approbation of the results of the Thesis:

1) Резвова О.В. Право на виховання дитини як особисте немайнове право батьків. *Юриспруденція та наукові товариства у закладах вищої освіти – шлях формування правника* : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 27 квітня 2018 р.). Кривий Ріг, 2018. С. 36–38.

2) Резвова О.В. Становлення інституту прав дітей в період Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 271–274.

3) Резвова О.В. Право на виховання дитини як переважне право батьків. *DIE WICHTIGSTEN VEKTOREN FÜR DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFT IM JAHR* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Люксембург, LUX, 24 січня 2020 року). Люксембург, 2020. С. 80–82.

4) Резвова О.В. Права батьків на виховання дитини: поняття та зміст. *Формування сучасної наукової думки* : збірник матеріалів міжнар. наук. конф. (Кропивницький, 31 січня 2020 р.). Кропивницький, 2020. С. 191–193.

5) Резвова О.В. Інститут прав и обязанностей родителей по воспитанию ребенка по законодательству зарубежных стран. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення*: збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 1-2 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 49–51.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	16
ВСТУП	17
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ	26
1.1. Стан наукової розробки проблеми прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та методологія проведення дослідження.....	26
1.2. Еволюція правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні.....	41
1.3. Правове регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини за законодавством інших країн.....	61
Висновки до розділу 1	74
РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ	77
2.1. Права батьків щодо виховання дитини та їх місце в системі особистих немайнових батьківських прав.....	77
2.2. Поняття, зміст та види обов'язків батьків щодо виховання дитини...	97
Висновки до розділу 2	113
РОЗДІЛ 3 ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ, ВИКОНАННЯ БАТЬКАМИ ОБОВ'ЯЗКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ	115

3.1. Особливості здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини	115
3.2. Поняття правового захисту прав батьків щодо виховання дитини ..	133
3.3. Способи захисту прав батьків щодо виховання дитини	155
Висновки до розділу 3	173
ВИСНОВКИ	177
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	185
ДОДАТКИ	211

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ЦК	Цивільний кодекс
СК	Сімейний кодекс
КпШС	Кодекс про шлюб та сім'ю
ЦПК	Цивільний процесуальний кодекс
КК	Кримінальний кодекс
ОДРАЦС	орган державної реєстрації актів цивільного стану

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Одним із завдань сімейного законодавства (ст. 3 СК України) є забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини (ст. 5 СК України). Діти ще не мають достатнього соціального досвіду, тому саме сімейне виховання дає можливість забезпечити їх нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу стати повноцінним членом суспільства та збагатити певним соціальним досвідом.

Обов'язок здійснювати виховання дитини покладається на батьків та полягає у реалізації системи заходів виховного характеру, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості. А тому це не лише задоволення життєво-побутових потреб дитини, але й прояв до неї уваги, надання моральної підтримки під час вирішення різноманітних життєвих питань, прищеплення впевненості у собі, залучення до активної участі у житті суспільства тощо.

Характерною особливістю виховання є його двосторонній характер, що проявляється у взаємопов'язаній діяльності вихователів (батьків або осіб, які їх замінюють) та вихованців (малолітніх, неповнолітніх осіб), який спрямований на формування у останніх поглядів, переконань, навичок і звичок поведінки.

В процесі дослідження було встановлено, що до вказаної проблематики зверталися науковці у галузі як цивільного, так і сімейного права, зокрема: К. М. Аненков, Т. С. Андрущенко, М. В. Антокольська, Л. В. Афанасьева, Л. М. Баранова, Ю. Ф. Беспалов, В. І. Борисова, І. В. Венедіктова, Г. С. Волосатий, М. К. Галянтич, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, І. А. Загоровський, О. Ю. Ільїна, О. С. Іоффе, І. Р. Калаур, К. Д. Кавелін, О. Ю. Косова, В. М. Коссак, О. В. Кохановська, Л. В. Красицька, А. Л. Кумановська, В. А. Кройтор, В. В. Луць, Р. А. Майданник, М. В. Матвєєва, В. П. Мироненко, О. М. Нечаєва,

Л. А. Ольховик, О. Й. Пергамент, І. А. Покровський, К. С. Пірсон, С. А. Пилипенко, В. Д. Примак, Ю. Д. Притика, Є. А. Поссе, Л. М. Пчелінцева, Г. М. Рабець, О. В. Розгон, З. В. Ромовська, Г. О. Резнік, В. О. Рясенцев, Л. В. Сапейко, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, В. І. Труба, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонova, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, Г. Ф. Шершеневич та інші.

Віддаючи належне працям науковців, які зробили значний внесок у розвиток й удосконалення інституту прав та обов'язків батьків та дітей, можна стверджувати, що інститут прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні предметно досліджений не був. Крім того, наявність низки нерозв'язаних питань у зазначеній сфері (щодо змісту права батьків на виховання дитини, особливостей та способів здійснення прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини тощо) призводить до виникнення колізій у вітчизняному сімейному законодавстві.

Таким чином, відсутність комплексних монографічних досліджень, присвячених інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України, а також недосконалість чинного сімейного законодавства свідчать про актуальність обраної теми та необхідність системного аналізу зазначеної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дисертаційне дослідження ґрунтується на основних положеннях Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року, схваленої Постановою Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. за № 341, Концепції Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 5 квітня 2017 р. за № 230-р., Державної цільової соціальної програми «Молодь України» на 2016–2020 роки, схваленої розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2015 р. № 1018-р, Стратегії державної політики з питань здорового та активного довголіття населення на період до 2022 року, схваленої розпорядженням Кабінету

Міністрів України від 11 січня 2018 року № 10-р, виконано відповідно до переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років, затвердженого наказом МВС України від 16 березня 2015 року № 275, передбачено річними планами науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2012-2020 роки.

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є розроблення теоретичних засад інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України, а також вироблення на цій підставі науково-обґрунтованих пропозицій, спрямованих на вдосконалення чинного сімейного законодавства у цій сфері.

Для досягнення означеної мети поставлено такі *завдання*:

- окреслити методологію дослідження прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини, а також дослідити стан наукової розробки проблеми;
- простежити еволюцію правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні;
- визначити особливості правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини за законодавством інших країн;
- сформулювати поняття та юридичну природу права батьків на виховання дитини та визначити його місце в системі особистих немайнових батьківських прав;
- дослідити поняття, зміст та види обов'язків батьків щодо виховання дитини;
- розкрити особливості та способи здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини;
- визначити поняття правового захисту прав батьків щодо виховання дитини;
- виокремити способи захисту прав батьків щодо виховання дитини;

– розробити пропозиції щодо вдосконалення сімейного законодавства України з питань здійснення та захисту прав та виконання обов’язків батьків щодо виховання дитини.

Об’єктом дослідження є суспільні відносини, що виникають у зв’язку з здійсненням та захистом прав, виконанням обов’язків батьками щодо виховання дитини.

Предметом дослідження є права та обов’язки батьків щодо виховання дитини в сімейному праві України.

Методи дослідження. Відповідно до поставлених мети і завдань, основою методології дослідження стали загальнонаукові та спеціальні методи пізнання правових явищ. Зокрема, *метод аналізу і синтезу*, а також *логічний, філософський, цільовий, типологічний і модельний метод* застосовувалися для вироблення цілісного уявлення про права та обов’язки батьків по вихованню дитини за сімейним законодавством України (підрозділи 1.1, 1.2, 2.1, 3.1). *Історико-правовий та конкретно-історичний метод* дозволив простежити еволюцію правового регулювання прав та обов’язків батьків щодо виховання дитини, а також дослідити розвиток наукових поглядів щодо інституту утримання (підрозділи 1.1, 1.2). За допомогою *порівняльно-правового методу* виокремлено загальне і особливе у правовому регулюванні інституту прав та обов’язків батьків щодо виховання дитини у вітчизняному і зарубіжному законодавстві, а також у наукових поглядах з окресленої проблематики (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 3.1). Використання *діалектичного методу* дозволило визначити стан наукових досліджень даної проблематики (підрозділ 1.1), а *формально-логічного та формально-правового методу* – окреслити коло обставин, які сприяли формуванню прав та обов’язків батьків щодо виховання дитини (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2). Методи *індукції та дедукції* застосовувались для характеристики прав та обов’язків батьків по вихованню дитини (розділ 2). Особливості, способи здійснення та правового захисту прав та обов’язків батьків щодо виховання дитини, здійснювалось шляхом застосування *методу системного аналізу* (підрозділи 3.1–3.2). *Метод правового моделювання та*

спеціально – юридичний метод застосовувався для розроблення пропозицій щодо оптимізації чинного сімейного законодавства України у контексті задач дослідження (підрозділи 2.1, 2.2, 3.2, 3.3). *Логічний метод* використовувався як універсальний засіб аргументації наукових висновків і розроблення науково-обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення сімейного законодавства України в контексті окресленої проблеми (розділи 2, 3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні дослідженням комплексу теоретичних і практичних проблем здійснення і захисту прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини в сімейному праві України з метою оптимізації правового регулювання відносин батьків і дітей, спрямованого на формування відповідального батьківства та зміцнення сім'ї як соціального інституту.

У роботі обґрунтовано низку положень і висновків, нових та важливих для розвитку юридичної науки, а також правозастосовної практики, зокрема:

вперше:

– виокремлено три етапи розвитку правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини: I етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини; II етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей; III етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини,

проголошених Конвенцією ООН про права дитини;

– доведено, що здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини передбачає сукупність заходів, які застосовуються батьками під час спілкування з дітьми з метою передання їм своїх знань, умінь та навичок, формування особистих якостей дитини, що опосередковуються взаємодією обох сторін сімейних правовідносин – батьків і дитини, при чому право одного суб'єкта відповідних правовідносин кореспондується з обов'язком іншого;

– проведено класифікацію обов'язків батьків щодо виховання дитини за характером їх змісту на: 1) обов'язки-зобов'язання, які полягають у: а) вихованні дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; б) піклуванні про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; в) забезпеченні здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, підготовки її до самостійного життя; г) повазі до дитини; 2) обов'язки-заборони: а) обов'язок не здійснювати будь-які види експлуатації своєї дитини; б) обов'язок не застосовувати фізичні покарання дитини; в) обов'язок не використовувати інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.

удосконалено:

– поняття «прав дитини» як суб'єктивних прав, що належать дитині з моменту народження або в силу закону і до досягнення нею повноліття, спрямовані на забезпечення її сімейним вихованням, можливістю фізичного, розумового, духовного, морального і соціального розвитку;

– науковий підхід щодо визначення правомочностей, які складають зміст права батьків і дитини на виховання. Запропоновано елементами відповідного права вважати: а) правомочність батьків і дитини на спілкування між собою; б) правомочність доступу (право дитини на перебування протягом обмеженого періоду разом з батьками, з якими вона зазвичай не проживає, чи зустріч з ними); в) правомочність батьків отримувати інформацію про дитину; г)

правомочність дитини отримувати інформацію про батьків, якщо це не завдає шкоди психічному і фізичному здоров'ю дитини;

– поняття батьківських прав щодо виховання дитини як суб'єктивних прав, що належать матері, батькові дитини, заснованих на походженні дитини від цієї особи, засвідченому в установленому законом порядку, що полягають у реалізації можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки;

дістало подальший розвиток:

– положення про те, що серед батьківських прав доцільно виокремлювати секундарні права, які не забезпечуються суб'єктивним обов'язком іншої особи, зокрема, право батьків на визначення прізвища, імені, по-батькові дитини; право батьків на визначення місця проживання малолітньої дитини тощо;

– поняття захисту прав батьків щодо виховання дитини як застосування уповноваженими державними органами, службовими особами, матір'ю, батьком дитини передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення в майбутньому;

– класифікація способів захисту прав щодо виховання дитини за такими критеріями: 1) залежно від виду прав, що захищаються: а) загальні (універсальні), що можуть бути застосовані для захисту будь-яких особистих немайнових прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав); б) спеціальні, що можуть бути застосовані для захисту прав батьків і дітей по вихованню дитини (визначення місця проживання малолітньої дитини, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав); 2) залежно від правових наслідків: а) способи захисту, спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей

(позбавлення батьківських прав); б) способи захисту, спрямовані на припинення порушень сімейних прав батьків і дітей або їх попередження (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини, визначення імені дитини); в) способи захисту, спрямовані на відновлення порушених прав та відшкодування завданої шкоди (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

На підставі наведених положень розроблено низку пропозицій щодо оптимізації сімейного законодавства України, зокрема, пропонується викласти у новій редакції статті 150–151, частину 2 статті 159 СК України, пункт 6 частини 2 статті 18 СК України, частину 2 статті 51 Конституції України, а також доповнити СК України новою нормою – статтею 150-1.

Практичне значення отриманих результатів полягає у використанні та можливості використання розроблених пропозицій та висновків:

– у науково-дослідній роботі – під час проведення подальших наукових досліджень у сфері сімейного права України;

– у законотворчій діяльності – в процесі удосконалення сімейного законодавства України;

– у правозастосовній діяльності – під час розгляду і вирішення сімейних справ (Акт впровадження від 17.05.2021);

– у навчально-методичній роботі – при викладанні навчальних дисциплін «Актуальні проблеми сімейного права», «Особливості розгляду окремих категорій цивільних справ», при підготовці підручників та навчальних посібників, а також навчально-методичних матеріалів із вказаних дисциплін (Акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 11.06.2021).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійною, завершеною науковою працею. Наукові висновки, оприлюднені у дисертації, наукових статтях та тезах доповідей, а також надані рекомендації й пропозиції ґрунтуються на власних дослідженнях автора та сформульовані нею особисто. Із наукових праць, опублікованих у співавторстві, автору дисертаційного

дослідження належить питання меж здійснення прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини, що є власними теоретичними розробками автора в опублікованій у співавторстві статті, та становлять більше 70 %.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки дослідження оприлюднені автором у виступах на всеукраїнських і міжнародних науково-практичних конференціях, зокрема: «Юриспруденція та наукові товариства у закладах вищої освіти – шлях формування правника» (м. Кривий Ріг, 27 квітня 2018 р.); «Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (м. Харків, 19 грудня 2018 р.); «Теория и практика реализации мер ответственности в гражданском, трудовом, семейном праве в государствах таможенного союза ЕАЭС» (г. Минск, 17 декабря 2019 г.); «DIE WICHTIGSTEN VEKTOREN FÜR DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFT IM JAHR» (м. Люксембург, 24 січня 2020 р.); «Формування сучасної наукової думки» (м. Кропивницький, 31 січня 2020 р.).

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, переліку умовних позначень, вступу, трьох розділів, що містять вісім підрозділів, висновків, списку використаних джерел (281 найменування на 26 сторінках) та додатків (на 4 сторінках). Загальний обсяг дисертації становить 214 сторінок, із них 184 сторінки основного тексту.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

1.1. Стан наукової розробки проблеми прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та методологія проведення дослідження

За всіх часів найголовнішою метою будь-якого шлюбу було продовження їх роду, а саме – народження дитини. Первинним природним середовищем для дитини завжди була і залишається сім'я. А головною функцією сім'ї є виховання майбутньої людини та громадянина. Саме від виховання, ставлення батьків до дитини, любові, поваги та турботи до неї, залежить яким членом суспільства згодом стане ця дитина.

Відповідно процес виховання дитини становить собою систему виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, у зв'язку з чим на батьків покладається обов'язок не лише задовольняти життєво-побутові потреби дитини, а й виявляти до неї увагу, надавати моральну підтримку при вирішенні різноманітних життєвих проблем, прищеплювати впевненість у собі та залучати до активної участі в житті суспільства [212, с. 129].

В Україні, поняття прав дитини та їх особистий захист стали предметом уваги порівняно недавно. Проте, цей напрямок права є одним з найдавніших. Коріння цього напрямку сягає ще з глибини тисячоліть. Оскільки захист дітей завжди ґрунтувався на продовженні роду, в усі часи, в усіх народах, боролися за своїх дітей і ставлення батьків до своїх дітей мало пріоритетний характер, але водночас не відтворювало необхідних юридичних ознак.

Як передбачено у сімейному законодавстві України, батьки є рівноправними суб'єктами правовідносин, які наділяються особистими немайновими правами і обов'язками щодо своїх дітей.

Так, зокрема, можна виокремити такі права батьків:

- права щодо виховання дитини;
- права батьків та дитини на спілкування;
- права батьків по захисту дитини;
- право батьків на визначення місця проживання дитини;
- право батьків на відібрання малолітньої дитини від інших осіб тощо.

Обов'язками батьків є:

- забрати дитину з пологового будинку або іншого закладу охорони здоров'я;
- зареєструвати народження дитини в органі державної реєстрації актів цивільного стану;
- на виховання та розвиток дитини тощо.

З іншої сторони правовідносин батьків і дітей виступає дитина, яка є повноправним суб'єктом сімейного права. Серед встановлених законодавством прав дитини особливе значення має право дитини на належне батьківське виховання. Вважається, що належне батьківське виховання та розвиток дитини визначає в майбутньому її соціально-правове становище в суспільстві.

Аналізуючи природу прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини, перш за все слід спиратися на здобутки цивільно-правової науки.

Вивченням цих питань були присвячені окремі роботи таких вчених, як Ю.Ф. Беспалов, В.А. Ватрас, Є.М. Ворожейкін, Л.В. Красицька, Б.К Левківський, В.М. Леженін, В.П. Мироненко, Л.А. Ольховик, Г.О. Резнік, С.А. Саблук, Л.А. Савченко, О.В. Синегубов, М.Г. Тофтул, Г.Ф. Шершеневич, О.Г. Юхта та інші. Однак, деякі дослідження були проведені на основі сімейного законодавства радянського періоду, що об'єктивно не відображає сучасний стан та проблемні аспекти інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини, інші – розкривають лише деякі аспекти проблем у цьому напрямку.

Так, темі прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини присвячені такі дисертації та монографії, як: А. М. Рябов «Личные и имущественные взаимоотношения между родителями и детьми по советскому семейному

праву» (1962) [203], В. М. Леженін «Право родителей на воспитание детей по советскому семейному законодательству (проблемы содержания и осуществления)» (1989) [119], В. С. Гопанчук «Лишение родительских прав» (1991) [40], І. О. Павлова «Правовое положение родителей» (1995) [157], Л. А. Савченко «Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України» (1997) [207], Ю. Ф. Беспалов «Судебная защита прав ребенка» (1997) [12], Б. К. Левківський «Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї» (2004) [118], Л. А. Ольховик «Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України» (2009) [152], В. Н. Герасимов «Приоритет семейного воспитания детей как принцип семейного права (2006)» [34], Е. В. Каймакова «Защита семейных прав» (2011) [81], Л. В. Красицька «Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей» (2015) [109], Г. О. Резнік «Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти) (2015) [194], О.В. Синегубов «Здійснення особистих немайнових прав фізичних осіб, що не досягли повноліття» (2015) [214].

Проблема неналежного виконання або невиконання обов'язків батьками щодо виховання дитини неодноразово ставала предметом дискусій серед науковців. Так, результати досліджень з цих питань знайшли відображення в наукових статтях таких вчених, як: В. Веселуха «Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку» (1999) [29], Н. А. Д'ячкова Поняття права на виховання (2003) [59], Л. В. Красицька «Особливості розгляду судами справ про визначення батьківства» (2007) [108], В. А. Ватрас «Батьки та діти як суб'єкти сімейних правовідносин» (2008) [25], С. Лепех «Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав» (2010) [122], А. Б. Блага «Неефективне реагування на насильство в сім'ї як порушення прав людини» (2011) [14], Я. Кінаш «Насильство в сім'ї: реалії сьогодення» (2011) [91], І. В. Жилінкова «Механізми здійснення окремих категорій суб'єктивних цивільних та сімейних прав» (2013) [63], Г. О. Резнік Право дитини жити і виховуватись у сім'ї (2014) [195], Л. В. Єфіменко «Правовідносини за участю

інших членів сім'ї та родичів як форма реалізації права на сім'ю» (2015) [60], Лов'як С. С. «Здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків» (2015) [123], Ю. С. Завгородня «Механізм реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей до їх повноліття: поняття та елементи» (2017) [68], К. Кацюба, М. Конюхова «Виконання юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх повнолітніх дітей» (2019) [84], Ю. А. Любчак «Особливості здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків» (2019) [126] тощо.

Вивчаючи праці науковців, які були присвячені інституту прав дітей, можна відзначити, що ними були висвітлені різні позиції з приводу правової природи прав та обов'язків батьків щодо виховання дітей.

Так, на думку І.О. Павлової: «Батьки – це особи, які в силу факту кровного споріднення володіють усіма батьківськими правами та обов'язками як майнового, так і не майнового характеру стосовно своїх неповнолітніх дітей, а у визначених законом випадках і до повнолітніх дітей» [157, с. 13].

Як зазначив В.А. Ватрас, у вище зазначеному понятті, визначенні наявні певні огріхи, щодо конкретизації осіб, які можуть бути батьками, а саме: вказівки, що такими можуть бути лише жінка і чоловік, а не одностатеві пари, крім цього, кровне споріднення є не фактом, а підставою виникнення сімейних відносин. Тому, як вважав науковець, доцільніше буде говорити про законодавчу конструкцію походження дитини від її батьків або ж справді вказувати на юридичний факт, який породжує виникнення батьківських правовідносин (народження дитини) [24, ст. 145-146].

З цього ж питання, Є.М. Ворожейкін, також висловив свою думку і зазначив, що суб'єкти батьківського правовідношення – це мати і батько, жінка і чоловік, що мають в сімейних відносинах однакові права та обов'язки [32, с. 175].

Що стосується терміну «дитина» («діти») та «неповнолітня особа» («неповнолітні особи») в енциклопедичній літературі вживаються як ідентичні, при цьому дітьми вважаються особи, які не досягли повноліття, тобто віку з

яким закон пов'язує набуття повної цивільної дієздатності. Отже, головними ознаками дитини, які відрізняють її від дорослої особи, є недосягнення відповідного віку – 18 років, та відсутність повного обсягу цивільної дієздатності (за умови, що не відбулося емансипації неповнолітньої особи у порядку, передбаченому законом).

Сучасник, український правознавець В. Веселуха характеризує дитину як «маленьку людину, що має певні потреби, але не має достатніх сил, розуму і досвіду, щоб захистити себе» [30, с. 95].

Право дитини на належне виховання закладено в основу її правового статусу та є вихідним положенням правового регулювання відносин батьків та дітей.

Серед науковців існує думка, що правовий статус дитини є своєрідною надбудовою над загальним правовим статусом особи [279, с. 73].

В СК України, передбачено, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. При цьому, малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Якщо розглядати питання про права дитини в контексті сімейних правовідносин, то в юридичній літературі минулих років права дитини не були предметом особливої уваги і в багатьох наукових працях зазначали не права дитини, а «інтереси дитини», але цьому поняттю надали різноманітні тлумачення в залежності від поставленої мети дослідження.

Між батьками та дітьми виникають сімейні правовідносини лише у випадку, якщо дитини народжена від цих батьків. Під походженням дитини, розуміється кровний (біологічний) зв'язок дитини з її батьками. А для виникнення сімейних прав та обов'язків між учасниками таких правовідносин, необхідне засвідчення в установленому законом порядку походження дитини від її батьків.

Проте, не зважаючи на вище зазначене, з самого народження дитина має право знати своїх батьків і має право на піклування та виховання з їхньої

сторони. Реалізація цих прав можлива лише за умови добровільного та належного виконання батьками своїх обов'язків по відношенню до дитини.

Такі ж відповідні права та обов'язки в контексті сімейних правовідносин мають і інші члени сім'ї. А саме, баба, дід, прабаба, прадід та інші члени сім'ї мають право на спілкування зі своїми внуками, правнуками та мають право брати участь у їх вихованні.

Також, повнолітні брати, сестри, як і їх батьки, мають право брати участь у вихованні своїх неповнолітніх братів та сестер незалежно від їхнього місця проживання або перебування.

Однією із основних специфік сімейного виховання є те, що воно здійснюється в умовах сімейного середовища, яке за сукупністю різних факторів, оточення, способу життя, міжособистої взаємодії батьків і дітей, їхнього взаємовпливу розкривається як середовище, що впливає на форми та методи виховання дітей зі сторони батьків.

Отже, доцільніше буде говорити про походження самої дитини від її батьків або ж вказувати на юридичний факт, а саме – народження дитини, що породжує виникнення батьківських правовідносин.

Непоодинокими є випадки, коли виникнення батьківських прав і обов'язків щодо дитини є не тільки добровільним, але і примусовим (наприклад, в разі встановлення батьківства в судовому порядку).

В будь-якому випадку в правовідносинах із дитиною кожен із батьків виступає як самостійний суб'єкт права та самостійно реалізує свою правосуб'єктність. Відповідно у матері і батька виникають рівні права та обов'язки щодо дитини.

Неповнолітні особи є самостійними носіями суб'єктивних прав, які можуть бути двох видів – майнові та особисті немайнові.

Відомий вчений Р.О. Стефанчук визначає особисті немайнові права як такі, що за своїм змістом тісно та нерозривно пов'язані з особою носієм, не мають економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямовані на задоволення фізичних, духовних, моральних, культурних,

соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу) і об'єктом яких є особисті немайнові блага, а у визначених законом випадках й інше нематеріальне благо [230, с. 131].

І.А. Покровський відмічав, що у царині прав особи в суспільстві виникає нова імперія абсолютних прав, які пов'язані з людською особистістю, які не можуть відчужуватися і передаватися [163, с. 110].

Носіями таких особистих немайнових прав у сфері сімейних правовідносин, як підкреслює З.В. Ромовська, може бути лише фізична особа; дитячі лікувальні заклади, заклади органів соціального забезпечення, органи опіки і піклування учасниками сімейних правовідносин бути не можуть [200, с. 238].

Також в науковій літературі зазначають, що правовий статус дитини може бути розподілений на загальний, спеціальний та індивідуальний. Так, загальний правовий статус дитини – це статус її як громадянина держави, який закріплений у конституції. Спеціальний статус – це правовий статус дитини як представника певної соціальної групи, відокремленої за юридично значущими критеріями. Індивідуальний статус – це правовий статус дитини як індивіда, що розкривається через персоніфіковані права і обов'язки, враховуючи конкретні, природні і набуті здатності та особливості [215, с. 903].

С.А. Саблук зазначає, що за своєю природою правовий статус дитини є комплексним міжгалузевим, побудованим на основі загального правового статусу особистості [205, с. 147].

Згідно статті 6 СК України, правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років, а неповнолітньою – дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Отже, під поняттям дитини слід розуміти фізичну особу з моменту її народження і до досягнення нею 18 років, тобто досягнення повноліття.

Окремі права у дитини можуть виникати з досягненням певного віку. Наприклад, спроможність дитини висловити свою думку породжує право

дитини бути вислуханою і обов'язком батьків є те, що вони повинні врахувати її думку при вирішенні питань що стосуються життя їх сім'ї.

Ця здатність з'являється у кожної дитини індивідуально, тому правозастосовний орган повинен пов'язувати виникнення цього права не з досягненням дитини певного віку, а виключно з індивідуальними особливостями самої дитини.

Як зауважує В.А. Ватрас, що визначення дитини повноправним суб'єктом правовідносин можна вважати досягнення останніх десятиліть. Саме в цей час було завершено історичний перехід від розуміння дитини не як суб'єкта права, а як об'єкта батьківських прав, що мало місце в минулому [25, с. 118].

Виникнення особистих немайнових та майнових прав і обов'язків батьків і дітей законом пов'язує з фактом народження дитини, причому не лише в біологічному розумінні такого явища, а народження, засвідченого у встановленому законом порядку [26, с. 51].

Особисті немайнові права дитини розглядаються як суб'єктивні особисті права, що мають об'єктом нематеріальні блага, які виникають із народження й припиняються з досягненням повної дієздатності, спрямовані на нормальний розвиток і соціалізацію дитини, мають високий ступінь публічного інтересу, що полягає в здійсненні контролю за діями батьків та осіб, що їх замінюють [243, с. 90].

Будь-які права дитини можуть називатися такими, якщо вони належать особі, що має статус дитини, який пов'язується з віком особи, а не з обсягом її дієздатності [109, с. 176].

Реалізація батьками своїх прав та виконання обов'язків щодо виховання дитини тісно пов'язані з демократичним та соціально-правовим розвитком держави, наслідком чого є формування нового молодого покоління та збільшення культурної нації.

Проте, неналежна увага до самих методів, способів і процесу виховання, а також реалізації прав та свобод дитини, веде до різного сприяння нею навколишнього середовища, що може спричинити негативні наслідки. Повага,

любов, належні методи та способи батьківського виховання дитини є однією з основних концепцій, на яких базується охорона, реалізація та захист прав та свобод дитини.

Отже, можна стверджувати, що в науці сімейного права України відсутні комплексні монографічні дослідження, присвячені правам та обов'язкам батьків щодо виховання дитини, що спонукає на необхідність комплексного та системного вивчення цієї проблематики. Крім того, не зважаючи на значну теоретичну базу, у наукових колах досі немає єдиного підходу до визначення належних та допустимих видів, методів та способів виховання батьками своїх дітей, відсутній також загальний підхід щодо цих понять, немає однозначної позиції щодо загальних сукупностей, які становлять саму систему прав та обов'язків батьків у виховному процесі, тому закріплення на законодавчому рівні змісту, способів, форм та методів виховання, а також конкретної виховної взаємодії побудованих на принципах морального характеру, сприятиме підвищенню ефективності виконання батьками своїх прав та обов'язків по відношенню до виховного процесу своїх дітей.

Ознайомившись зі станом наукової розробки проблеми в цьому питанні, слід звернути увагу на методологію проведення дослідження інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини.

Методологія – це наука про структуру, логічну організацію, засоби і методи діяльності загалом. Як правило під поняттям методології розуміють методологію наукового пізнання, що являє собою сукупність теоретичних положень про принципи побудови, форми і способи науково-пізнавальної діяльності. Таким чином, методологію юридичної науки можна визначити як систему принципів і способів організації та побудови теоретико-пізнавальної діяльності, а також вчення про цю систему [98, с. 16].

Методологія дослідження та самі методи пізнання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини відіграють важливу роль в самому процесі дослідження. Для полегшення роботи над дослідженням необхідно вибрати такі методи, що призведуть до збільшення достовірності результатів.

Методологія нашого дослідження складається з системи принципів і способів пізнання, що необхідні для дослідження прав та обов'язків батьків щодо виховання їх дитини. В юридичній науці чітко поділяються методи філософського, загальнонаукового та спеціально-наукового рівня [124, с. 10].

До філософського рівня належать філософські категорії і поняття (історичне та логічне, конкретне та абстрактне тощо) [88, с. 5] в їх методологічній функції та система світоглядно обумовлених принципів пізнання [265, с. 27].

Загальнонаукові методи – це методи, які використовують майже всі науки, спеціально-правові методи діють в межах однієї чи декількох близьких наук (наприклад, техніко- юридичний, порівняльно-правовий метод). Професор М.І. Клеандров, відзначаючи специфіку правового пізнання наголошує, що «для юридичних спеціальностей велике значення мають загальні принципи, наукові підходи до дослідження, які традиційно відносяться до методологічного апарату суспільних наук, наприклад: діалектичний підхід до розгляду процесів і явищ, тобто дослідження процесів і явищ у їх розвитку та діалектичній єдності; системний; формально-логічний; історичний тощо. Водночас особи які мають юридичний фах, використовують і такі загальні методи дослідження, як аналіз і синтез, аналогія, індукція і дедукція, метод висунення гіпотези, історичної реконструкції, екстраполяції тощо, а також спеціально-наукові методи: порівняльно-правовий, структурно-правовий, статистично-правовий, техніко - юридичний, конкретно-соціологічний та ін. Таким чином, багаторівневність методології юридичної науки пов'язана з наявністю складних пізнавальних конструкцій та ситуацій у наш час; з модифікаціями об'єкта і предмета юридичної науки; зі змінами самих явищ, які складають об'єкт дослідження, а це, своєю чергою, викликає потребу у створенні нових підходів і методів чи виявленні нових можливостей в наявній методології, використанні досягнень інших наук, необхідних для розв'язання поточних пізнавальних проблем [98, с. 17].

Проте, вважаємо, що напрямок досліджень прав та обов'язків батьків

щодо виховання їх дітей не повинен обмежуватися певними методами.

Залучення інших наукових методів дослідження є необхідною умовою розвитку не лише юриспруденції, але і будь-якої іншої науки, що пов'язано з її високою інтегрованістю, між науковою трансляцією результатів і інших методів дослідження, які є елементами механізму її розвитку. При цьому актуальність тих чи інших дослідницьких засобів інших наук визначається, насамперед, філософськими ідеями, соціальними і культурними цінностями, цілями і завданнями конкретних досліджень, актуалізованих в межах юриспруденції [98, с. 17].

Якщо вибрати метод пізнання, то він займе основне місце в дослідженні нашої роботи.

Отже, цей метод – є метод загальної теорії, що є предметом нашого дослідження, а саме: основними загальними закономірностями формування, функціонування і розвитку прав та обов'язків батьків щодо виховання дітей, так як дослідження будь-яких об'єктів потребує притаманних саме його природі методів, та повинно здійснюватися лише методами, які придатні для пізнання саме цих явищ.

Таким чином, предмет і методи тісно взаємопов'язані, оскільки предмет визначає методи. Так, зв'язок предмета і метода юридичної науки виражається і в особливому категорійному складі науки, і в наявності специфічних, тільки цій науці властивих методів дослідження. Вище викладені положення дозволяють запобігти відсіюванню в застосуванні неправильних для нашого дослідження методів. Також варто визначити поняття методу юридичної науки. На думку Л.А. Луць, метод юридичної науки – це система засобів пізнавальної діяльності. І.В. Бризгалов визначає методи юридичної науки як систему прийомів та засобів, спрямованих на отримання об'єктивних та обґрунтованих знань. Отже, виходячи з вище викладеного, методи – це засоби пізнання, а філософські методи виступають основою пізнання, вони присутні на всьому етапі дослідження. Філософські категорії, інтегруючи наукові знання, відіграють роль методологічних принципів пізнання, виконують методологічні функції в

пізнанні спеціальних об'єктів [98, с. 18].

Цей рівень методології напрямку юридичної науки дозволяє визначити об'єктивність результатів самого дослідження.

Принципи діалектичного пізнання (об'єктивність, всебічність, конкретність і повнота пізнання, роздвоєння єдиного і пізнання суперечливих його сторін тощо) логічний метод (основними прийомами якого є аналіз і синтез, індукція і дедукція, аналогія, сходження від конкретного до 19 абстрактного і від абстрактного до конкретного тощо) та інші загальні філософські методи супроводжували весь процес аналізу предмета дослідження. Значення логічного методу особливо важливе для формулювання таких понять: «права батьків», «обов'язки батьків», «особисті права дитини», «право на виховання», «життя», «право на життя», «гідність», «свобода», «особиста недоторканність» тощо; та виявлення властивостей цих явищ, та дослідження їх функціонування. Логічний метод, якщо дивитися, як на формальну логіку, дозволяє аналізувати правові акти, зіставляти їх один з одним, розкривати зв'язок загального й особливого в правах та обов'язків батьків у вихованні їх дітей. Для викладення історії розвитку становлення прав та обов'язків батьків у вихованні дітей, в даній роботі застосували конкретно-історичний метод. За допомогою методу історизму, історико-порівняльного підходу надається можливим виявити етапи і напрями, прорахунки, проблеми в роботах минулих років. [98, с. 19].

Отже, за допомогою цих методів ми зможемо простежити генезу прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України та визначити етапи їх розвитку.

Таким чином, філософські методи складають основу для застосування загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. Завдяки методологічній багатоманітності використання в роботі зазначених принципів та методів, це дозволило визначити напрями дослідження, здійснити відбір проаналізованих явищ та викласти одержані результати.

Серед загальнонаукових методів пізнання використовуємо в роботі

методи системного аналізу (структурний, функціональний, факторний, генетичний), цільовий, типологічний та модельний. Основним в роботі є метод системного аналізу. Системний підхід визначається в науці як загальнонаукова міждисциплінарна методологія, загальнонаукова орієнтація, яка «виражається в прагненні побудувати цілісну картину прав та обов'язків», «сукупність методів і засобів, що дозволяють досліджувати властивості, структуру і функції прав та обов'язків батьків у вихованні їх дітей, явищ або процесів в цілому, представивши їх як системи з усіма складними між елементними взаємозв'язками, взаємовпливом елементів на систему і навколишнє середовище, а також впливом системи на її структурні елементи». Іншими словами, сутність системного підходу полягає в тому, що дослідження прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини (явище, процес, види, методи та способи) розглядаються не як сукупність їх складових частин, а як загальна система, тобто цілісне утворення. Застосування методів системного аналізу дозволило виявити структуру, складові частини прав та обов'язків батьків, особистих прав дитини на належне виховання, права дитини на належне життя, права на повагу до людської гідності та права на свободу, права на особисту недоторканність. Використання типологічного і модельного методів дало змогу встановити новий підхід до класифікації прав та обов'язків батьків у вихованні дітей, визначивши їх елементи. [97, с.19 - 20].

Цільовий метод дозволив виявити мету закріплення особистих прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в законах та інших нормативно-правових актах.

Спеціально-юридичними методами пізнання правових об'єктів є порівняльно-правовий, формально-правовий методи та метод правового моделювання. Порівняльно-правовий метод ґрунтується на дослідженні значної кількості аналогічних об'єктів та їх порівнянні. Він може бути двох видів – синхронічним (синхронним), і діахронічним (порівняльно- історичним). Крім того, у спеціальній правовій літературі виокремлюють макропорівняльний метод і мікропорівняльний. У першому випадку йдеться про порівняння явищ

чи процесів, що відбуваються в різних взаємодіючих системах, у другому – порівняння елементів однієї системи [98, с. 20].

Порівняльно-правовий метод дає змогу дослідити спільні і відмінні риси та характеристики явища, процесу, способу та методів дослідження. Предмет дисертаційного дослідження вимагає застосування порівняльно – правового методу, за допомогою якого виявлено подібні і відмінні ознаки під час порівняння розуміння різних науковців щодо поняття «прав та обов'язків батьків у вихованні дітей», закріплення права на належне життя та виховання, визначення способів та методів та їх меж тощо. Це дасть змогу сформулювати відповідні положення про внесення змін до законодавства України в порівнянні із зарубіжним законодавством, що регулює ці відносини. [98, с. 20-21].

Формально-правовий метод виокремлює формальний зміст юридичних норм чи явищ в їх сталому стані, забезпечує визначення загальних рис досліджуваного об'єкта, його особливостей, структури, проведення класифікації. Формально-юридичний метод відіграє вагомую роль в аналізі, уточненні, роз'ясненні, визначенні понять, без яких ми не завжди можемо сформулювати наявні проблеми. У юридичній літературі зазначається, що у формально-юридичному методі, який допомагає описати, класифікувати й систематизувати державно-правові феномени, досліджуються їх зовнішні і внутрішні форми. Так, у ньому використовуються такі прийоми, як аналіз, дослідження, методи систематизації [98, с. 21].

В роботі, ми використовуємо формально-правовий метод для визначення понять «прав та обов'язків батьків», «право на належне життя для дитини», «право на повагу до дитини», «право на належне виховання» та «право на особисту недоторканність» тощо, а також ознак особистих прав та обов'язків батьків, ознак життя, гідності, свободи та недоторканності. А також, ми використовували цей метод і під час дослідження структури кожного з вищезгаданих прав та обов'язків батьків у вихованні їх дітей.

Щодо методу правового моделювання, він дає нам змогу визначити майбутні перспективні шляхи або організаційні форми діяльності, шляхом

вивчення подібних правових та інших явищ, а також перенесення позитивних елементів та результатів на вже наявні об'єкти. Цей метод дає позитивний результат і може бути використаний у разі пошуку для зазначеного об'єкта ефективних форм регулювання того чи іншого явища.

У юридичній літературі цей метод найчастіше визначається розширено – метод державного і правового моделювання. Моделювання допомагає вивчити ті процеси і явища, що не піддаються безпосередньому вивченню. Цей метод нами використовувався для визначення перспектив розробки внесення змін до нормативних актів с приводу вивчення цих проблем, а саме видів, способів та методів виховання батьками їх дітей, щодо права на належне виховання та належне життя для дітей, тощо. Як відзначав В.В. Копейчиков, за певних умов наука вимушена виходити за межі свого предмета і займатися науковими розробками предмета інших наук. Для досягнення мети і вирішення завдань цього аналізу не могли бути здійснені лише завдяки загальнотеоретичному інструментарію, потрібною стала спеціальна робота з виявлення можливостей системного підходу саме для аналізу предмета дисертаційного дослідження. Це також викликало потребу в чіткій систематизації понять системного аналізу, необхідних для дослідження особистих прав людини, зокрема права на життя, створення понятійно-категорійного апарату (на основі новітніх досягнень медико-біологічних наук) як методологічної основи дослідження особистих прав людини, зокрема права на життя, моменту його виникнення і припинення [98, с.21-22].

В дисертаційній роботі також будуть взяті до уваги сучасні досягнення медицини, соціології, політології, загальної теорії права, науки міжнародного права, а також положення міжнародно-правової та національної юридичної практики. Важливе місце в методологічному дослідженні займає пізнавальне значення, щодо поняття і методу системного аналізу, які є специфічним комплексом, що забезпечує реалізацію системного підходу самого дослідження.

Всі вище зазначені методи використовуватимуться нами у відповідному поєднанні, що визначить, насамперед, природу досліджуваних прав та

обов'язків батьків щодо виховання дитини.

Теоретичну основу дисертаційного дослідження будуть становити праці таких відомих українських і зарубіжних науковців, як: К. М. Аненков, Т. С. Андрущенко, М. В. Антокольська, Л. В. Афанасьева, Л. М. Баранова, Ю. Ф. Беспалов, В. І. Борисова, І. В. Венедіктова, Г. С. Волосатий, М. К. Галянтич, В. С. Гопанчук, О. В. Дзера, М. М. Дякович, І. В. Жилінкова, Ю. О. Заїка, І. А. Загоровський, О. Ю. Ільїна, О. С. Іоффе, І. Р. Калаур, К. Д. Кавелін О. Ю. Косова, В. М. Коссак, О. В. Кохановська, Л. В. Красицька, А. Л. Кумановська, В. А. Кройтор, В. В. Луць, Р. А. Майданник, М. В. Матвєєва, В. П. Мироненко, О. М. Нечаєва, Л. А. Ольховик, О. Й. Пергамент, І. А. Покровський, К. С. Пірсон, С. А. Пилипенко, В. Д. Примак, Ю. Д. Притика, Є. А. Поссе, Л. М. Пчелінцева, Г. М. Рабець, О. В. Розгон, З. В. Ромовська, Г. О. Резнік, В. О. Рясенцев, Л. В. Сапейко, С. О. Сліпченко, І. В. Спасибо-Фатєєва, Р. О. Стефанчук, В. І. Труба, С. Я. Фурса, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, Ю. С. Червоний, Г. В. Чурпіта, Г. Ф. Шершеневич та інші.

1.2. Еволюція правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні

Для кожної людини найважливішою цінністю є родина. В родині людина народжується, росте, розвивається та мужніє. А стежка дитини в доросле життя стелиться від батьківського порогу. Не зважаючи на вік та відстань, для кожної людини родина є найціннішим багатством. Тому сімейні стосунки завжди потребували правового регулювання, а сімейні звичаї та традиції, стабілізувались в писані закони, які спрямовували їх в правильне русло, що відповідало рівню національної свідомості та суспільної потреби на той час.

Впродовж тривалого історичного шляху ці відносини формувалися в сімейне законодавство. Однак така ситуація була не завжди, і знадобилося багато часу та зусиль для того, щоб на сьогоднішній день законодавець містив

цілий розділ, присвячений правам та обов'язкам батьків і дітей в СК України [220].

СК України врегульовано відносини між різними членами сім'ї. Так, правовими нормами регулюються сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимом та падчеркою, пасинком та іншими членами сім'ї. Прте, сімейні особисті немайнові та майнові відносини щодо виховання, розвитку та утримання дитини регулюються лише між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком.

Перш ніж сформуватися в цілісну систему на законодавчому рівні України правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини пройшло тисячолітню історію розвитку та удосконалення.

У зв'язку з цим, викликає значний інтерес дослідження еволюції правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини на території українських земель, що дасть змогу не лише простежити виникнення та розвиток цих правовідносин, а й сформувати висновки щодо їх місця у системі сімейних прав та обов'язків та дослідити їхню юридичну природу.

Забезпечення та захист прав дітей на належне батьківське виховання є одним з основних пріоритетних завдань держави, а одночасно є актуальною та глобальною проблемою сучасного суспільного розвитку. Генезис виникнення та становлення прав дітей на належне виховання є безперечною передумовою їх подальшого розвитку нового покоління.

Обов'язки батьків щодо виховання дитини є тісно пов'язаними з правом дитини на належне батьківське виховання. Так, належне виконання батьками своїх обов'язків сприяє забезпеченню та реалізації права дитини на виховання. А тому, розглядати питання щодо становлення та розвитку інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини ми будемо через призму права дитини на належне батьківське виховання.

Питання, пов'язані з охороною та захистом особистих і майнових прав дітей, з давніх-давен були в центрі правової науки, оскільки турбота про забезпечення прав та інтересів підростаючого покоління розглядалася як одна з найважливіших державних задач, виконання якої багато в чому визначала майбутнє будь-якої держави.

Перші згадки про права батьків та дітей з'являються у період становлення найдавніших правових систем, проте означені проблеми розглядалися виключно з позицій необхідності забезпечення життєздатності та здоров'я майбутнього покоління, а також з метою підтримки чисельності населення. Так, у Спарті було прийнято вбивати хворих та слабких немовлят [4, с. 64].

Такий підхід поділяв великий філософ давнини Платон, який стверджував, що вбивати слід не тільки нежиттєздатних, слабких дітей, а й «виродків», незаконнонароджених і дітей літніх батьків: «не повинно ніколи обтяжувати ними республіку» [162, с. 106].

Аналогічні правила діяли і в початковий період римської історії, коли питання про життя або смерть дитини одноосібно вирішував його батько («*pater famillias*»), який мав право на смерть не тільки слабких, нежиттєздатних дітей або дітей з патологією розвитку («*monstrum*»), але і цілком здорових новонароджених дівчат. У далекій давнині влада батька, господаря над дітьми, внуками та іншими малолітніми («*patria potestas pater familiae*») була настільки неподільною, що Гай стверджував: «майже немає інших народів, які б володіли такою владою над своїми синами, якою володіємо ми» [58, с. 127].

При цьому батьківська влада поширювалася не тільки на майно, але і на особу дитини та онуків, які вважалися «*personae alieni iuris*» – «особами чужого права».

Римське право знало владу батька, а не батьків, тому мати відносно своїх дітей батьківських прав не мала. Влада батька передбачала наступні права щодо дітей: право-обов'язок відповідати за правопорушення, вчинені дітьми (відповідальність могла бути особистою або ж батькові надавалося право видати дитину позивачеві «головою»); право розпоряджатися життям дитини у

будь-якому віці до досягнення нею повноліття (це право регулювалося звичаями, а також вимагало участі сімейної ради); право продати сина чи дочку в рабство у силу майнових інтересів сім'ї; право на віндикаційний позов щодо осіб, які утримують його дітей [31, с. 274].

Однак, «*patria potestas pater familiae*» стримувалася сімейною радою, влада якої не була юридично обов'язковою, але й вона не могла, відповідно до суспільних поглядів, ігноруватися при накладенні на дітей суворих покарань. При цьому в Законах XII таблиць встановлювалося, що господар, тричі продав свого сина, позбавляючись батьківської влади («*si pater filium ter venum duit, filius a patre liber esto*») [208, с. 129] і всіх прав по відношенню до дитини. У період імперії звільнення від «*patria potestas*» іноді наступало в силу факту висунення сина на високі державні й духовні посади. Батько міг бути також позбавлений влади над дітьми, якщо він повадився з ними жорстоко або аморально, наприклад, заохочував проституцію дочок. Зазначені положення можна вважати прообразом сучасних норм про позбавлення батьківських прав, що є формою сімейно-правової відповідальності в сучасному сімейному праві України та зарубіжних країн.

А от на Русі, до прийняття християнства, батьки дитини мали досить широкі повноваження щодо неї. Стародавні пам'ятки літератури свідчать про те, що влада батьків не була дуже суворою, діти мали певну свободу, але визначити точно рамки, в яких здійснювали свої права й обов'язки батьки й діти, не є можливим [213, с. 258]. У дохристиянські часи на Русі народження дитини в шлюбі чи поза ним не мало суттєвого впливу на права та обов'язки дітей та батьків.

Перші кроки становлення інституту прав та обов'язків батьків і дітей відбулися під час існування на території українських земель княжої держави Київської Русі.

Правову основу Київської Русі становила «Руська правда» (1036-1037 рр.) – перший писаний кодифікаційний акт руського феодального права, з яким пов'язують ім'я Ярослава Мудрого та його нащадків [202, с. 1].

«Руська правда» в багатьох аспектах відрізнялась своїм відносним гуманізмом та юридичною технікою. Вже на той час був зазначений широкий спектр суспільних відносин, а також містилися норми, що безпосередньо стосувалися осіб, їхніх прав та свобод. Зокрема, більш детально були викладені відносини щодо власності та спадкування. Також було закріплено відсутність смертної кари, катувань під час допитів, а з часом ще були викладені різноманітні правові механізми захисту життя, честі та гідності осіб [39, с. 23].

Як зазначено у «Повісті минулих літ», «всі мають звичаї свої, і батьківські закони, і перекази, кожен нором свій» [223, с. 234].

Перш за все, за часів Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха існувало гуманне ставлення до самих дітей, особливо тих, які були покинуті батьками або залишилися без них. Найголовнішим обов'язком великі князі Ярослав Мудрий та Володимир Мономах вважали для себе опіку над бідними, дітьми та тими, хто потребував допомоги.

Ф.П. Власенко зазначає, що Ярослав Мудрий створив училище для сиріт, у якому на його утриманні були 300 юнаків, а Володимир Мономах повчав, що не варто бідних забувати, потрібно їх по змозі годувати, а сиріт забезпечувати [30, с. 10].

Панування сімейної общини зумовлює вироблення єдиного ставлення до осиротілої дитини і, як зазначає Н.М. Крестовська, правовий статус дитини в давньоруському суспільстві не виходив за межі сімейно-родової організації [110, с. 63].

Отже, першим на захисті прав дітей в період Київської Русі був саме Ярослав Мудрий, який почав врегульовувати це питання на правовому рівні. Зокрема, в тексті «Руської правди» були зазначені норми, що захищали права дітей при спадкуванні.

Правове регулювання відносин в період давньоруських традицій, пов'язаних із дітьми, будувалося з урахуванням принципів становлення суспільства. В цей період законодавця цікавила в першу чергу доля дітей

шляхти. Для реалізації їхніх прав були розроблені певні правові механізми. Також за часів Київської Русі одне з основних місць займали норми, що визначали порядок влаштування дітей-сиріт та порядок забезпечення майнових прав дітей.

О. Квас так описує становище дітей в історичній ретроспективі на теренах українських земель: «Становище дитини в українській родині минулого було неоднозначним. Не зважаючи на бажання мати дітей, зневажливе ставлення до безплідних жінок, поводження з дитиною часто було суворим, застосовувалися репресивні методи виховання. Саме дитинство було швидкоплинним. Уже з трирічного віку діти були позбавлені опіки з боку старших, а з чотирирічного – активно включалися у трудове життя. Власне, це можна простежити за термінологією на позначення дитини різного віку. Складним було життя незаконнонароджених дітей, які часто не мали жодних прав. Дещо кращим було становище сиріт» [153, с. 24].

Так, в статті 99 проголошувалося, що коли батько малих дітей помре, а мати вдруге піде заміж, то дітей і належне їм майно слід віддати тим «кто им ближе будет», тобто ближнім родичам. Передача майна має здійснюватися публічно – «перед людьми». Опікун за те, що «кормил и печаловался» дітьми, одержує винагороду – «товар воротить им, а прикуп ему»; якщо ж опікун завдав матеріальної шкоди дітям, то повинен втрати відшкодувати («что ли будет растерял, то все ему платити детей тем») [38, с. 37].

Пізніше був розширений спектр особистих прав, а неповнолітні особи почали одержувати ще й певні майнові права. Зокрема, в текстах «Руської правди» досить докладно регулювалися питання спадкування дітьми майна своїх батьків. Проте, успадковувати могли лише сини, доньки ж спадкоємцями не вважалися, оскільки панувало переконання, що, коли донька виходила заміж, вона виносила майно за межі свого роду. Крім того, не було рівності і серед самих синів-спадкоємців, оскільки діяв принцип мінорату (порядок спадкування, коли майно передається молодшому за віком у роді або сім'ї). Так, відповідно до розширеної редакції «Руської правди» батьківський двір без

поділу переходив до молодшого сина [267, с. 7].

Таким чином, в період Київської Русі гуманне ставлення до неповнолітніх осіб з боку законодавця набувало сили, але поширювалося воно лише на покинутих, знедолених та бідних дітей. Значна увага приділялась і комплексу обов'язків дитини, а саме: слухняності, покірному ставленню до виховних заходів впливу, праці, виконанню волі батьків щодо своєї долі.

У сім'ях народжувалися також діти, які походили з нешлюбних зв'язків. Однак, хоч правовий статус дитини, народженої в шлюбі, і не був найкращим, але він був не настільки принизливим, як становище дітей, які були народжені поза шлюбом. До позашлюбних дітей суспільство мало особливе ставлення в той період. Так, народження позашлюбних дітей, безбатченків засуджувалося, оскільки позбавляло дитину гармонійності в розвитку, примушувало її страждати [267, с. 192].

О.В. Квас, досліджуючи права дітей в період Київської Русі, зазначає, що діти, які народилися у шлюбі, мали більше прав, ані ж ті, які були народжені поза шлюбом. Також схиляється до думки, що на той період часу «позашлюбні діти безчестили усі публічні посади не лише своїм дотиком, а й навіть поглядом». Вони не мали права бути свідками, не мали доступу до почестей, їм не доручалися державні посади, вони не допускалися навіть до презирливих ремесл, і, нарешті, для них не було місця в державі: вони швидше якісь тіні, а не люди, лише збитки для держави, а не якась їх частка. Вони не допускалися до священнодійств, не могли торкатися вівтаря, здійснювати церковну службу, бути священиками. Це заборонялося законом церкви» [252, с. 46].

Давньоруська традиція правового забезпечення захисту прав і свобод дитини під час відносин із дорослими певною мірою зберігалася і в Статутах Великого князівства Литовського, Руського та Жемайтійського – держави, до складу якої входила більша частина земель, заселених українцями. Правове регулювання відносин, пов'язаних із дітьми, в цей період будувалося також з урахуванням принципу становості суспільства. Законодавця, передусім, цікавила доля дітей шляхти. Саме для реалізації їх прав і свобод насамперед

було розроблено певний правовий механізм. Як і за часів Київської Русі, на чільному місці стояли норми права, які встановлювали порядок влаштування дітей-сиріт та забезпечення майнових прав дитини. Цю частину називають опікунським правом. Одна із перших таких згадок про реалізацію майнових прав дітей міститься у статуті 1420–1423 рр., виданого Владиславом II Ягеллом. Наприкінці XIV ст. – у першій половині XVII ст. українські землі перебували під владою Польщі та Литви. Саме тому, разом із правом Київської Русі, суспільно-політичні відносини урегулювалися нормами польсько-литовського права. У правових актах Великого Князівства Литовського особливу увагу також було приділено забезпеченню спадкових прав дітей обох статей (Жалувана грамота короля Казимира литовському, руському і жмудському духовенству, дворянству, лицарям, шляхті, боярам і местичам від 2 травня 1457 р., Другий Литовський Статут від 1566 р.), соціальні права дітей (дочок і синів) забезпечувались шляхом отримання винагороди (головщини) за вбитих батька або матір (Перший Литовський Статут від 1529 р.). Нормативно-правові акти, що закріплювали гарантії прав дітей під час спадкування, також діяли за часів Польського королівства, до якого входили території Галичини, а згодом – частини Волині та Поділля. Зокрема, йдеться про Великопольський статут Казимира III Великого та джерела права недержавного походження – вірменської, єврейської та татарської етнічних спільнот, що постійно проживали на українських землях упродовж усього середньовіччя [247, с. 73].

Соборне уложення 1649 р. забороняло узаконення позашлюбних дітей навіть у разі подальшого шлюбу батьків, тобто права дітей ставилися в залежність від правового стану батьків у шлюбі на момент народження дітей [201, с. 94; 201, с. 85].

У часи існування козаччини і Гетьманської держави на території сучасної України знаходимо згадки про можливість закріплення гарантій прав дитини у «Пактах й Конституціях законів та вольностей Війська Запорозького», укладених 5 квітня 1710 р. у Бендерах. Зокрема, діти визнавались особливим суб'єктом права на освіту, а при православних церквах мало здійснюватися

навчання дітей «вільним мистецтвам». Подальші зміни в реалізації прав дитини пов'язані зі зрушеннями у державному ладі після Визвольної війни середини XVII ст., а саме: із формуванням власної держави та національної правової системи. У Козацько-Гетьманській Україні уперше створено всеохоплюючий акт національного права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743), де містились норми, що закріплювали права дитини під час здійснення правосуддя, а саме неповноліття людини визнавалося як пом'якшуюча обставина. Під час входження українських земель Наддніпрянщини до складу Російської імперії та боротьби за українське національне відродження особливого значення у сфері забезпечення прав і свобод дітей набуло «Зібрання малоросійських прав» 1807 р., у якому було введено дефініцію «неповноліття», а саме: хлопчики віком до 18 років, дівчатка – до 13 років. Після досягнення цього віку у дітей виникала можливість реалізовувати певні цивільні права, зокрема такі як успадковувати майно, виходити заміж тощо. Даним нормативно-правовим актом було визначено межі цивільної дієздатності особи [247, с. 74].

Зважаючи на те, що до початку двадцятого сторіччя на українських землях діяли правові системи різних держав, є доцільним проаналізувати особливості правового регулювання прав батьків і дітей за різними правовими порядками. Так, ЦК Східної Галиції 1797 р. у пп. 114-115 частини I глави IV передбачав, що діти, народжені у шлюбі, є сім'єю і новим товариством, з яким з'являються нові права та обов'язки. Батьки, народивши на світ дітей, отримують обов'язки їх виховувати, тобто годувати, одягати, утримувати, турбуватися про їхнє життя і здоров'я, розвивати здібності їхньої душі та тіла, турбуватися про їх необхідне навчання релігії та корисних знань для їх же благополуччя [42, с. 69].

У XIX ст. вагомий вплив на розвиток прав дитини мала дія Зводу законів Російської імперії. Звід ввів визначення правового статусу дитини залежно від віку. Так, дитина до 14 років була позбавлена будь-якої цивільної дієздатності, діти від 14 до 17 років вважались малолітніми і мали незначні права, а діти

віком від 17 до 20 років вважались неповнолітніми [108, с. 14]. Батьківська влада трактувалась досить широко. Згідно 150 зі ст. 164 тому X Зводу, влада в сім'ї належала батькові і поширювалась на дітей будь-якого віку і статі. Припинялась батьківська влада лише смертю батька або позбавленням його прав. До непокірних дітей батьки могли застосовувати домашні виправні заходи, а якщо такі заходи, на думку батьків, не допомогли, вони могли клопотати про ув'язнення дитини. Разом батьки були зобов'язані годувати, одягати, виховувати дитину в доброті і чесності, дочок батьки були зобов'язані видати заміж. Діти, у свою чергу, мали такі обов'язки: коритися батьківській владі, виявляти до батьків щиросерду повагу, слухняність, покірливість, любов, служити їм [150, с. 154]. Дітям належали і певні права, зокрема право на життя, право на батьківське виховання, на спільне проживання з батьками, на виховання в православній вірі.

У другій половині XIX ст. в Російській імперії відбулася судова реформа (1864-1896 рр.), на хвилі якої почали формуватися правові основи профілактичної роботи з дітьми-правопорушниками. Законодавством у цій сфері передбачалось, що стосовно дітей закон повинен мати мету менш каральну, ніж виправну, а саме покарання для них має бути не стільки помстою за вчинене діяння, скільки запорукою кращого майбутнього, отже, мати характер переважно виховний, бути засобом виправлення поганих зародків та розвитку добрих якостей. Відповідно до «Положення про виправні притулки» 1866 р. соціальні права дітей реалізовувались шляхом патронату над неповнолітніми, що звільнилися з місць позбавлення волі, створення перших притулків та виправних закладів для неповнолітніх девіантів та делінквентів (бродяг, жебраків, правопорушників) [247, с.74].

Наступний етап розвитку інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини пов'язаний з періодом радянської влади (період з 1917 р. до 1991 р.) Протягом вказаного періоду в Україні прийнято чотири конституції (1919, 1929, 1937, 1978 рр.). Ці акти закріпили позитивні наслідки соціальної революції і формальні атрибути української радянської державності. Вже у

Конституціях УРСР 1919 р. і 1929 р. міститься дещо ширший, ніж у попередніх конституційних актах, перелік гарантій прав дитини, прав та обов'язків батьків. [247, с. 74].

Але перш ніж перейти до розгляду Конституцій, варто згадати про перший акти, що передбачали реформу у відносинах, учасниками яких були діти на території України, зокрема, Декрет ВЦВК від 18 грудня 1917 р. «Про цивільний шлюб, дітей і про ведення книг актів громадянського стану» [56], яким позашлюбні діти зрівнювалися в правах з дітьми, народженими в шлюбі та Декрет РНК УСРР від 20 лютого 1919 року «Про цивільний шлюб та про ведення книг актів громадянського стану», який батьківську владу над дітьми замінив обов'язком виховання дітей з урахуванням поглядів і самих дітей, і суспільства загалом.

У 1926 р. було прийнято Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб та акти громадянського стану, де «батьків і надалі з політичних міркувань у державі розглядали як вихователів, опікунів дітей, які у силу закону зобов'язувались до виконання цих обов'язків до того моменту, коли вважалось за доцільне замінити їх іншими особами» [95].

Батьківство встановлювалось за вибором матері у реєстраційному або судовому порядку. За реєстраційним порядком орган ЗАГС записував на підставі заяви матері батьком вказану нею особу до книги актів громадянського стану й відсилав вказаній особі про це повідомлення. Якщо протягом року повідомлена особа не оспорювала в суді своє батьківство, то вона втрачала право оспорити його у подальшому [204, с. 33]. Крім того, ст. 16 Кодексу законів про сім'ю, опіку, шлюб і про акти громадянського стану УСРР від 31 травня 1926 р. передбачала, що батьки зобов'язані турбуватися про особистість неповнолітніх дітей, про їхнє здоров'я і фізичний розвиток, про виховання їх у напрямі, що відповідає цілям держави і державним завданням виховання, про навчання і підготовку їх до суспільно корисної діяльності. Отже, обов'язки батьків щодо виховання дітей були спрямовані на задоволення, перш за все, публічних інтересів радянської держави.

Конституція УРСР 1937 р. закріпила механізм реалізації широкого спектра прав та свобод, зокрема: для забезпечення прав дітей на освіту впроваджено загальнообов'язкову початкову та безоплатну вищу освіту, а також систему державних стипендій. З метою забезпечення прав дітей на охорону життя і здоров'я впроваджено безоплатне оздоровлення та лікування дітей незалежно від соціального статусу. Окрім того, у зв'язку із заборонаю примусової праці дітей чинним законодавством встановлено покарання для осіб, які займаються примусовою експлуатацією дитячої праці. Згідно зі ст. 120 Конституції УРСР 1937 р. державою охоронялися інтереси матері й дитини, що реалізовувалося в тому числі й шляхом надання жінкам відпустки зі збереженням утримання при вагітності та пологах. Порівняно із попередніми радянськими конституціями, Конституція УРСР 20 квітня 1978 р. вирізняється обсягом закріпленого механізму реалізації прав та свобод. Зокрема, реалізації основних прав і свобод громадян присвячена ціла глава, разом із тим, не повністю враховано стандарти прав дитини, закріплені в міжнародно-правових актах, учасницею яких на той час вже була УРСР. Цим та іншими нормативно-правовими актами закріплено, що державою охороняється материнство і дитинство шляхом створення умов, які дають можливість поєднувати працю з материнством; правового захисту та матеріальної підтримки материнства й дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, поступового скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей. Крім того, держава з метою забезпечення реалізації прав дітей створює широку мережу дитячих закладів, виплачує допомогу при народженні дитини, надає допомогу і пільги багатодітним сім'ям, а також інші види допомог сім'ї. Піклування держави про здоров'я підростаючого покоління реалізується шляхом виховання дітей та підготовки їх до суспільно корисної праці шляхом безоплатності всіх видів освіти та медичної допомоги, що надається державними закладами охорони здоров'я [247, с. 74].

Не можна сказати, що після такого позитивного та динамічного кроку розвиток сімейного законодавства пішов шляхом визнання й закріплення прав

та обов'язків батьків і дітей. Усі наступні нормативно-правові акти або дублювали положення попередніх, або залишали без уваги вирішення питання щодо особистих та майнових прав батьків і дітей. На думку М.В. Антокольської, прийняття 8 липня 1944 р Указу Президії Верховної Ради СРСР «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним та самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і заснування ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства» [251], який ввів заборону на встановлення батьківства щодо дітей, народжених поза шлюбом, відкинув вітчизняне сімейне право на століття назад [8, с. 75]. З цією думкою слід повністю погодитися, хоча така позиція поділялася далеко не всіма вченими. Г.М. Свердлов, наприклад, стверджував, що такі зміни в законодавстві були викликані необхідністю всебічного зміцнення сім'ї та надання матеріальної й моральної підтримки жінці-матері, яка не перебуває у шлюбі [209, с. 82]. О.М. Нечаєва переконана, що без всякого перебільшення можна стверджувати, що зазначений Указ став знаменною віхою в історії законодавства про шлюб та сім'ю. Віхою, яка під гаслом «укріплення сім'ї» зводила на ніщо багато очевидних досягнень у сфері справжнього захисту сім'ї, матері, її дітей [144, с. 19-20].

В Україні до недавнього часу дитина розглядалась не як суб'єкт права, а як об'єкт батьківського піклування. Так, КпШС України (який втратив чинність) [96] містив окрему главу «Особисті права та обов'язки батьків і дітей». Глави або окремих положень, що стосуються прав дитини, Кодекс не містив, тому неможливо погодитися з Л. А. Кузьмичовою та І. В. Жилінковою, на думку яких «... Кодекс досить докладно регулював особисті правовідносини між батьками та дітьми (глава 6)» [115, с. 19-20]. Тим часом, міжнародні акти, прийняті на той час, вже розглядали дитину як суб'єкта прав.

Даний Кодекс повернувся до положення про добровільне та судово встановлення батьківства щодо дітей, народжених поза шлюбом, закріпив такі особисті права та обов'язки батьків та дітей, як права та обов'язки щодо

визначення прізвища, імені, по батькові дитини; права та обов'язки щодо виховання дітей; права щодо визначення місця проживання дітей; право батьків на відібрання дітей. Ретельно були врегульовані КпШС України й майнові права та обов'язки батьків і дітей.

Варто згадати і прийняття Кодексу про адміністративні правопорушення у 1984 році [97], яка містить ст. 184 «Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей».

Наступний період розвитку інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та гарантій захисту прав і свобод дитини в Україні було викликано розбудовою сучасної української держави і права. Проголошення 24 серпня 1991 р. незалежності України відкрило нову сторінку історії нашої держави та її народу, дало змогу розширити права й свободи людини та дитини зокрема, наповнити їх новим змістом і значенням. Перші ж законодавчі акти щойно утвореної незалежної держави не залишали жодних сумнівів щодо правового закріплення накреслених цілей. Так, на підставі положень Конвенції ООН про права дитини та низки інших документів з метою забезпечення гарантій політичних прав дітей прийнято Закон України «Про громадянство» (1991 р.), який вимагає письмової згоди 14-річної дитини під час зміни її громадянства, а після досягнення 16 років зміни проводяться за власною заявою дитини. Соціальні права дітей реалізуються шляхом обов'язку держави надавати допомогу багатодітним сім'ям для забезпечення дитини харчуванням, одягом та житлом, який закріплено у Законі України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.). Також Закон України «Про освіту» (1991 р., 2017 р.) встановив обов'язкове шкільне навчання дітей віком від 6–7 і до 15 років. Усі ступені шкільного навчання безоплатні. Відповідно до ст.ст. 51, 52 Конституції України 1996 року, сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою, діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним [247, с. 74].

Згідно зі ст. 3 Конституції України право на свободу поєднано з правом на особисту недоторканність. Це право належить фізичній особі взагалі, а його

складовими частинами є право на недоторканність честі, гідності, житла, приватного життя тощо.

З метою реалізації прав дітей на життя і здоров'я також закріплено, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. Крім того, на державу покладено обов'язок утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, внаслідок чого забезпечуються соціальні права дітей. Держава також заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей. Конституцією України також розширено механізм реалізації права дітей на освіту. Згідно зі ст. 53 повна загальна середня освіта обов'язкова, держава гарантує її доступність і безоплатність. До того ж конституційно визначені органи, які здійснюють організаційну діяльність із забезпечення прав і свобод дітей. Як передбачено ст. 102 Конституції України, гарантом прав і свобод людини загалом і дітей зокрема є Президент України. Відповідно до Конституції України в межах своєї компетенції організаційну діяльність із забезпечення прав і свобод здійснюють Кабінет Міністрів України (п. 2 ст. 116), місцеві державні адміністрації (п. 2 ст. 119), прокуратура (ст. 121), Конституційний Суд України і суди загальної юрисдикції, органи місцевого самоврядування та інші. Для забезпечення дітям можливості визначити себе як особистість і реалізувати свої можливості в безпечних і сприятливих умовах, у середовищі сім'ї або опікунів, для підготовки їх до життя у вільному суспільстві, на державному рівні також створено інші нормативно-правові акти, які містять ряд гарантій прав і свобод дитини. Відповідно до вимог Конституції України, Конвенції ООН про права дитини та інших міжнародних документів 26 квітня 2001 р. прийнято Закон України «Про охорону дитинства», а також ряд інших законів, спрямованих на забезпечення захисту прав та інтересів дітей [247, с. 74-75].

У 2001 році набрав чинності КК України [112], що сприяло закріпленню низки положень щодо кримінальної відповідальності за порушення особистих прав і свобод людини і громадянина, зокрема ст. 164 «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей», ст. 166 «Злісне невиконання обов'язків по

догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування»; ст. 167 «Зловживання опікунськими правами».

З 2004 р. в Україні набрали чинності ЦК України [262] та СК України [220] – базові законодавчі акти незалежної України, зокрема і у сфері правовідносин батьків та дітей.

Найважливішим природним правом дитини є право на життя та сім'ю. Ст. 281 ЦК України визначає право особи на життя, право на здоров'я. Держава, яка проголошує таке право, бере на себе обов'язок забезпечити здоров'я своїх громадян, особливо на момент народження, а потім охороняти його. За ст. 288 ЦК України особа має право на свободу. Джерелами цієї норми є положення статей 1 і 3 Загальної декларації прав людини і ст. 29 Конституції України, де закріплено, що «кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність». Свобода визначається як здатність особи діяти відповідно до своїх інтересів і мети. Сім'я розглядається як засноване на шлюбі, спорідненості, усиновленні й інших формах прийняття дітей на виховання об'єднання осіб, пов'язаних між собою спільністю життя, а також юридичними правами й обов'язками. Відповідно до ст. 291 ЦК України ніхто не має права втручатися в сімейне життя фізичної особи всупереч її волі. [126, с. 93-94].

Одним із завдань сімейного законодавства (ст. 3 СК України) [220] є забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини (ст. 5 СК України). Так як діти ще не мають достатнього соціального досвіду, тому саме сімейне виховання дає можливість забезпечити їх нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу стати повноцінним членом суспільства та збагатити певним соціальним досвідом

СК України максимально розширює предмет свого регулювання; деталізує правове регулювання сімейних відносин у найрізноманітніших сферах, урегульовує не тільки сімейні, особисті й майнові відносини між подружжям, батьками і дітьми, усиновителями та усиновленими, матір'ю і батьком дитини, а й між дідом, бабою, прадідом, прабабою і онуками, рідними

братами та сестрами, мачухою, вітчимою та пасинком, падчеркою та іншими членами сім'ї. Нове сімейне законодавство дає змогу суду враховувати при вирішенні сімейних спорів місцеві звичаї, а також звичаї національних меншин, якщо це не суперечить законодавству і моральним засадам суспільства. Положення цього кодексу чітко визначають, що регулювання сімейних відносин має здійснюватися з максимально можливим урахуванням інтересів дитини [247, с. 75].

Відповідно до ч. 3 ст. 151 СК України, батьки мають право обирати форми та методи виховання дитини, крім тих, що суперечать закону, моральним засадам суспільства, і які, відповідно, будуть змінюватися залежно від віку дитини. Так, під методами виховання розуміється сукупність найзагальніших способів вирішення виховних завдань і здійснення виховних взаємовпливів, серед яких переважають такі методи, як: переконання, привчання, заохочення, виховання на особистому прикладі тощо. Під формою виховання розуміється стиль стосунків між батьками та дітьми: авторитарний, який характеризується суворістю щодо дітей та вимогою безвідмовного підкорення; ліберальний – характеризується терпимістю, всепрощенням батьків і демонстрацією любові до дітей; та демократичний, характеризується гнучкою мотивацією своїх дій та вчинків батьками, завдяки чому твердо досягаються позитивні вчинки дітей. Така форма виховання є найприйнятнішою, оскільки у дитині цінують не лише слухняність, а й незалежність, відчуття власної гідності, ініціативу, прислухаються до її думки та аналізують її аргументацію [214, с. 130].

У 2005 р. прийняті Закони України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування» та «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». Також відповідно до міжнародних стандартів внесено зміни до ряду законів, що сприяють посиленню соціальної захищеності сімей з дітьми. Окрім того, з метою забезпечення належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні,

враховуючи необхідність особливого піклування про дитину, на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини та відповідно до ст. 102 Конституції України 11 серпня 2011 р. Указом Президента України № 811/2011 запроваджено Посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини. Уповноважений Президента України з прав дитини забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері. Для забезпечення діяльності Уповноваженого та надання консультативної допомоги створено: окремий структурний підрозділ Адміністрації Президента – Управління забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини та Громадська консультативна рада з питань захисту прав дитини [247, с. 75].

Поява такої установи справила позитивний вплив на загальний стан захисту прав дитини в Україні. Цей інститут відіграє нині суттєву роль у вдосконаленні політики із охорони дитинства та захисту прав дитини в нашій державі, хоча його основною функцією є моніторинг ситуації із дотримання прав дитини в Україні, а не реалізація політики. Рекомендації за результатами моніторингу були покладені в основу актів Президента, що формують державну політику з охорони дитинства. Показовими є результати дослідження, проведеного в квітні 2018 р. в усіх регіонах України на замовлення Уповноваженого Президента України з прав дитини Українським інститутом соціальних досліджень імені О. Яременка за технічної підтримки Дитячого фонду ООН (ЮНІСЕФ) у межах проекту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 25 років незалежності». Характерно, що кожна друга дитина зазначає порушення або недотримання тих чи інших прав, які мають бути гарантовані в сучасному суспільстві. При цьому:

– 56% дітей вважають, що в нашій країні порушується право на захист від жорстокості, знущання, брутального поведіння;

– 54% вказали на порушення права на повноцінне харчування (основними порушниками діти вважають батьків);

- 53% респондентів відзначили порушення права на отримання медичної допомоги (це право найчастіше порушується з боку медичних працівників);
- 52% вважають, що існують випадки сексуальної експлуатації дітей;
- 48% вважають, що державна не завжди турбується про дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, або турбується не повною мірою;
- 48% вважають, що порушується право дітей висловлювати власну думку, кожен третій зазначив, що це право порушується батьками, кожен четвертий – вчителем/викладачем;
- 44% вважають, що порушується право дітей на вільне спілкування з друзями, родичами, батьками та отримання корисної інформації;
- 48% знають про порушення права дітей на освіту;
- 48% засвідчили порушення права дітей на любов та піклування з боку батьків (особливо гостро це відчують діти 10–13 років – 52,6%);
- 47% вважають, що діти піддаються трудовій експлуатації;
- 43% знають про випадки, коли діти, які вчинили злочин, піддавалися тортурам та приниженню [54, с. 3-4].

Також в останні роки нашу державу буквально поглинула хвиля дитячої безпритульності, у суспільстві з'явився прошарок населення, який вже звично називають «діти вулиці». За офіційними даними державної статистичної звітності кількість дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, які перебувають на первинному обліку, станом на 2019 рік становила 71,5 тис. дітей, 21,5 тис. – дітей-сиріт, 51,9 тис. – дітей, позбавлених батьківського піклування. Проте лише 7 % таких дітей – круглі сироти. У решти ж дітей є батьки, але вони, в переважній більшості, позбавлені батьківських прав або дитина відібрана у них за рішенням суду без позбавлення батьківських прав; або внаслідок вчинення злочину відбувають покарання в місцях позбавлення волі. У медичних, навчальних, виховних закладах, інших закладах або установах, в яких проживають діти-сироти та діти, позбавлені батьківського піклування – 4413 дітей, у закладах соціального захисту дітей – 572 дитини. У системі соціального захисту населення функціонує 44 будинки-інтернати із

загальною кількістю вихованців/підопічних 5692 особи, з них 1952 дитини віком (від 4 до 18 років), які мають особливі освітні потреби. Відповідно до розподілу дітей за родинним станом із загальної кількості дітей мають відповідний статус, зокрема дитини-сироти – 120 осіб, дитини, позбавленої батьківського піклування – 807 осіб [134; 226].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що зміст правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні змінювався відповідно до періодів становлення й розвитку української державності. Це складний процес, на який безпосередньо впливає сукупність економічних, політичних, правових, демографічних, культурних, духовно-ідеологічних та етичних факторів розвитку суспільства у відповідні історичні періоди [247, с. 75, 76].

Таким чином, вважаємо за доцільне виокремити три етапи розвитку правового регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини: I етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини; II етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей; III етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

1.3. Правове регулювання інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини за законодавством інших країн

Проголошена міжнародною спільнотою модель людського розвитку, що базується на пріоритеті прав людини, її прагненні жити і творити в гармонії зі своїми цінностями, суспільством і природою, передбачає вжиття взаємоузгоджених системних заходів щодо розробки та втілення в життя дієвої державної політики у сфері захисту прав дітей. Адже саме від того, чи здоровими народжуються діти, в яких умовах вони виховуються і які можливості для розвитку мають, залежить, зрештою, майбутнє. Разом з тим кожна країна має свої специфічні проблеми, пов'язані з особливостями політичного та інституційного середовища, соціально-економічного розвитку, обраними макроекономічними стратегіями і принципами розподілу ресурсів, історичними аспектами, національними традиціями та іншими чинниками, які прямо чи опосередковано впливають на становище дітей та визначають можливості забезпечення для них гідних умов життя та розвитку. Для України на сучасному етапі проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей постають особливо гостро, тож і їх розв'язання передбачає скоординовані зусилля науковців і практиків [54, с. 100].

Першим міжнародним документом, який спеціально закріпив права дитини, стала Женевська декларація прав дитини 1924 р [61], прийнята 5-й Асамблеєю Ліги Націй, розроблена Еглантін Джебб, засновницею Міжнародного союзу порятунку дітей – першої міжнародної організації, яка захищала права дітей.

Декларація складалася з преамбули, в якій проголошувалося, що «людство повинно давати дітям краще, що у нього є», і 5 принципів:

1. Дитині повинні бути надані кошти, необхідні для його нормального розвитку, як фізичного, так і духовного.

2. Голодний дитина повинна бути нагодована; хворій дитині повинна бути надана допомога; помиляється дитина повинна бути Підправлено; сирота і

бездомна дитина повинні отримати притулок і підтримку у важку хвилину.

3. Дитина повинна отримувати допомогу в тяжкий час випробувань в першу чергу.

4. Дитина повинна рости в атмосфері любові і бути захищеним від всіх форм експлуатації.

5. Дитина повинна виховуватися у свідомості, що його кращі якості повинні служити на користь іншим людям [61].

Подальший розвиток та вдосконалення міжнародно-правової регламентації особистих і майнових прав дітей продовжилося після закінчення другої світової війни. Так, Загальна декларація прав людини 1948 року проголосила, що всі люди народжуються вільними та рівними у своїй гідності та правах. Важливе положення було передбачено в ст. 6, відповідно до якої кожна людина, де б вона не перебувала, має право на визнання її правосуб'єктності, і ніяких відмінностей за віком не проводиться [69].

Декларація прав дитини 1959 року, в свою чергу, закріпила положення про те, що дитині повинні належати всі зазначені в цій Декларації права, які визнаються за всіма дітьми без будь-яких винятків і без відмінностей чи дискримінацій за ознакою раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи інших переконань, національного або соціального походження, майнового стану, народження або за іншою ознакою, що стосується самої дитини чи її сім'ї (принцип 1). Ця Декларація, по суті, закріплювала все ті права, що надані дитині в даний час (право на ім'я і громадянство, право на соціальне забезпечення, право на здорове зростання і розвиток, право на належне харчування, житло, розваги і медичне обслуговування, право жити і виховуватися в сім'ї, а також права дітей з обмеженими можливостями) [55].

У ст. 24 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права 1966 р. закріплювалося право дитини на захист з боку її сім'ї, суспільства і держави, право на реєстрацію негайно після народження і право на ім'я і набуття громадянства [137], а в Міжнародному пакті про економічні, соціальні та культурні права 1966 року встановлювалося, що особливі заходи охорони і

допомоги повинні прийматися у відношенні всіх дітей та підлітків без якої б то не було дискримінації (ст. 10), а також визнавалося право кожної людини на освіту, а у свою чергу, забезпечення початкової освіти повинно бути обов'язковим та безкоштовним (ст. 13) [138].

Однак дані прогресивні положення міжнародно-правових актів, буквально «пронизані» турботою про забезпечення і охорони прав дитини не знайшли відображення в КпШС України. Незважаючи на те, що в назві глави 6 КпШС України згадувалося словосполучення «права батьків», ці права в цьому розділі згадані лише двічі. До них були віднесені право окремо проживаючого батька на спілкування з дитиною (ст. 65 КпШС України) і право батьків вимагати повернення дітей від будь-якої особи, що утримує дітей у себе не на підставі закону чи судового рішення (ст. 68 КпШС України). Ніякі інші батьківські права в даному Кодексі не передбачалися, хоча, як справедливо відзначала А.І. Пергамент, «... сутність батьківського права, як будь-якого іншого абсолютного права, полягає в поведінці самого уповноваженої особи, а не в його вимогах певної поведінки від інших осіб» [161, с. 27].

Можна говорити про те, що батько, виконуючи покладені на нього законом обов'язки, використовує свої права, але захистити їх він зможе тільки у тому випадку, якщо вони безпосередньо закріплені в законі. З цією позицією солідаризується А.М. Нечаєва, яка визначає, що «... можливість виховувати особисто є скоріше правочином, а не правом. Існування такого правочину тягне за собою також надану законом можливість вимагати повернення дітей у осіб, що утримують їх у себе не на підставі закону або судового рішення» [145, с. 27].

На наш погляд, чинний СК України [220] в цьому відношенні заповнив відмічені прогалини, так як він безпосередньо закріплює права батьків та гарантує їх захист, причому права батьків одночасно повинні бути їх обов'язками. Однак, з позицій логіки та суті даного поняття провести аналогію не уявляється можливим: далеко не всі обов'язки одночасно є правами батьків. Так, не є правом і не підлягає захисту обов'язок утримувати своїх дітей якщо

дитина проживає з одним з батьків, а окремо проживаючий, наприклад батько хоче його утримувати, але зустрічає на своєму шляху протидію матері, з яким проживає дитина, то звернутися до суду за захистом свого права він не зможе, так як і СК, і ЦПК України) [263] передбачають тільки можливість звернення до суду із заявою про стягнення аліментів з батьків, з ким проживає дитина, органів опіки та піклування і самої дитини, яка досягла віку чотирнадцяти років.

Навіть якби в законі була передбачена можливість платника аліментів звернутися до суду із заявою про стягнення аліментів з одержуваних їм доходів, то була відсутня б процесуальна форма пред'явлення такої вимоги, так як в позовній заяві збіглися б особа, чиї права порушені, – позивач, і особа, яка порушила право, – відповідач, тому в ситуації, що склалася можливий тільки один вихід – звертатися до суду з позовом про порушення права дитини на утримання з боку іншого з батьків.

Варто зазначити, що в Англії та США дитина підпадає під охорону (custody) батьків з моменту свого народження. Новітній розвиток законодавства та судової практики йде в напрямі розширення значення поняття охорони шляхом включення до нього не тільки батьківських прав, але й обов'язків перед дітьми, посилення судового контролю над здійсненням охорони [45, с. 525].

ЦК Франції (Кодекс Наполеона), що є зведенням законів цивільного права Франції, введений в дію Законом від 21 березня 1804 р [43], окремий Титул IX присвячує батьківським правам і визначає їх у ст. 371-1 як сукупність правомочностей і обов'язків, що мають за кінцеву мету захист інтересів дитини.

Важливим історичним етапом міжнародно-правового регулювання прав дітей стало прийняття 20 листопада 1989 р Конвенції про права дитини, яку СРСР підписав 26 січня 1990 року (ратифікував 13 червня 1990 року) [102]. Дана Конвенція мала дуже важливе значення для розвитку законодавчої регламентації прав дитини в нашій країні, так як, закріпивши основні права дитини, вона, тим самим, створила сприятливі умови для вдосконалення відповідного розділу вітчизняного законодавства. Слід повністю погодитися з

Н.В. Ортинською, на думку якої «СК України збагатився положеннями Конвенції ООН про права дитини та інших міжнародно-правових актів, ратифікованих Україною. Його основними цілями стали: зміцнення сім'ї, забезпечення ефективного правового захисту її членів в нових соціально-економічних умовах, пріоритет охорони інтересів неповнолітніх та непрацездатних членів сім'ї. До Сімейного кодексу було включено нові для українського законодавства інститути та норми: шлюбний договір, угоду про сплату аліментів, права дітей в сім'ї, прийомна сім'я та ін.» [156].

Таким чином, тільки з прийняттям Конвенції про права дитини та СК України у вітчизняному законодавстві утвердилося ставлення до дитини як до суб'єкта права, який володіє цілим комплексом прав, що знаходяться під захистом держави, і яка зобов'язана вживати заходів, необхідних для реалізації, охорони та захисту цих прав [201, с.50].

Як справедливо зазначає А.А. Матюхіна, «імплементация положень Конвенції ООН про права дитини у вітчизняному законодавстві може бути визнана досконалою з певними умовами. Практично всі права дитини, передбачені Конвенцією, знайшли втілення в тій чи іншій формі в СК України та інших нормативно-правових актах. У той же час слід визнати, що окремі правові конструкції, що містяться в тексті Конвенції, не були прийняті до уваги вітчизняним законодавцем, внаслідок чого в тексті СК України та інших відповідних джерелах відсутня вказівка на окремі права дитини, гарантії їх здійснення [132, с. 6].

Дійсно, навіть ті права дитини, які знайшли своє закріплення в актах чинного законодавства, не завжди в повній мірі відповідають положенням Конвенції про права дитини. Це твердження, зокрема, відноситься до особистих немайнових прав дитини на ім'я та на висловлювання своєї думки, які передбачені в українському законодавстві, але не відповідають змісту, зазначеному в Конвенції про права дитини.

Конвенція ООН про права дитини 1989 р. є головним міжнародним документом, з якого розпочалося формування системи міжнародних стандартів

щодо захисту прав дітей. Після її ратифікації 25 років тому поряд з іншими країнами світу активно розбудовує своє національне законодавство щодо захисту прав дітей відповідно до міжнародних документів. Міжнародні стандарти захисту прав дитини закріплені у Конституції України, Законі України «Про охорону дитинства», СК України, інших нормативно-правових актах. Їх забезпечення стало найважливішим обов'язком держави.

Згідно зі ст. 9 Конституції України набули чинності і стали складовою національного законодавства такі міжнародні документи у галузі прав дитини, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України:

- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії (ратифіковано 3 квітня 2003 р.);

- Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах (ратифіковано 23 червня 2004 р. із заявою);

- Угода про співробітництво держав – учасниць Співдружності Незалежних Держав з питань повернення неповнолітніх у держави їх постійного проживання (ратифіковано 12 січня 2005 р.);

- Конвенція про кіберзлочинність (ратифіковано 7 вересня 2005 р. із застереженнями і заявами);

- Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (ратифіковано 11 січня 2006 р.);

- Конвенція про стягнення аліментів за кордоном (приєднання – 20 липня 2006 р. із заявою);

- Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність, який стосується криміналізації дій расистського і ксенофобного характеру, вчинених через комп'ютерні системи (ратифіковано 21 липня 2006 р. із застереженнями);

- Європейська конвенція про здійснення прав дітей (ратифіковано 3 серпня 2006 р. із заявою);

- Конвенція про визнання і виконання рішень стосовно зобов'язань про утримання в рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права

(приєднання – 14 вересня 2006 р. із заявою та застереженням);

– Європейська соціальна хартія (переглянута) (ратифіковано 14 вересня 2006 р. із заявами);

– Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей у рамках Гаазької конференції з міжнародного приватного права (приєднання – 14 вересня 2006 р. із заявами та застереженням);

– Європейська конвенція про контакт з дітьми (ратифіковано 20 вересня 2006 р. із заявою);

– Європейська конвенція про громадянство (ратифіковано 20 вересня 2006 р. із застереженням та заявою);

– Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми (ратифіковано 6 березня 2008 р. із заявами та застереженням);

– Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом (ратифіковано 14 січня 2009 р.);

– Конвенція про заходи щодо протидії торгівлі людьми (ратифіковано 29 листопада 2010 р.).

У 1980-ті роки у європейському прецедентному праві з'являються чіткі положення про те, що загальні права людини у рівній мірі відносяться як до дорослих, так і до дітей. Після того, як увага громадськості стало більшою мірою приділятися захисту прав та інтересів дитини, прецедентне право (а тепер і законодавство) все більше регулюють питання захисту прав дитини.

Наприклад, в Англії основним джерелом в галузі захисту прав дітей є Закон «Про дітей» 1989 року, в якому дається докладний опис форм та методів виховання і турботи про дитину, а також обов'язків батьків та інших осіб по вихованню дитини [272, с. 29].

У ньому також розкривається зміст соціального забезпечення дитини, форм установ денного перебування, житлово-побутових послуг для молоді, інших послуг для сімей з дітьми, спрямованих на надання допомоги у

вихованні дітей та інших форм догляду, зобов'язань місцевих органів виконавчої влади з надання цих послуг, а також процесу прийняття рішень судом та іншими державними органами [182, с. 285].

У Німеччині основним джерелом сімейного законодавства країни є Конституція (Основний Закон) Німеччини. У п. 1 ст. 6 Конституції (Основного Закону) Німеччини говориться, що шлюб та сім'я знаходяться під особливим захистом держави. Поняття «сім'я» охоплює відносини між батьками та їхніми дітьми [71, с. 37]. Це слід розуміти, перш за все, як конституційну «гарантію інституту» і як вираз основоположної цінності, закріплених у публічному та приватному праві. Більш того, це слід розуміти як право держави вживати заходів, спрямованих на благо шлюбу та сім'ї [36, с. 2747].

Відповідно до п. 2 ст. 6 Конституції Німеччини – турбота і виховання дітей є природним правом та найпершим обов'язком батьків. Вважається, що це не тільки конституційна основа принципу, відповідно до якого найголовнішими є інтереси дитини, а й бар'єр на шляху втручання держави в галузь сімейного виховання [71, с. 38].

Не менш важливим джерелом сімейного права Німеччини є Четверта Книга ЦК, що складається з чотирьох розділів. Перші три розділи називаються «Цивільний шлюб», «Сімейні стосунки» та «Опіка». Сімейне законодавство Німеччини в галузі батьківських правовідносин по вихованню дітей регулюється прецедентним правом [16, с. 602; 206].

При регулюванні правовідносин батьків по вихованню дітей, особливе значення має закон Німеччини «Про дітей та молодь», який є Восьмою Книгою Кодексу соціального забезпечення. Відповідно до цього закону, у кожному сільському районі та у містах з населенням менше 60 тис. чол. створюється спеціальний орган з широкими повноваженнями у справах дітей та молоді, що має суспільну значимість та наділяється державно-владними повноваженнями. До складу даного органу входить Рада у справах опіки, яка займається різними питаннями позашкільної освіти дітей та дитячими притулками [254, с. 481].

У США законодавство деяких штатів при врегулюванні батьківських

правовідносин по вихованню дітей ґрунтується на двох принципах:

- 1) надання влади над дитиною (застосовується не у всіх штатах);
- 2) отримання неповнолітню дитину під «охорону». Ці два принципи в своїй сукупності, на думку автора, закріплюють авторитарний характер відносин між батьками і дитиною [51, с. 231].

Раніше в Четвертій Книзі ЦК Німеччини визнавалося та регулювалося таке поняття як «батьківська влада», сьогодні ж батьки здійснюють «батьківську опіку» [206, с. 14]. Відповідно до чинного сімейного законодавства Німеччини «батьківська опіка», як абсолютне право, захищена від втручання третіх сторін. Під «батьківською опікою» в німецькому сімейному праві слід розуміти обов'язки батьків перед своєю дитиною в плані отримання ним повноцінного сімейного виховання [35, с. 334].

Незважаючи на відсутність, в даний час, в німецькому законодавстві поняття «батьківська влада», воно досі фігурує в законах Іспанії, Польщі, Канади, Угорщини та багатьох інших країнах.

Наприклад, в Італії і у Франції інститут батьківської влади є одним з основних, і діти перебувають під цією владою до досягнення повноліття (18 років) або до емансипації [71, с. 52].

На даний час за кордоном помічається перехід від жорсткого регулювання відносин, що підкоряються батьківської, а в першу чергу, перш за все батьківської влади, в сторону «пом'якшення» її на користь матері. Ці зміни є відображенням суті сучасного принципу, відповідно до якого головне значення мають права та інтереси дитини на виховання, а також те, що необхідно враховувати зростаючу здатність дитини діяти самостійно.

У Законі «Про дітей» Англії – права, повноваження, влада і обов'язки батьків по вихованню своєї дитини складають зміст «батьківських обов'язків». Обов'язок піклуватися про дитину та ростити його морально, фізично і психічно здоровим є головним завданням батька та матері, відповідальних за долю й виховання дитини [272, с. 33].

За сімейним законодавством Англії, наявність у батьків батьківських

обов'язків включає в себе можливість прийняття ними більшості рішень, що стосуються життя дитини.

У Німеччині «батьківську опіку» народженої у шлюбі дитини здійснюють обоє батьків. У разі розбіжностей з приводу реалізації права дитини на освіту та інших питань, що стосуються її життєвих інтересів, кожен з батьків може звернутися до Суду у справах опіки. Однак останній володіє обмеженими правами на втручання. Суд у справах опіки не має права приймати рішення за батьків, але може лише визначити за ким з них залишається останнє слово [206, с. 19].

У Швеції, якщо батьки перебувають у шлюбі, то з моменту свого народження дитина перебуває під опікою обох батьків, а якщо немає, то під опікою однієї лише матері. Якщо пізніше батьки вступають у законний шлюб, то дитина буде перебувати під опікою їх обох, якщо до цього суд не передав дитину під опіку одному або двом спеціально призначеним опікунам. Дитина залишається під опікою обох батьків навіть після їхнього розлучення, якщо спільна опіка не відміняється судом за заявою одного з (або обох) батьків, суду або за позовом комісії по соціальному забезпеченню [71, с. 64].

Стосовно до «батьківської опіки» у Четвертій Книзі ЦК Німеччини проводиться відмінність між особистими і майновими правами та інтересами дитини. «Особиста опіка» передбачає право і обов'язок батьків піклуватися про дитину, вирішувати питання її освіти і визначати місце проживання. Визначення імені дитини також входить до сфери «особистої опіки». По досягненню дитиною 14-річного віку, німецький законодавець закріплює за ним право на самостійне вирішення питань, пов'язаних з його релігійними переконаннями [206, с. 20].

У Законі «Про дітей» Англії регламентовано захист права на повноцінне виховання неповнолітньої дитини, яке полягає в тому, що якщо батьки дитини були одружені або вступили в шлюб під час або після його зачаття, то вони обидва виконують батьківські обов'язки по відношенню до неповнолітнього. В іншому випадку батьківські обов'язки виконує одна мати. Батько, який не має

батьківських обов'язків по вихованню дитини, може надбати їх шляхом укладення угоди про батьківські обов'язки з матір'ю, або може звернутися до суду за отриманням такого рішення [242, с. 128].

Цікавим є той факт, що в англійському сімейному законодавстві існують тези про заборону відмови від батьківських обов'язків і про передачу третім особам своїх батьківських обов'язків, за винятком випадків, коли особа, яка має батьківські обов'язки, може запропонувати іншій особі виконувати ці обов'язки від його імені. Така схема може виявитися корисною тоді, коли маючи батьківські обов'язки по вихованню дитини батько не в змозі виконувати їх, наприклад, з причини знаходження у лікарні або у відрядженні за кордоном [242, с. 129].

У Німеччині існує поняття «захисту прав позашлюбних дітей», яке полягає в тому, що дитина, народжена поза шлюбом, знаходиться виключно під батьківською опікою матері, право батька по батьківській опіці в даному випадку відсутній. Однак Федеральний Конституційний Суд Німеччини виніс постанову, відповідно до якої слід вважати неконституційним виключення спільної батьківської опіки з боку батька та матері після встановлення законна народжених дитини, коли батьки проживають разом з нею і обоє бажають виконувати батьківські обов'язки щодо її виховання [206, с. 29].

В Італії якщо батьки не живуть разом, то батьківські права здійснює той з батьків, з ким проживає дитина, а за кожним з батьків зберігаються «контрольні функції» – він зобов'язаний надавати безпосередню допомогу у вихованні дитини, наданню освіти, за умовами в яких проживає дитина, і, спостерігати за цими процесами [71, с. 33].

У Німеччині за бажанням незаміжньої матері законним опікуном дитини може стати державний орган у справах молоді. Його завдання зводиться, головним чином, до забезпечення прав та інтересів дитини у питаннях визначення батьківства, змісту й успадкування. Якщо особисте благополуччя або майнові інтереси дитини перебувають під загрозою, то Суд по опіці зобов'язаний вжити усіх необхідних заходів щодо їх захисту. У крайньому

випадку, батьків можуть повністю або частково позбавити прав на батьківську опіку.

Суб'єктивне ставлення зарубіжних законодавців щодо реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дітей пояснюється індивідуальними особливостями історичного досвіду розвитку правової системи держав. Таким чином, у зарубіжному сімейному законодавстві можна відзначити відсутність єдиного підходу до проблеми здійснення батьками прав і обов'язків по вихованню дітей.

Хоча практика деяких зарубіжних країн доводить протилежне. В законодавстві деяких країн в сім'ї не лише існують обов'язки дітей, а й встановлені санкції за їх невиконання. Обов'язок неповнолітніх дітей підкорятися батькам передбачений сімейним законодавством Великої Британії (Закон про сімейне право 1986 р.); поважати своїх батьків, прислухатися до їх порад – в Угорщині в Законі про шлюб, сім'ю і опіку; поважати батьків відповідно до Закону про сім'ю – у Чехії. Відповідно до ст. 371 ЦК Франції діти будь-якого віку зобов'язані поважати своїх батьків. При цьому законодавство Франції наділяє батьків правом звернутись до відповідного органу з питанням про аморальну поведінку своєї дитини. Наслідком такого звернення може бути поміщення дитини до дитячої колонії [44].

Враховуючи вищевикладене необхідно зазначити, що загалом, українське законодавство в частині захисту особистих немайнових прав в цілому відповідає міжнародним стандартам. Водночас не можна не визнавати необхідності уточнення і доповнення відповідних норм цивільного законодавства, що забезпечить більш ефективну реалізацію і захист прав дітей на особисті немайнові блага.

Очевидно, що праву дитини на захист своїх прав та законних інтересів кореспондують відповідні обов'язки батьків або осіб, які їх замінюють. Батьки є законними представниками своїх дітей. На захист прав та інтересів своєї дитини вони виступають без спеціальних повноважень.

Сьогодні правові норми щодо прав неповнолітніх містяться в широкому

комплексі правових актів. Серед таких документів виділяють міжнародні договори, резолюції міжнародних організацій, насамперед, Організації Об'єднаних Націй та її підрозділів: дитячого фонду ООН-UNICEF; комітету ООН у справах освіти, науки і культури; Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ); Міжнародної організації праці (МОП). Однак досі не вирішеними є багато питань щодо статусу неповнолітнього. Тому можемо констатувати, що сьогодення є тільки етапом у генезисі правового регулювання спеціального статусу неповнолітніх, який надалі буде розширюватися та видозмінюватися [155, с.75].

Розглядаючи у порівнянні та аналізуючи особливості прав і обов'язків батьків по вихованню дітей в зарубіжних країнах, таких, як Англія, Німеччина, Франція, США, Швеція, Італія, необхідно зазначити, що у зарубіжному сімейному законодавстві можна відзначити відсутність єдиного підходу до вирішення однакових проблем в галузі реалізації прав і обов'язків батьків по вихованню дітей, за рахунок різного розуміння національних цінностей та особливостей індивідуального історичного досвіду розвитку правової системи.

Все вищезазначене дозволяє сформулювати наступні висновки:

1. Законодавство про цивільно-правове та сімейно-правове становище дітей по-різному розвивалося у різних державах. У вітчизняному законодавстві даний інститут має давню історію. У найдавніші часи сімейне законодавство містило дискримінаційні положення щодо прав дітей, в радянський період воно значно «відставало» від принципів та норм, закріплених у цілому ряді міжнародно-правових документів, і тільки в даний час воно досягло свого розквіту та відповідності основним міжнародно-правовим стандартам.

2. Ідеї щодо особистих та майнових прав дитини спочатку знаходили своє відображення у численних міжнародно-правових актах, які послідовно відстоювали погляд на дитину як на повноправного суб'єкта цивільно-правових та сімейних відносин, яка володіє рядом суб'єктивних прав, реалізація яких повинна забезпечуватися державними зусиллями й батьківською турботою.

3. Важливим історичним етапом міжнародно-правового регулювання

прав дітей стало прийняття 20 листопада 1989 р Конвенції про права дитини, ратифікованої СРСР 13 червня 1990 року. Саме дана Конвенція, закріпивши основні права дитини, відіграла вирішальну роль у сучасному розвитку законодавчої регламентації прав дитини в нашій країні, так як її положення стали основою для легального закріплення даного інституту у СК України. Однак, деякі права дитини, які знайшли своє закріплення в актах чинного законодавства, не завжди в повній мірі відповідають положенням Конвенції про права дитини.

Сьогодні варто посилити заходи щодо безумовного виконання взятих Україною зобов'язань з прав дітей, активніше залучати громадянське суспільство до процесу підготовки та представлення доповідей України з прав дитини в органах ООН та Ради Європи, посилювати громадський контроль за виконанням державою зауважень та рекомендацій Комітету ООН з прав дитини, інших міжнародних та регіональних конвенційних органів. Для Української держави, яка активно докладає зусиль щодо євроінтеграції, забезпечення високих міжнародних і європейських стандартів у дотриманні прав і свобод дітей є одним із найважливіших обов'язків.

Висновки до розділу 1

1. Інститут прав дитини як відособлена група норм, що закріплюють особисті та майнові права осіб, які не досягли віку вісімнадцяти років, і що регулюють відносини, які виникають з приводу їх визнання, реалізації, охорони та захисту, є комплексним (міжгалузевим) інститутом українського законодавства, зміст якого не обмежується положеннями, закріпленими в главі 13 СК України, а включає в себе норми конституційного, цивільного, трудового, соціального, житлового та цивільного процесуального права. Найважливіше місце в цій системі займає цивільне законодавство, в якому передбачені права, що складають зміст цивільної правоздатності усіх громадян, у тому числі і дітей. Закріплені у ЦК України суб'єктивні права фізичних осіб і права дитини, передбачені в гл. 13 СК України, знаходяться в діалектичному

співвідношенні і взаємозв'язку загального і особливого.

2. Основними теоретико-методологічними засадами дослідження правовідносин, які виникають у процесі здійснення й захисту прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини, є: пріоритет особистих прав дітей і похідний характер майнових прав батьків і дітей; значний вплив на регулювання відносин між матір'ю, батьком і дитиною норм моралі, релігійних норм. Методологічною основою дослідження виступили системний підхід; філософсько-антропологічний підхід; історично-правовий аспект дослідження; компаративістський підхід з урахуванням процесів уніфікації та гармонізації сімейного законодавства України із відповідними нормами міжнародного права.

3. Розглянувши історичні етапи розвитку українського сімейного законодавства, з'ясовано, що за минулі століття законодавець пройшов шлях від визнання батьківської влади над дітьми та заперечення необхідності втручання держави в процес виховання, до пріоритетного захисту прав та інтересів дітей, шляхом застосування до батьків санкцій з боку держави, за неналежне виховання дитини і порушення його прав. Важливе значення для розвитку сімейного законодавства відіграли норми моралі, що включали в себе уявлення про добро і зло, справедливість та несправедливість, чесність та мали безпосереднє відношення до суті сімейного законодавства України.

4. У своїй еволюції сімейне законодавство, що регулює інститут прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні, пройшло декілька етапів, серед яких доцільно виокремити три основні:

I етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини;

II етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство

щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей;

III етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

5. У розділі 13 СК України закладена головна ідея сімейного виховання батьками своїх неповнолітніх дітей, яка ґрунтується на принциповому та важливому конституційному характері – про визнання права людини і громадянина у сфері сімейного виховання дітей. При цьому батьки не тільки мають право, але й зобов'язані виховувати свою дитину – це і є та головна мета, для досягнення якої їм надаються особисті немайнові права та обов'язки з боку держави. СК України у сфері батьківських правовідносин підтримує встановлені міжнародні орієнтири, зокрема Конвенцію ООН «Про права дитини», яка встановлює основні міжнародні тенденції в галузі реалізації прав і обов'язків батьків по вихованню своїх дітей.

РОЗДІЛ 2

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВ ТА ОБОВ'ЯЗКІВ БАТЬКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

2.1. Права батьків щодо виховання дитини та їх місце в системі особистих немайнових батьківських прав

Сім'я є природним середовищем первинної соціалізації дитини, джерелом її матеріальної та емоційної підтримки, засобом збереження і передавання культурних цінностей. З перших днів появи дитини на світ сім'я покликана готувати її до життя та практичної діяльності, в домашніх умовах забезпечити розумну організацію її життя, допомогти засвоїти позитивний досвід старших поколінь, набути власного досвіду поведінки і діяльності. Факт народження дитини, засвідчений у встановленому законом порядку, є підставою виникнення особистих немайнових та майнових прав і обов'язків батьків та дітей. Ці права та обов'язки, як і будь-які інші суб'єктивні сімейні права та обов'язки, тісно пов'язані з особою їх носія і не мають майнового (економічного) змісту. Вони не передаються і не відчужуються [217, с. 288].

Факт появи дітей у сім'ї, незалежно від правової підстави, має суттєве соціальне значення в житті сім'ї і несе для неї важливі правові та моральні наслідки. Виникає цілісна система відносин не тільки між батьками («прийомними батьками») і дитиною, а й між сім'єю і різними державними органами, установами та громадськими організаціями, що в свою чергу регулюються правом. Поява дитини в сім'ї істотно змінює моральну атмосферу в сім'ї, взаємини в ній і висуває на перше місце функцію виховання та формування особистості дитини, відповідно до вимог закону і моральних засад суспільства [258, с. 46].

Розглядаючи питання поняття та видів прав батьків щодо виховання дитини, спочатку слід звернути увагу на розуміння виховання як певного процесу та соціального явища.

Виховання та підготовка до суспільного життя підростаючого покоління є важливим питанням сьогодення, оскільки роки економічної кризи, політичної нестабільності не могли негативно не позначитись на наймолодших членах нашого суспільства. Звичайно, виховання дітей – це в першу чергу обов'язок їхніх батьків, але при цьому, держава не може залишатись байдужою, оскільки від якості такого виховання залежить її майбутнє. Тому держава, дотримуючись принципу суверенітету сім'ї, повинна забезпечити, щоб таке виховання здійснювалось в дусі поваги до прав та свобод інших осіб, любові до своєї сім'ї, свого народу, своєї Батьківщини, щоб батьки проявляли турботу про здоров'я, фізичний, духовний та моральний розвиток дитини, забезпечили отримання дитиною повної середньої освіти, підготували її до самостійного життя, як це передбачено статтею 150 СК України [220].

Виховання в межах сім'ї розглядається як процес, що відбувається між батьками і дітьми, відносно останніх; за межами ж сім'ї виховання розглядається як процес, безпосередньо пов'язаний з напрямками політики щодо охорони материнства та дитинства і стратегії держави щодо виховання підростаючого покоління. Обидва процеси є тісно пов'язаними між собою та складають єдине ціле, що стає підґрунтям сімейного виховання та ідентифікації дитини в суспільстві. Ці процеси настільки взаємообумовлені, наскільки пов'язані між собою сім'я та суспільство, тобто, умовно кажучи, дитина розглядається з одного боку, як «продукт» сімейного виховання, а з іншого – як «продукт» суспільного виховання та суспільства в цілому. Під вихованням загалом розуміється вплив суспільства на особистість, яка розвивається. Тому інтереси дитини мають бути захищеними як з середини сім'ї, так і ззовні [187, ст. 80-81].

Також, виховання як соціальне поняття вживається у двох значеннях – морально-психологічному та правовому. У морально-психологічному, як впровадження певного світогляду, моралі і правил людського співіснування, розвиток особистісних якостей, фізичних властивостей дитини. У поняття «виховання» входить збереження і розвиток фізично і психічно здорової

дитини, передача їй власного життєвого досвіду, звичок, створення нормальних побутових умов її життя. У процесі впливу на вихованця відносини по вихованню виступають вже як правові [59, с. 104].

Що стосується, права на виховання, то це складне право, що включає в себе цілий комплекс заходів морального та правового характеру, що полягає в турботі про здоров'я дітей, їх психічний та інтелектуальний розвиток. Законодавство не містить переліку дій батьків, що становлять зміст права на виховання. Такі дії різноманітні, визначаються стосовно обставинці і виражаються в духовному розвитку дітей, у формуванні їх особистості, у лікуванні дітей у разі їх хвороби тощо [11, с. 208].

А от право на виховання дитини – це особисте немайнове право батьків. Воно є таким, що тісно пов'язане з особою, а тому не може бути передане іншим особам. Батьки не можуть бути позбавлені цього права не інакше як за рішенням суду та на підставах, передбачених чинним законодавством (ст. 164 СК України). Батьки не мають передавати будь-кому свої права на виховання дитини, не можуть відмовитися від них, не припиняються вони і тоді, коли батьки разом з дитиною не проживають [187, с. 81].

Завдяки природній близькості між батьками і дітьми, особливий емоційно-психологічний мікроклімат, який можливо створити лише в умовах родини, інтенсивності та результативності впливу на дітей – сімейне виховання виступає необхідною умовою успішного формування особистості. У зв'язку з цим, вперше у СК України закріплено принцип переважного права батьків на виховання своїх дітей перед всіма іншими особами. Право на здійснення особистого виховання дітей покликане сприяти найефективнішому здійсненню батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини. Здійснюючи право на особисте виховання своїх дітей, батьки тим самим виконують обов'язки щодо виховання дітей та забезпечують реалізацію права на одержання належного сімейного виховання. Тому сутність батьківського права на особисте виховання своїх дітей полягає перш за все, в його активному здійсненні, шляхом виконання батьківських обов'язків [141, с. 189; 165].

У сімейно-правовій літературі виникла складність з'ясування суті поняття «право на виховання», що обумовлено тісним зв'язком з правоздатністю та іншими батьківськими правами. Крім того, необхідно розмежувати поняття «виховання дитини» та «право на виховання дитини».

Перше поняття є категорією педагогіки. Під ним розуміють «систему виховних заходів, спрямованих на формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості» [280, с. 102; 256, с. 64]. Право ж на виховання дитини має дещо інший зміст.

Так, О. О. Пунда право на сімейне виховання визначає як комплексне право вихователя (батьків, родичів, сім'ї загалом) та виховуваної особи (зокрема, дитини) на виховну взаємодію та навчання, здійснюване шляхом вільного вибору форм, моделей та засобів виховного впливу у межах виховних завдань, сформованих у суспільстві [184]. Виховання – це процес, який передбачає не тільки здійснення батьками певних дій, а й певну реакцію на них з боку дитини [218], так звана виховна взаємодія. Однак вважаємо, що вибрані батьками або особами, які їх замінюють, засоби й методи виховання повинні повністю виключати зневажливе, жорстоке, грубе, таке, що принижує людську гідність, ставлення до дитини, її образу та експлуатацію.

Право на сімейне виховання, по-перше, пов'язане з правом дитини на проживання у сім'ї, а, по-друге, з правом дитини на сімейне спілкування. Завдяки спілкуванню (комунікації) виховний процес буде вважатися завершеним. Для дитини сім'я є первиною ланкою соціальної комунікації. Через спілкування з членами сім'ї, дитина набуває здатності (навичок) спілкування з іншими членами суспільства. Дитина також наділяється правом чинити опір неналежному вихованню батьками, тобто право на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю (ч.ч. 1, 2 ст. 152 СК України). В основному через походження дитини від даних батьків або через прирівняння до походження (у випадку усиновлення, при заплідненні жінки донорським біологічним матеріалом, при прийнятті дитини в сім'ю на виховання тощо), батьки повинні вважатись першими й основними

вихователями. Враховуючи даний зв'язок, дитина має право жити і виховуватись у сім'ї своїх батьків. Отже, право дитини на сімейне виховання як внутрішній елемент права на сім'ю розглядається як одне з найважливіших у змісті особистих немайнових прав дитини. Кожна дитина має право на виховання у сім'ї, наскільки це можливо, оскільки суспільні форми виховання ніколи не замінять дитині сім'ю. В юридичній літературі ототожнюються форми влаштування дітей, що залишились без батьківської опіки, з формами сімейного виховання дітей, які позбавлені батьківського догляду [184, с. 333]. Тому при виборі форми влаштування дитини перевага віддається сімейним формам виховання, зокрема, усиновленню (удочерінню), опіці (піклуванню), переданню дитини на виховання у прийомну сім'ю, дитячі будинки сімейного типу тощо.

Що стосується пріоритетності батьківського виховання, то воно забезпечується наявністю у батьків цілого комплексу інших немайнових прав, які покликані забезпечити ефективне виконання батьками їхніх прав та обов'язків по вихованню дитини. Так, батьки мають право:

- на безперешкодне спілкування з дитиною (ст. ст. 153, 157, 168 СК України);
- на визначення місця проживання дитини (ст. ст. 160, 163 СК України);
- вимагати відібрання малолітньої дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду (ст. 163 СК України).

Отже, що ж таке поняття «право на виховання»? Це поняття є юридичним. У сімейно-правовій теорії право на виховання розглядається як елемент сімейної правосуб'єктності та як суб'єктивне сімейне право. На думку М.В. Антокольської, акт народження дитини сам по собі не породжує суб'єктивного права на виховання, а породжує лише можливість набути це право на підставі батьківської правоздатності [8, с.208].

Якщо батьки не реалізують своїми діями цю можливість, то з позиції соціальних (суспільних) відносин ми маємо справу з відмовою батьків від дитини. Батьківська правоздатність виникає у громадян з моменту народження

дитини, і право батьків на виховання, як елемент цієї правоздатності, дозволяє батькам діяти певним чином і тим самим набувати суб'єктивні права, передбачені сімейним законодавством в галузі виховання дітей. Іншими словами, батьківська правоздатність реалізується батьками у двох напрямках: перший – дозволяє батькам спілкуватися з дитиною або вимагати спілкування з нею, а також здійснювати догляд та її годування; другий напрям – дозволяє батькам звертатися до ОДРАЦС чи суду з вимогою про встановлення походження дитини. Перший напрямок призводить до процесу формування суб'єктивного права на виховання. Це право спирається на батьківську правоздатність як на свою загальну передумову і виникає з юридичного складу, куди входять: подія – акт народження, дія – фактична поведінка батьків щодо спілкування та догляду за дитиною. Другий напрямок призводить до засвідчення тієї обставини, що дана особа дійсно є батьком цієї дитини незалежно від віку самого батька [10, с. 330].

Право на виховання – це право батьків своїми діями впливати на дітей або згідно своїх поглядів, передавати їх для отримання виховання та освіти [209, с. 130]. Тому деякі автори (наприклад, Кудрявцев) право (обов'язок) батьків щодо виховання дитини доповнюють правом (обов'язком) батьків щодо надання дитині мінімального освітнього рівня [114, с. 24–27], а інколи поширюють й на вибір віросповідання.

З точки зору Н. Н. Тарусиної, право батьків на виховання своїх неповнолітніх дітей – це право батьків своїми діями впливати на дітей, або на свій розсуд передавати їх на виховання та навчання [240, с. 279].

А. М. Рябов вважає, що право батьків на виховання своїх неповнолітніх дітей – це особиста правомочність батька на виховання дітей, в плані особистого впливу на дитину, що має на меті прищепити їй необхідні якості та властивості людини і тим самим задовольнити особистий інтерес та інтерес суспільства в цілому [203, с. 9].

Для повного розуміння категорії «право на виховання дитини» слід розкрити зміст такого батьківського права. Існує ряд думок вчених з цього

питання.

Так, одні вчені під змістом права батьків на виховання своїх дітей розуміють сукупність усіх батьківських прав, що зазначені у сімейному законодавстві. Інші вчені намагаються розкрити право батьків на виховання своїх дітей через психолого-педагогічні дії та здібності батьків, які вони застосовують при вихованні дитини у сім'ї, при цьому, на їх думку, у виховний процес слід включати також дії по утриманню дитини [185; 219].

Ми погоджуємося з тим, що право батьків на виховання дітей повинно тісно переплітатися з психолого-педагогічними діями самих батьків, але включати матеріальне забезпечення до зазначеного права не варто. Матеріальне забезпечення дитини є окремим майновим обов'язком батьків і не повинно включатися в особисте немайнове право на виховання, хоча факт залишається безперечним, що належне утримання батьками своєї дитини є однією з передумов ефективного здійснення процесу виховання. Також не можна забувати про те, що до правочинів, що входять до складу змісту права батьків на виховання своїх дітей, повинні включатися права батьків на фізичний, психічний, духовний, моральний розвиток дітей, навчання дітей, формування у дитини кругозору, залучення дитини до праці, спілкування з дітьми, застосування до дітей примусових заходів у процесі виховання [187, с. 81].

Сутність права батьків на виховання своїх дітей досить цікаво розглянуто В. П. Шахматовим, який передбачає їх вираження та існування через формулу – «право на що?». Саме, це «що» і має бути метою «права», соціальним благом, щодо якого носію суб'єктивного права належить можливість діяти [271, с. 24].

У теорії права суб'єктивне право розглядається як «юридична можливість, яка надається державою через норми об'єктивного права, визначати у межах норми права власну поведінку, обирати засоби та способи досягнення своєї мети, користуватися соціальним благом; вимагати відповідної поведінки від зобов'язаних осіб та звертатися за захистом в разі правопорушення до компетентних органів з метою задоволення інтересу уповноваженого» [244, с. 98].

Як бачимо, у сімейно-правовій літературі були спроби дати визначення права батьків на виховання, але вони є або певною мірою застарілими, або неповними, або, навпаки, – включають в себе досить широке розуміння змісту такої категорії.

На наш погляд, зміст суб'єктивного права батьків на виховання має включати в себе: 1) право батьків на власну поведінку щодо дитини; 2) право батьків забороняти іншим особам певну поведінку; 3) право батьків на захист права на виховання в разі його порушення. До нього мають входити ті права, які закріплює за батьками сімейне законодавство, інші ж дії батьків щодо виховання дитини, оскільки вони не одержали законодавчого закріплення, – не мають правового значення, а отже не підлягають правовому регулюванню. Таким чином, право батьків на виховання дитини має включати: право на особисте виховання; право залучати до виховання дитини інших осіб; право передавати дитину на виховання іншим фізичним або юридичним особам; право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства; право вимагати невтручання у здійснення батьками права на виховання дитини (ст. 5 СК України); право на захист порушеного права на виховання дитини (ст. ст. 18, 158, 159, 162, 163 СК України) [9, с. 331].

Як бачимо, ст. 151 СК України містить можливі варіанти власної поведінки батьків щодо виховання дитини, а інші правомочності суб'єктивного права батьків на виховання містять інші статті СК України.

Разом з тим, як зазначав Червоний Ю.С., право батьків самостійно обирати форми та методи виховання, як і будь-яке право, має свої межі [89, с. 378].

Відповідно до ч. 3 ст. 151 СК України батьки мають право обирати форми та методи виховання, крім тих, що суперечать закону та моральним засадам суспільства.

СК України також забороняє будь-які види експлуатації батьками своїх дітей, застосування ними фізичного покарання, а також інших видів покарань, що принижують гідність дітей. У разі зловживання права на виховання, батьки

порушують закон і зобов'язані понести відповідальність. Залежно від вчиненого діяння батьки можуть нести сімейно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність [257, с. 392]. Таким чином, батьки несуть обов'язки як перед дітьми, так і перед суспільством і державою, що вимагає належного виконання батьківських прав, пов'язаних з вихованням дітей [258, с. 47].

Таким чином, сутність батьківських прав щодо виховання дитини варто визначити як правову реалізацію соціально-правових можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

Після проведеного аналізу законодавства та думок наукової спільноти, вважаємо за доцільне запропонувати власне визначення батьківських прав щодо виховання дитини, що, на нашу думку, краще розкриє суть даного поняття. Так, батьківські права щодо виховання дитини – це суб'єктивні права, що належать матері, батькові дитини, засновані на походженні дитини від цієї особи, засвідченому в установленому законом порядку, що полягають у реалізації можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

Наступне питання, що потребує окремого розгляду, є визначення місця прав батьків щодо виховання дитини в системі особистих немайнових батьківських прав. В рамках досліджуваного питання необхідним є з'ясування поняття та сутності батьківських прав.

Правова категорія «батьківські права» не є усталеною категорією. Тривалий час батьківські права розглядалися в доктрині права як похідні від батьківських обов'язків. Ще у Зводі Законів Російської імперії передбачалось, що батьки повинні звертати всю свою увагу на моральну освіту своїх дітей і намагатися домашнім вихованням приготувати їх вдачі та сприяти видам уряду. Обов'язки дітей полягали у прояві до батьків щирої поваги, слухняності, покірності й любові; у служінні їм «насправді»; за необхідності говорити про них з повагою; за необхідності терпіти батьківські вмовляння та «виправлення»

слухняно і без ремства [146, с. 58–59].

В сучасній в доктрині сімейного права питання щодо правової природи батьківських прав все ще залишається одним із дискусійних та недостатньо досліджених.

Перш за все, спірним є питання, до якої групи суб'єктивних прав належать батьківські права – абсолютних чи відносних. З цього приводу О. М. Нечаєва наголошує, що проведення чітких меж при визначенні характеру суб'єктивних прав, передбачених сімейним законодавством, їх поділ на абсолютні і відносні – завдання непросте, проте воно має великий сенс, оскільки дозволяє позначити коло осіб, які можуть, повинні захищати те чи інше суб'єктивне право [145, с. 22]. У сучасній теорії права правовідносини, в яких реалізація суб'єктивних прав однієї особи можлива лише через виконання обов'язків іншою особою, називаються відносними. Відносини, засновані на можливості безпосереднього використання суб'єктом своїх суб'єктивних прав без втручання інших суб'єктів у сферу його діяльності називаються абсолютними [70, с. 337]. У цивілістиці абсолютними називають такі правовідносини, в яких управомоченій особі протистоїть невизначене коло зобов'язаних суб'єктів. Відносними називаються цивільні правовідносини, в яких управомоченій особі (особам) протистоїть суворо визначена зобов'язана особа (особи) [46, с. 130-131; 260, с. 105; 109, с. 55].

Зокрема, О. Й. Пергамент вказувала, що батьківські права є абсолютними правами, якими наділяється кожний із батьків (так, як і кожна дитина наділяється правом на виховання), і виникають вони поза правовідношенням. Сутність батьківського права, як будь-якого іншого абсолютного права, полягає у поведінці управомоченої особи, а не у поведінці всіх інших осіб. Праву батьків не протистоїть обов'язок інших конкретних осіб. На всіх інших громадянах лежить загальний обов'язок дотримуватися законів і не порушувати нічиїх суб'єктивних прав [160, с. 60-61]. Не можна цілком погодитися з О. Й. Пергамент у тому, що батьківські права є абсолютними і виникають вони поза правовідношенням. Справді, можна говорити, що деякі батьківські права

виникають поза правовідносинами, але це стосується тих відносин між батьками та дітьми, які регулюються нормами моралі, релігійними нормами, звичаями, традиціями. Там, де відносини батьків і дітей стають предметом правового регулювання, батьківські права існують у межах правовідносин (регулятивних або охоронних).

Найбільш чітко та повне визначення батьківських прав було дано Є.М. Ворожейкіним та Є.А. Абашиним, які їх визначають як сукупність усіх прав, що належать громадянам в силу походження від них дітей, з урахуванням їх посвідчення в установленому законом порядку [32, с. 186; 1, с. 54].

Деякі дослідники, розглядаючи співвідношення понять «право на виховання дітей» та «батьківське право», вважають їх рівними за своєю суттю та значенням. Оскільки в праві на виховання тісно переплітаються майже всі особисті права та обов'язки батьків, його не можна виокремлювати з інших батьківських прав [115, с. 23]. Так, В.С. Гопанчук відносить право батьків на виховання своїх неповнолітніх дітей та батьківське право як співвідношення виду і роду одного і того ж явища [40, с. 39].

Право батьків на виховання, на думку О. М. Нечаєвої, можна визначити як єдине право батьків, яке носить особистий характер [146, с. 33–37], оскільки безпосереднім оточенням людини, яка зростає та розвивається – є її сім'я. Саме в сім'ї проходить формування людської особистості. Тому право дитини на достатній рівень виховання в сім'ї – по суті єдине, ні з чим не зрівняне право, яке носить особистий характер. Це право привносять в життя батьки, виконуючи тим самим покладений на них обов'язок. Застосування терміну «батьківські права» пояснюється тим, що зазвичай мають на увазі обох батьків [146, с. 33-37].

Дослідник Б. К. Левківський визначає батьківське право як загальну приватну правоздатність батьків на виховання своїх дітей [118].

Є думка ще однієї категорії вчених, які стверджують, що усі батьківські права виражаються тільки у праві батьків на виховання своїх дітей [135; 152]. Однак, з цим положенням тяжко погодитися, так як дослідники забувають про

ую сукупність батьківських правовідносин. Ніхто не буде сперечатися про безсумнівно важливе місце права батьків на виховання своєї дитини у ряді усіх інших батьківських прав, водночас, не варто забувати, що зазначене право абсолютно не єдине батьківське право.

Розглядаючи батьківське правовідношення, Є. М. Ворожейкін наполягав, що право бути батьками належить кожному громадянину. Воно складає один з елементів його правоздатності. Громадянин не може бути позбавлений цього елементу правоздатності або обмежений у ньому навіть у кримінально-правовому порядку [32, с. 166]. Є. М. Ворожейкін визначав батьківські права як сукупність усіх прав, що належать громадянам у силу походження від них дітей, засвідченого в установленому порядку [32, с. 186].

Натомість О. Й. Пергамент наголошувала, що батьківські права не є сукупністю всіх правовідносин, що виникають між батьками і дітьми у зв'язку зі спорідненням, а є правом на виховання дитини. Цим правом батьки наділяються лише до досягнення дитиною повноліття [160, с. 60].

На думку О. Й. Пергамент, батьківські права – право на особисте виховання своєї дитини, що нерозривно пов'язане з обов'язком з виховання; це найважливіше особисте право людини, що дає можливість задовольнити одне із найбільш глибоких людських почуттів – почуття батьківської любові [159, с. 83].

С. С. Алексєєв справедливо наголошував, що особливе, цілком самостійне місце в механізмі правового регулювання належить суб'єктивному праву [3, с. 138], значення якого в механізмі правового регулювання полягає в тому, що воно закріплює свободу і самостійність осіб, в інтересах яких встановлюється правовідношення [3, с. 139]. Батьківські права, права дитини, будучи суб'єктивними правами особи, перш за все, слід розглядати через міру можливої (дозволеної) поведінки.

Як зазначає С.С. Алексєєв, в юридичному аспекті юридичні дозволи виражаються переважно в суб'єктивних правах на власну активну поведінку [3, с. 54].

Як бачимо, «право на виховання дитини» та «батьківське право» є тісно пов'язаними між собою. Проте, на нашу думку, не слід їх ототожнювати. Батьківські права не обмежуються лише правами щодо виховання дитини. До них також належать і право на визначення імені дитини, право на спілкування з дитиною, право на захист дитини тощо. Відповідно, право на виховання дитини є лише одним із видів батьківських прав.

Таким чином, батьківські права можна визначити як суб'єктивні права, що належать певній людині (матері, батькові дитини), засновані на походженні дитини від цієї особи, засвідченому органом державної реєстрації актів цивільного стану в установленому законом порядку.

В межах досліджуваного питання слід звернути увагу на те, що права та обов'язки батьків і дітей щодо виховання носять взаємний та двосторонній характер. Праву батьків на виховання дітей, протистоїть обов'язок дітей «зазнавати» виховання [8, с. 208]. Виконуючи обов'язки, передбачені сімейним законодавством України, батьки тим самим здійснюють своє право на особисте виховання дітей та забезпечують реалізацію права дитини на отримання належного сімейного виховання. Сутність батьківського права з виховання дитини полягає, насамперед, в активному його здійсненні шляхом виконання батьківських обов'язків. При цьому батьки не можуть здійснювати свої права і обов'язки всупереч інтересам дитини.

Поняття «інтереси дитини» охоплює широке коло правомочностей, якими діти наділені безпосередньо при народженні. Реалізуючи ці правомочності, батьки, в свою чергу, забезпечують інтереси дітей, задовольняючи їх потреби, які з віком можуть змінюватися. Іншими словами, інтереси дитини становить все те, що сприяє її становленню та розвитку. На думку Рясенцева В.А., під інтересами дитини слід розуміти її здоров'я, нормальний фізичний і психічний розвиток, виховання в ній таких якостей, які вимагаються від нового громадянина, а також створення належних матеріально-побутових умов життя [204, с. 153]. Нечаєва А.М., під інтересами дитини розуміє інтереси її правильного виховання, турботи про її фізичний розвиток та освіту, підготовку

до суспільно-корисної праці, формування з неї гідного громадянина [146, с. 165]. Разом з тим, не варто забувати, що зміст зазначеного поняття постійно змінюється, залежно від віку та стану розвитку дітей, тому інтереси дитини не є строго певною категорією. Інтереси дітей повинні визначати загальну спрямованість діяльності батьків щодо здійснення своїх прав і обов'язків, пов'язаних з вихованням дітей [258, с. 48].

У сучасних умовах у зв'язку з підвищенням культурного рівня населення та великою зайнятістю батьків, у останніх виникає необхідність залучати до виховання дітей інших осіб. Крім того, необхідність залучати до виховання дитини інших осіб може бути обумовлена станом здоров'я дитини (наявність у дитини фізичних або психічних вад, які потребують додаткових реабілітаційних заходів) [9, с. 331].

Питання щодо суб'єктного складу батьківських правовідносин на сьогодні викликає певні дискусії серед науковців. Перш за все, проблема полягає у належності батьківських правовідносин до одного з двох типів «абсолютних» або «відносних».

Окремі дослідники, зокрема Д. В. Горбась, в якості уповноважених суб'єктів виділяє батьків, а зобов'язаними суб'єктами називає невизначене коло осіб [41, с. 58], а значить, розглядає батьківські правовідносини як «абсолютні».

Ми віддаємо перевагу іншій точці зору, згідно з якою батьківські правовідносини є «відносними», адже в ньому суб'єктами виступають батьки та дитина.

Ряд авторів (К. В. Тіхоніна, Л. В. Єфіменко) ставить питання про визнання держави в особі спеціальних органів (органів опіки та піклування, органів охорони здоров'я, органів правопорядку, органів дошкільної освіти, школи тощо) одним із суб'єктів батьківських правовідносин. Таким чином, розширюючи коло суб'єктів батьківських правовідносин, вони пояснюють це наявністю в ньому самотійних багатосторонніх правовідносин між батьками та державою [245, с. 65; 60, с. 54].

Ми погоджується з думкою вчених про те, що в даний період держава

регулює правовідносини, які виникають між батьками та дітьми шляхом введення до сімейного законодавства заходів відповідальності батьків, але відмовляється визнати державу як суб'єкта батьківських правовідносин.

Відповідно, таке розширення кола суб'єктів батьківських правовідносин розмиває його зміст, і за аналогією державу можна було б визнати суб'єктом будь-яких правовідносин, які врегульовані нормами права. Ця позиція авторів представляється досить спірною, так як батьків та державу в особі її органів пов'язують правовідносини адміністративного характеру, а не сімейні правовідносини, до яких відносяться батьківські правовідносини [62, с. 268].

Сама специфіка особистих немайнових прав та обов'язків батьків і дітей полягає в тому, що вони мають строковий характер й припиняються, як і особисті майнові права і обов'язки батьків, після досягнення дитиною повної дієздатності.

Звичайно, у цьому випадку є одна особливість, яка полягає в тому, що немайнові відносини між батьками і дітьми перестають регулюватися правом, а залишається тільки один зв'язок, заснований на кровній спорідненості. Саме з цього моменту вплив батьків на своїх дітей обмежується тільки у моральному аспекті, так як дитина не зобов'язана більше підпорядковуватися вимогам батьків. Бажання та можливість батьків здійснювати матеріальне забезпечення своєї працездатної дитини не забороняється сімейним законодавством, але і не є їх правовим обов'язком, за винятком випадків, прямо передбачених законом (глава 16 СК України «Обов'язок батьків утримувати повнолітніх дочку, сина та його виконання»).

Виходить, що особисті немайнові відносини між родичами та дієздатними дітьми, з досягненням останніми повноліття, вже регулюються не нормами права, а нормами моралі.

Ми не зовсім згодні з думками вчених, які вважають, що батьківські права можуть бути закінчені на підставі позбавлення батьківських прав [269, с. 34]. Батьки, позбавлені батьківських прав, відповідно до закону втрачають усі свої права, засновані на факті спорідненості з дитиною, а саме: права на

виховання та навчання дитини, захист його прав та інтересів, на дачу згоди на усиновлення, на спадкування після дитини тощо, а також на державні допомоги, встановлені для громадян, що мають дітей, але майнова відповідальність за утриманням своїх дітей за батьками залишається як і раніше.

Виходить, що категорія дослідників, яка вважає, що батьківські права можуть вважатися закінченими з моменту застосування до них сімейно-правової відповідальності, не взяли до уваги один факт – наявність обов'язку утримання своїх дітей батьками, позбавлених батьківських прав, тому, вважаємо, що позбавлення батьківських прав – це не закінчення батьківських правовідносин, а всього лише підстава для їх зміни.

В юридичній літературі висловлюється й думка щодо можливості наділення батьківськими правами мачухи, вітчима [34, с. 83–84]. Щодо надання батьківських прав вітчиму, мачусі, то це не доцільно робити, оскільки такі дії суперечитимуть сімейному законодавству. Це може спричинити ситуацію, коли одні й ті ж права будуть належати двом особам одночасно, наприклад батькові та вітчиму дитини, оскільки укладення матір'ю дитини шлюбу з іншим чоловіком (вітчимом дитини) не тягне за собою позбавлення батька дитини батьківських прав, у зв'язку з чим виникатимуть проблеми у здійсненні батьківських прав, зокрема такого майнового права, як право на управління майном малолітньої дитини. Вітчим, мачуха наділені власними сімейними правами щодо пасинка, падчерки. Так, якщо мачуха, вітчим проживають однією сім'єю з малолітніми, неповнолітніми пасинком, падчеркою, вони мають право брати участь у їх вихованні (ст. 260 СК України), вони мають право на самозахист своїх малолітніх, неповнолітніх, повнолітніх непрацездатних пасинка, падчерки та на захист їхніх прав та інтересів (ст. 262 СК України). Відповідно, у мачухи, вітчима виникає й право на утримання від повнолітніх падчерки, пасинка за наявності підстав, визначених законом (ст. 270 СК України).

Батьківськими правами не наділяються батьки-вихователі та прийомні

батьки при влаштуванні дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, на виховання та проживання до дитячого будинку сімейного типу чи прийомної сім'ї, оскільки права батьків-вихователів і прийомних батьків визначаються відповідними договорами і не прирівнюються до батьківських прав. Слід погодитися також з В. І. Борисовою, що й при патронаті не виникає батьківських прав [19, с. 123]. Права патронатного вихователя також виникають на підставі договору про патронат, а не в силу походження дитини від нього, засвідченому у відповідному порядку

Реалізація батьками права залучати до виховання дитини інших осіб полягає у тому, що батьки спонукають інших осіб взяти участь у вихованні їхніх дітей. При цьому мова не йде про передачу дитини на виховання цим особам, дитина не припиняє спільного проживання з батьками, а вказані особи не замінюють батьків у виховному процесі. Це можуть бути як фізичні особи, так і юридичні. Фізичні особи можуть бути родичами дитини – дід, баба, брати, сестри тощо або сторонні особи. Сторонні особи теж можуть мати різну кваліфікацію. Вони можуть доглядати за дитиною на прохання батьків (сусіди), здійснювати догляд за дитиною на професійній основі (няні, гувернантки), мати спеціальну підготовку в тій чи іншій галузі (репетитори, спортивні інструктори). Вказані фізичні особи мають володіти високими моральними якостями, мати відповідну вищу педагогічну освіту, ліцензію на право надання освітніх послуг та фізичний стан здоров'я яких дозволяє виконувати обов'язки педагога (ч. 5 ст. 9 Закону України «Про дошкільну освіту») [172]. До юридичних осіб можуть відноситись різноманітні дошкільні, шкільні та позашкільні навчальні заклади. Залучаючи до виховання дітей юридичних осіб, батьки мають право на вибір навчального закладу в залежності від потреб дитини та можливостей батьків (ст. 36 Закону України «Про дошкільну освіту» [172]; ст. 29 Закону України «Про загальну середню освіту»; ст. 6 Закону України «Про позашкільну освіту»). Відвідування дитиною навчального закладу не звільняє сім'ю від обов'язку виховувати, розвивати і навчати її в родинному колі [9, ст. 331].

Від залучення до виховання дитини інших осіб слід відрізнити передачу дитини батьками на виховання іншим особам (фізичним чи юридичним). Воно відрізняється тим, що при передачі дитини припиняється спільне проживання дитини з батьками. Відповідно до принципів Декларації про соціальні і правові принципи, що стосуються захисту і благополуччя дітей, особливо при передачі дітей на виховання і їх усиновленні на національному і міжнародному рівнях передача дитини на виховання має на увазі виховання дитини в іншій сім'ї, яке є тимчасовим за своїм характером, може продовжуватися, у разі потреби, до досягнення дитиною повноліття, але при цьому воно не повинне виключати можливості повернення дитини до її власних батьків або її усиновлення до настання повноліття. Така передача може бути як вимушеною (внаслідок відбування батьками покарання в місцях позбавлення волі та перебуванням їх під вартою на час слідства, тривалої хвороби батьків, що перешкоджає їм виконувати свої батьківські обов'язки тощо), так і без наявності поважних причин. Передача дітей на виховання іншим особам може бути здійснена як з належним правовим закріпленням факту такої передачі (передача дитини під опіку, піклування, до прийомної сім'ї, дитячого будинку сімейного типу, під патронат), так і без такого оформлення (фактичне виховання дитини родичами чи іншими особами). Чинне українське законодавство передбачає передачу дитини батьками на виховання не тільки фізичним, а й юридичним особам. Проте в даному випадку категорія юридичних осіб, до яких батьки мають право передавати свою дитину, є іншою, ніж тих юридичних осіб, які залучаються батьками до виховання дитини. Вказані заклади призначені для дітей, позбавлених батьківського піклування. Ними є медичні, навчальні, виховні заклади, заклади та установи праці та соціального захисту населення, в яких проживають діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування. Такі заклади можуть бути у вигляді будинків дитини та інтернатних закладів [9, ст. 332].

Будинок дитини є закладом охорони здоров'я для медико-соціального захисту дітей-сиріт, дітей, які залишились без піклування батьків, а також дітей

з вадами фізичного та розумового розвитку. Основними типами будинків дитини є: а) будинок дитини загального типу – для медико-соціального захисту здорових дітей-сиріт, дітей, які залишилися без піклування батьків, віком від народження до трьох років. Крім дітей цієї категорії, тут можуть знаходитися діти, які мають сім'ю, проте утримання та виховання їх у сім'ї з поважних причин (хвороба годувальника, тривале відрадження, навчання тощо) неможливе, а також діти із затримкою розумового та фізичного розвитку внаслідок несприятливих умов виховання; б) спеціалізований будинок дитини – для медико-соціального захисту дітей-сиріт, дітей, які залишились без піклування батьків, з вадами фізичного та розумового розвитку віком від народження до чотирьох років. У спеціалізованих будинках дитини можуть організовуватись 1–2 групи для здорових дітей. Будинок дитини у своїй діяльності керується Типовим положенням про будинок дитини, яке було затверджено наказом МОЗ України від 18.05.1998 № 123, та наказом МОЗ України від 15.02.2006 № 69 «Про внесення змін і доповнень до наказу Міністерства охорони здоров'я України від 18.05.1998 № 123 «Про затвердження Типового положення про будинок дитини». До будинків дитини, діти можуть прийматися за заявою про тимчасове влаштування дитини у будинок дитини одного або обох батьків (п. 3.1.6 Типового положення про будинок дитини) [9, ст. 332].

У той же час батьківські права не слід ототожнювати з правами усиновлювачів, оскільки усиовлення тягне за собою виникнення правовідносин, подібних до батьківських, проте своєрідних; права усиновлювачів і права батьків не є повністю ідентичними. Так, згідно зі ст. 229 СК України усиновлювач має право бути записаним матір'ю, батьком дитини, проте суд задовольняє таку заяву усиновлювача в рішенні про усиовлення, якщо це відповідає інтересам дитини. Крім права бути записаним батьком, матір'ю дитини в усиновлювача виникають й інші права, зумовлені саме фактом усиовлення, а не споріднення. Зокрема, за позовом усиновлювача за наявності підстав, визначених законом, усиовлення може бути визнане

недійсним або скасоване, у той час як батьківство передбачає довічний зв'язок між дитиною і батьком, матір'ю, крім випадків, коли відбувається позбавлення батьківських прав або батько, мати дитини надає згоду на усиновлення своєї дитини іншою особою. За сімейним законодавством України неможливе застосування таких санкцій, як визнання батьківства недійсним або скасування батьківства. Батьківство й усиновлення є різними за своєю природою юридичними станами. Хоча усиновлення, відповідно до ч. 4 ст. 232 СК України, надає усиновлювачеві права і накладає на нього обов'язки щодо дитини, яку він усиновив, у такому ж обсязі, який мають батьки щодо дитини. У цьому випадку законодавець надав усиновлювачеві права щодо дитини в обсязі, прирівняному до батьківських прав, проте від цього усиновлювач не став носієм батьківських прав у прямому значенні [109, с. 55].

Підсумовуючи, слід зауважити, що питання виховної ролі сім'ї були завжди актуальні для суспільства, незалежно від періоду його розвитку. Роль і значення сім'ї у вихованні дітей незаперечна. Батьківське сімейне виховання неможливо замінити навіть самими вдосконаленими формами державного та суспільного виховання. Сімейний вплив на дітей є унікальним за інтенсивністю та результативністю, тому він здійснюється безперервно, одночасно охоплюючи всі сторони особистості, яка формується протягом багатьох років. Саме в родині дитина отримує перший життєвий досвід, робить перші спостереження і вчиться як себе вести в різних ситуаціях. У зв'язку з особливою виховною роллю сім'ї виникає питання про те, як зробити так, щоб максимізувати позитивне і звести до мінімуму негативний вплив сім'ї на виховання дитини [258, с. 48].

Проведений аналіз приналежності батьківських правовідносин до одного з двох видів – «абсолютних» або «відносних» дозволяє нам зробити висновок про належність даних правовідносин до «відносних» за рахунок участі в ньому в якості суб'єктів правовідносин як батьків, так і дітей.

Батьківські правовідносини можуть виникнути тільки з моменту обов'язкової державної реєстрації народження дитини, а не в більш ранні

періоди. Ми не підтримуємо позицію тих вчених, які вважають, що батьківські права виражаються виключно у праві батьків на виховання своїх дітей, оскільки, на нашу думку, у такому випадку дослідники не беруть до уваги усю сукупність батьківських прав.

2.2. Поняття, зміст та види обов'язків батьків щодо виховання дитини

Сімейно-правові та цивільно-правові гарантії, що забезпечують безпосередню участь батьків в житті своїх дітей складаються з правил, які можна віднести до сфери співжиття батьків і дітей. Саме тут просліджується прямий зв'язок сфери моральної і сфери правової, і саме з цієї причини батьки повинні слідкувати за належним виконанням свого права з виховання, бо ніяка законодавча норма цього зробити не зможе. Моральне виховання дітей в сім'ї знаходить прояв в умовах забезпечення батьками гідності дитини, тобто батьки повинні створити всі необхідні умови, щоб дитина усвідомила свої права як людини, мала можливість сформулювати власну моральну оцінку, і за допомогою батьків, розвивала повагу до власних моральних цінностей.

Щодо співвідношення батьківських прав та обов'язків у доктрині сімейного права склалося дві концепції. Прихильники першої концепції «батьківське право – обов'язок» (М. Л. Ковальова [93, с. 78], Г. К. Матвеев [131, с. 147], О. М. Нечаєва [147, с. 91], О. Й. Пергамент [160, с. 61], В. Є. Стреглю [235, с. 7] та інші правники) виходять з того, що сімейні права, які надаються батькам, є одночасно і їхніми обов'язками. Належачи до типу так званих «абсолютних» суб'єктивних прав, суб'єктивне право на виховання дітей є одночасно і обов'язком [203, с. 6], тобто одна й та сама поведінка одночасно є як реалізацією прав, так і виконанням обов'язків. У сучасній літературі така позиція також має своїх прихильників [7, с. 84; 93, с. 78].

Прихильники іншої концепції (А. Л. Кумановська [116, с. 61-62], Я. М. Шевченко [273, с. 103] та інші правники) вважають, що поєднання

батьківських прав і обов'язків неможливе, оскільки обов'язок не може перетворитися в право, а право, розглянуте як обов'язок, буде поглинене обов'язком.

Вочевидь, батьківські права та обов'язки існують паралельно між собою і не об'єднуються одним поняттям. У батьківських правовідносинах чітко відображується принцип юридичної рівноваги, коли права одного учасника правовідносин не тільки забезпечуються загальним обов'язком усіх суб'єктів не допускати їх порушення, інколи забезпечуються й обов'язком конкретної особи, а й корелюються з обов'язками самого носія суб'єктивного права, а у разі їх порушення – забезпечуються санкціями. Так, ст. 164 СК України передбачає підстави позбавлення батьківських прав; у той же час згідно з ч. 2 ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Отже, батьківські права та обов'язки тісно пов'язані між собою, проте не завжди вони збігаються у змісті. Так, право батьків на виховання дитини передбачає як одночасне його здійснення, так і одночасне виконання батьками обов'язку щодо виховання дитини, однак здійснення батьками права на дачу згоди на усиновлення своєї дитини іншою особою не означає, що батьки одночасно виконують і свій суб'єктивний обов'язок.

Законодавчо встановлений принцип повної рівності обох батьків у питаннях виховання дітей, і жоден із них не має будь-яких переваг. Питання щодо виховання дитини вирішується батьками спільно. На кожного з батьків покладається однакова відповідальність за виховання, навчання та розвиток дитини. Це обумовлено у ч. 1 ст. 141 СК України. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини [220].

Відповідно до ст. 150 СК України обов'язками батьків щодо виховання та розвитку дитини є: виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;

забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; повага дитини; заборона будь-яких видів експлуатації своєї дитини; заборона фізичних покарань, а також застосування інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини [220].

Всі перераховані обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини є тісно пов'язаними між собою та кореспондуючим правом дитини на належне виховання. Тож спробуємо розглянути зміст кожного із даних обов'язків, а також розкрити особливості їх взаємозв'язку між собою.

Обов'язок батьків з виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини, закріплений в ч. 1. ст. 150 СК України, має конституційне походження та кореспондується з правом дитини на належне виховання. Це відповідно знайшло своє відображення й в міжнародних нормативно-правових актах, зокрема: в Женевській декларації прав дитини 1924 р., в Декларації прав дитини від 20 листопада 1959 р., далі – в Конвенції ООН про права дитини від 20 листопада 1989 р., яка набула чинності для України з 27 вересня 1991 р. Усі ці міжнародні документи наголошують саме на праві дитини на отримання належного сімейного виховання.

Право дитини на отримання належного сімейного виховання виникає у неї в момент народження. Кожна дитина, яка народжується, наділяється правом на сімейне виховання як невід'ємним від її особистості суб'єктивним правом, яке виникає разом з визнанням дитини суб'єктом права, тобто з моменту її народження [160, с. 59]. Отже, разом з виникненням правоздатності (ч. 2 ст. 25 ЦК України), дитина стає суб'єктом права на належне сімейне виховання.

Радянське сімейне законодавство, а отже й законодавство всіх колишніх союзних республік подібні норми про право дитини на отримання належного виховання не включало. Але, в наукових роботах авторів того часу, думка про те, що кожна дитина повинна наділятися правом на належне сімейне виховання, прослідковувалась [11, с. 205; 149, с. 140; 160, с. 59–60].

Надання дітям права на отримання належного сімейного виховання

розглядалось крізь призму батьківських прав та обов'язків. А це означало, що сімейне право в завуальованому вигляді приховувало інститут батьківської влади [148, с. 67]. З іншого боку, реалізація права батьків на виховання, є досить специфічною: вона неможлива без встановлення батьківських прав, зміст яких нагадує зміст покладених на батьків обов'язків. Наголошуючи на особистому та суспільному характері, пов'язаному з вихованням дітей, ми погоджуємося з думкою більшості юристів, відповідно до якої виховання дітей вважається не лише правом, але й обов'язком батьків [115, с. 17-29]. В будь-якому разі, батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини (ч. 2 ст. 155 СК України).

Закон (ч. 3 ст. 5 СК України), як було зауважено вище, віддає перевагу саме сімейному вихованню (виконуючи покладені на них обов'язки, батьки здійснюють своє право на особисте виховання дітей (ч. 1 ст. 151 СК України), забезпечуючи тим самим реалізацію права дитини на отримання належного сімейного виховання (ст. 152 СК України) перед іншими його формами – усиновленням, встановленням над дітьми опіки та піклування, поміщенню в прийомну сім'ю, патронату.

До кола обов'язків батьків щодо виховання дитини також входить турбота про здоров'я, фізичний, психічний і моральний розвиток дитини (ч. 2 ст. 150 СК України). Такий обов'язок можна поділити на дві групи.

Одна має відношення до фізичного розвитку дитини, який залежить від харчування, навколишнього середовища, в якому перебуває дитина.

Інша стосується психічного, духовного, морального розвитку дитини і передбачає існування більш складних за своєю природою засобів і методів формування дитини як особистості.

Від рівня добросовісності виконання батьками обов'язку, встановленого ч. 2 ст. 150 СК України, залежить духовний світ дитини, її готовність до міжособистісних стосунків, прагнення до знань, здатність володіти своїми почуттями.

Турботу про здоров'я, про потребу формування у дитини мотивації на

здоровий спосіб життя відображено у різних офіційних документах і програмах. Так, у Конвенції ООН про права дитини [102] велике значення надається здоров'ю молодого покоління як вирішальному чинникові виживання людства. На сьогодні Україна перебуває в глибокій демографічній кризі. Мають місце низька народжуваність, високий рівень загальної та дитячої смертності. А серед дітей лише невеликий відсоток може бути віднесений до першої групи здоров'я, тобто до дітей котрі розвиваються абсолютно нормально і не хворіють. Очевидно, що максимум зусиль стосовно формування здоров'я необхідно докласти батькам до народження і на ранніх етапах життя дитини, у період активного соматичного формування і психічного становлення.

Важливим завданням батьків є виховання психічно, фізично та духовно здорової особистості. Розвиток і вдосконалення культури здоров'я сім'ї є одним з основних напрямків зміцнення здоров'я і формування культури здоров'я дітей різного віку. Саме в сім'ї складається розуміння значення фізичної активності, здорового харчування, дотримання режиму дня, виробляється імунітет проти шкідливих звичок, відбувається залучення дітей до загартовування та вироблення у них ціннісного ставлення до здоров'я як найвищої цінності. Завдання батьків полягає в тому, щоб, використовуючи можливості дитячого організму і психіки, формувати в дітей мотивацію до ведення здорового способу життя, підтримувати його фізичними вправами, моральною поведінкою [183, с. 48].

Роль сім'ї у формуванні здорового способу життя неможливо переоцінити. Формування здорового способу життя є одним із важливих напрямів сімейного виховання. Багато в чому формування здорового способу життя залежить від традиційної складової цього впливу: стилю життя сім'ї, способу організації життя, характеру взаєностосунків між подружжям, участі обох батьків у вихованні, правильної організації вільного часу сім'ї, ставлення самих батьків до вживання алкоголю, паління, застосування наркотичних речовин, чистоти думок та дій. Отже, спосіб життя сім'ї в основному обумовлює і спосіб життя дітей. Важливим завданням батьків є виховання

здорової повноцінної дитини. Саме вони в першу чергу піклуються про здоров'я та гарний настрій дитини, починаючи з її народження. Хто з батьків не мріє, щоб його дитина виросла найрозумнішою, найвродливішою, найсильнішою, найдобрішою, хто не сподівається, що люди поважатимуть сина чи дочку за працьовитість і знання справи, за вихованість. Одним словом ми мріємо про всебічну досконалість наших дітей. Всебічний і гармонійний розвиток дитини – наш ідеал. Крім того усі батьки прагнуть, щоб їх діти виросли здоровими і були щасливими [78, с. 48].

Сімейно-правові та цивільно-правові гарантії, які забезпечують безпосередню участь батьків в житті своїх дітей складаються з правил, що можна віднести до сфери співжиття батьків і дітей. Саме тут прослідковується прямий зв'язок сфери моральної і сфери правової, і саме з цієї причини батьки повинні слідкувати за належним виконанням свого права з виховання, бо ніяка законодавча норма цього зробити не зможе. Моральне виховання дітей в сім'ї знаходить прояв в умовах забезпечення батьками гідності дитини, тобто батьки повинні створити всі необхідні умови, щоб дитина усвідомила свої права як людини, мала можливість сформулювати власну моральну оцінку, і за допомогою батьків, розвивала повагу до власних моральних цінностей.

Наступним обов'язком батьків є забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти та підготовка її до самостійного життя (ч. 3 ст. 150 СК України). Такий обов'язок батьків щодо освіти дитини тісно пов'язаний з попередніми обов'язками – щодо виховання дитини та піклування про її духовний та моральний розвиток, оскільки освітня діяльність спрямована на отримання певних знань, умінь та навичок, що в результаті сприяє належному вихованню дитини та формуванню її як особистості.

Відповідно до ст. 8 Закону України «Про дошкільну освіту» [172] сім'я зобов'язана сприяти здобуттю дитиною освіти у дошкільних та інших навчальних закладах або забезпечити дошкільну освіту в сім'ї.

У свою чергу, у преамбулі Закону України «Про освіту», під освітою слід розуміти основу інтелектуального, духовного, фізичного і культурного

розвитку особистості, її успішної соціалізації, економічного добробуту, запорукою розвитку суспільства, об'єднаного спільними цінностями і культурою, та держави, метою якого є всебічний розвиток людини як особистості та найвищої цінності суспільства, її талантів, інтелектуальних, творчих і фізичних здібностей, формування цінностей і необхідних для успішної самореалізації компетентності, виховання відповідальних громадян, які здатні до свідомого суспільного вибору та спрямування своєї діяльності на користь іншим людям і суспільству, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу, підвищення освітнього рівня громадян задля забезпечення сталого розвитку України та її європейського вибору [178].

Згідно зі ст. 53 Конституції України, право на освіту віднесено до основоположних прав і свобод людини і громадянина [105].

Право на освіту – це позитивне право, адже воно породжує своїм існуванням позитивні обов'язки держави. [128, с. 289-290; 158, с. 176; 104, с. 89].

Право на освіту, яке закріплене у ст. 53 Конституції України [105], посідає важливе місце в системі прав і свобод людини і яке, за твердженням В.О. Боняк, «...є необхідним фактором розвитку не тільки особистості, її інтелектуального потенціалу, але й політичної та економічної системи суспільства» [17, с. 2]. Цілком очевидно, що «освіта в сучасному глобалізованому й інформатизованому світі дедалі більше стає вирішальним чинником суспільного прогресу і національної безпеки, важливою складовою повного розвитку людської особистості, збільшення поваги до прав і свобод людини... Без необхідної освіти людина не зможе забезпечити собі належних умов життя і реалізуватись як особистість, а також усвідомити і захистити свої права» [90, с. 36].

Відповідно до ч. 3 ст. 150 СК України батьки зобов'язані забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя. Цей обов'язок безпосередньо пов'язаний з нормою ст. 53

Конституції України, відповідно до якої повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Основним видом є загальна середня освіта, яка включає три рівні освіти: початкова освіта тривалістю чотири роки; базова середня освіта тривалістю п'ять років; профільна середня освіта тривалістю три роки.

Початкова, базова середня і профільна середня освіта можуть здобуватися в окремих закладах освіти або у структурних підрозділах однієї юридичної особи (закладу освіти) (ст. 12 Закону України «Про освіту»).

Такого роду обов'язок поширюється і на осіб, які заміняють батьків у встановленому законом порядку. При виконанні обов'язку забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти батьки обирають навчальний заклад та форми навчання дитини. Батьки мають пріоритет в виборі виду освіти для своїх малолітніх дітей (ч. 3 ст. 26 Загальної декларації прав людини). Ч. 3 ст. 13 Міжнародного пакту про економічні, соціальні і культурні права держави-учасниці зобов'язуються поважати свободу батьків (опікунів) обирати для своїх дітей не тільки засновані державою школи, але й інші школи, що відповідають мінімальним вимогам освіти. Це означає, що тільки батьки вправі вирішувати, де отримувати дитині освіту (в державній чи приватній школі, ліцеї, гімназії, коледжі тощо). На вибір батьків та їх дитини виду навчального закладу та форми навчання здійснює вплив стан здоров'я дитини, міра матеріального забезпечення сім'ї, сімейні традиції, професія батьків тощо. В будь-якому випадку врахування позиції дитини означає поважне ставлення до неї і врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя (ст. 171 СК України). Однак батьки вправі не підтримати побажання малолітньої чи неповнолітньої дитини, якщо вона суперечить її інтересам або є нереалізованими з об'єктивних причин. Згідно ст. 29 Конвенції про права дитини держави-учасниці погоджуються щодо того, що освіта дитини має бути спрямована на: а) розвиток особи, талантів, розумових і фізичних здібностей дитини в найповнішому обсязі; б) виховання поваги до прав людини та основних свобод, а також принципів, проголошених у Статуті Організації

Об'єднаних Націй; в) виховання поваги до батьків дитини, її культурної самобутності, мови і національних цінностей країни, в якій дитина проживає, країни її походження та до цивілізацій, відмінних від її власної; г) підготовку дитини до свідомого життя у вільному суспільстві в дусі розуміння, миру, терпимості, рівноправності чоловіків і жінок та дружби між усіма народами, етнічними, національними і релігійними групами, а також особами з корінного населення; д) виховання поваги до навколишньої природи [151].

В літературі була висловлена думка щодо можливості регулювання відносин щодо виховання (навчання) шляхом укладення окремого договору – договору про виховання (навчання) [184, с. 318, 369]. Ми також підтримуємо таку позицію та вважаємо, що це є досить перспективним та ефективним засобом врегулювання такого виду відносин.

Відповідно до ч. 2 ст. 151 СК України батьки мають право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам. Так, за вказаним вище договором, який не виходить за межі ні сімейно-правових, ні цивільно-правових відносин, батьки або особи, які їх замінюють ніби делегують свої повноваження (обов'язки) щодо виховання, навчання, розвитку дитини іншій стороні (вихователю або гувернантці/гувернеру) на платній основі.

Тобто договір про виховання (навчання) відноситься до договорів про надання послуг, що носять більшою мірою виховний, освітній характер. Дитина в такому договорі є активно діючим учасником, і відповідно до цього батьки або інші законні представники зобов'язані враховувати її думку (ч. 2 ст. 171 СК України).

Батькам надається право передавати дітей з метою навчання і виховання в школи та інші спеціальні навчально-виховні заклади, засновані на різних формах власності. Але права та обов'язки з виховання дітей в будь-якому випадку залишаються за батьками.

Обираючи заклад та форму навчання для здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, батьки зобов'язані враховувати її думку. Даний

обов'язок батьків відповідає ч. 2 ст. 155 СК України, згідно з якою батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини, ч. 2 ст. 152 СК України, в якій зазначено, що дитина має право протидіяти неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї, а також ч. 1 ст. 14 Конвенції ООН про права дитини, згідно з якою держави-учасниці мають поважати право дитини на свободу думки, совісті та релігії.

Розкриваючи особливості реалізації обов'язку батьків забезпечити здобуття дитиною повної середньої освіти, вважаємо за необхідне звернути увагу на питання щодо релігійного виховання. Це може бути відвідування недільної школи за спільним бажанням батьків і дитини. Державна політика на відокремлення церкви від держави після 1917 р., призвела до втрати церквою виховних та патронатних функцій, які їй належали. Однак, виходячи зі ст. 35 Конституції України, яка закріплює відділення школи від церкви, вводити в шкільні програми обов'язкові уроки з християнської етики, є, меншою мірою, некоректним. Виховання духовності в школі є беззаперечним, втім способи такого виховання повинні обиратись з повагою до релігійної свободи. Конкретна релігія або система цінностей конкретної релігії не може бути предметом навчання в школі.

Таким чином, погляд на релігійне виховання (освіту) дітей є неоднозначним. Виходячи з принципу паліативності, розвиток духовності сучасним дітям є вкрай потрібним, проте, не за рахунок зачіпання релігійних цінностей інших дітей, якщо мова йде про загальноосвітню школу. Вихід з ситуації бачимо в наступному: дозволити введення в шкільні програми уроків з християнської етики, але в якості не обов'язкових для всіх учнів, а факультативних, і якщо якийсь аспект даної дисципліни зачіпає релігійні інтереси або традиції учнів (особливо, якщо учні належать до національних меншин), замінити або на інший факультативний предмет, або дозволити присутність не на всіх, а на мінімальній кількості уроків, що дозволить зарахувати дану дисципліну до переліку дисциплін, зазначених у додатку до атестату про повну загальну середню освіту.

Дитина має право на свободу світогляду і віросповідання. Якщо дитина не поділяє погляди батьків, які сповідують нетрадиційне віровчення або певну світоглядну теорію, намагання батьків прищепити дитині свою віру буде розцінено як неналежне виховання, що за своїми наслідками має прирівнюватись до ухилення від виховання, а також бути підставою позбавлення батьківських прав.

Наступним обов'язком батьків щодо виховання та розвитку дитини є обов'язок поважати дитину (ч. 4 ст. 150 СК України). Повага до дитини – це повага до її прав, визначених Конвенцією ООН про права дитини та іншими міжнародними та національними законодавчими актами. Однією з форм прояву цієї поваги це врахування думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя (ст. 171 СК України) [151].

Всі розглянуті обов'язки щодо виховання та розвитку дитини поєднуються одним загальним обов'язком – здійснення піклування щодо дитини, що знаходить свій прояв в різноманітних формах. Крім того, відповідно до ч. 5 ст. 150 СК України передача дитини на виховання іншим особам не звільняє батьків від обов'язку батьківського піклування щодо неї. Єдиною правовою підставою звільнення від обов'язку виховання дитини може бути позбавлення батьківських прав, як найжорсткіша санкція за невиконання батьківських обов'язків [151].

Під механізмом реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про дитину до її повноліття необхідно розуміти закріплену в міжнародно-правових актах та національному законодавстві систему умов, способів та засобів забезпечення належної поведінки відповідних суб'єктів-носіїв, що ґрунтується на принципах законності, гуманізму, соціальної справедливості, метою якого є забезпечення прав та інтересів дитини. Всі механізми являють собою впорядковану і організовану систему, а, як відомо, кожна система має свою структуру. У своєму основному розумінні, структура є внутрішньою побудовою будь-чого; це визначений склад елементів (компонентів) об'єкта. Принципи реалізації конституційного обов'язку батьків піклуватися про дітей

до їх повноліття – це формально визначені основоположні ідеї та засади, на яких ґрунтується діяльність суб'єктів-носіїв обов'язку щодо утримання, виховання, навчання, забезпечення здоров'я і безпеки власних дітей, піклування про їх фізичний, духовний та моральний стан [68, с. 63].

Невід'ємним елементом механізму реалізації конституційного обов'язку піклуватися про дитину є суб'єкти, якими є не тільки особи, що визначені батьками дитини згідно свідоцтва про народження, а також й інші особи, на яких законом покладається обов'язок щодо утримання, а також похідні обов'язки піклування про дитину, а саме: а) баба, дід зобов'язані утримувати своїх малолітніх, неповнолітніх внуків, у разі, якщо у них немає матері, батька або якщо батьки не можуть з поважних причин надавати їм належного утримання, за умови, що баба, дід можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 265 СК України); б) повнолітні брати, сестри зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх (непрацездатних повнолітніх) братів та сестер, які потребують матеріальної допомоги і якщо вони не мають батьків, чоловіка, дружини або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що повнолітні брати та сестри можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 267 СК України); в) мачуха, вітчим зобов'язані утримувати малолітніх, неповнолітніх падчерку, пасинка, які з ними проживають, якщо у них немає матері, батька, діда, баби, повнолітніх братів та сестер або ці особи з поважних причин не можуть надавати їм належного утримання, за умови, що мачуха, вітчим можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 268 СК України); г) особи, у сім'ї яких виховувалася дитина, зобов'язані надавати їй матеріальну допомогу, якщо у неї немає батьків, баби, діда, повнолітніх братів та сестер, за умови, що ці особи можуть надавати матеріальну допомогу (ст. 269 СК України); д) опікуни, піклувальники зобов'язані виховувати дитину, піклуватися про її здоров'я, фізичний, психічний, духовний розвиток, забезпечити одержання дитиною повної загальної середньої освіти (ст. 249 СК України) [68, с. 64].

Отже, в СК України визначено коло суб'єктів, які наділені обов'язком

піклування про дітей до їх повноліття. Зважаючи на вищезазначені положення, Конституція України надто звужено закріплює цей конституційний обов'язок, розповсюджуючи його тільки на батьків. Тому, наразі необхідно такі особливості передбачити і в Конституції України та викласти частину 2 статті 51 у такій редакції: «Батьки або інші особи, визначені сімейним законодавством України, зобов'язані утримувати та піклуватися про дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків або інших осіб, визначених сімейним законодавством України».

Під обов'язком батьків піклуватися про дітей варто розуміти у нормативно-правових актах України в інтересах дітей, суспільства й держави належну, правомірну поведінку батьків або інших уповноважених суб'єктів, що спрямована на утримання, виховання, навчання, забезпечення здоров'я та безпеки дітей, піклування про фізичний, духовний і моральний стан дитини, а також запобігання вчиненню щодо неї протиправних дій.

Крім обов'язків батьків з позитивним змістом чинне законодавство вказує і на обов'язки з негативним змістом, що полягають у необхідності утримуватися від здійснення певних дій, які ми можемо назвати як обов'язки-заборони. Так, забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини (ч. 6 ст. 150 СК України). Згідно з Конвенцією про права дитини, у зв'язку з фізичною та розумовою незрілістю дитина потребує особливої охорони, турботи і допомоги, у т.ч. належного правового захисту, для повного і гармонійного розвитку її особистості дитині необхідно рости в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові і розуміння. Експлуатація дитини знаходиться у явному протиріччі з наведеними вимогами [102].

Поняття експлуатації дається в КК України. Згідно примітки 1 до ст. 149 КК України під експлуатацією людини слід розуміти всі форми сексуальної експлуатації, використання в порнобізнесі, примусову працю або примусове надання послуг, рабство або звичаї, подібні до рабства, підневільний стан, залучення в боргову кабалу, вилучення органів, проведення дослідів над людиною без її згоди, усиновлення (удочеріння) з метою наживи, примусову

вагітність, втягнення у злочинну діяльність, використання у збройних конфліктах тощо [112]. Дане визначення можна в повній мірі екстраполювати на сімейні відносини та виділити такі види експлуатації дитини як економічна, фізична та сексуальна.

Також чинне законодавство України передбачає відповідальність за експлуатацію дітей. Цю норму закріплено у ст. 150 КК України: «Експлуатація дітей, які не досягли віку, з якого законодавством дозволяється працевлаштування, шляхом використання їх праці з метою отримання прибутку – карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю на строк до трьох років». У ч. 2 цієї статті зазначається: «Ті самі дії, вчинені щодо кількох дітей або якщо вони спричинили істотну шкоду для здоров'я, фізичного розвитку або освітнього рівня дитини, або поєднані з використанням дитячої праці в шкідливому виробництві, – караються позбавленням волі на строк від двох до п'яти років з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років» [112].

Також як обов'язок-заборону можна розглядати і заборону здійснювати фізичні покарання дитини батьками та застосовувати інші види покарань, які принижують людську гідність дитини (ч. 7 ст. 150 СК). Зазначена норма майже в незмінному вигляді дублює ч. 2 ст. 28 Конституції України та ч. 2 та 3 ст. 289 ЦК України.

Тілесні покарання дітей можна розглядати не тільки як насильство, але у певних випадках і як жорстоке ставлення до дитини. Жорстоке поводження та жорстоке ставлення є більш широкими поняттями, ніж тілесні покарання, на що неодноразово звертали увагу різні науковці. Для ліквідації наслідків жорстокого поводження, адекватного та вчасного реагування на такі факти в 2017 році був прийнятий Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству». Тілесні покарання є одним з виявів жорстокого поводження та насильства.

Фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 289 ЦК України). Фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається (ч. 3 ст. 289 ЦК України) [150].

Відповідно до ст. 10 Закону України «Про охорону дитинства» [180] кожній дитині гарантується право на свободу, особисту недоторканність та захист гідності. Дисципліна і порядок у сім'ї, навчальних та інших дитячих закладах мають забезпечуватися на принципах, що ґрунтуються на взаємоповазі, справедливості і виключають приниження честі та гідності дитини.

Заборона фізичних покарань є одним із проявів права на особисту недоторканність, яке закріплене в ряді міжнародно-правових документів, зокрема, Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження й покарань (від 10 грудня 1984 р.), Європейській конвенції про запобігання тортурам та нелюдському або такому, що принижує гідність, поводженню чи покаранню (від 26 листопада 1987 р.), Конвенції про права дитини (від 20 жовтня 1989 р.). Відповідно до Конвенції про права дитини діти визнаються об'єктом особливого захисту та турботи. Це можливо пояснити тим, що почастишали випадки ухилення від обов'язків і зловживанню правами по вихованню, утриманню і нормальному розвитку дітей, а також мають місце факти жорстокого поводження батьків та осіб, що їх замінюють, з ними [151].

Фактом приєднання до Конвенції є її ратифікація Верховною Радою України 27 лютого 1991 р. Таким чином Україна взяла на себе зобов'язання по втіленню принципів, на яких повинні базуватися права дітей. Цей обов'язок держава довго не виконувала, поки в 1995 р. не була розроблена програма «Діти України», а пізніше у ст. 51 та 52 Конституції України закріплені права дітей. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом. У цьому ж напрямку 15 листопада 2001 р. Президентом України був

підписаний Закон України «Про попередження насильства в сім'ї», що в подальшому втратив чинність з прийняттям у 2017 році Закону України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [175], який визначив домашнє насильство як діяння (дії або бездіяльність) фізичного, сексуального, психологічного або економічного насильства, що вчиняються в сім'ї чи в межах місця проживання або між родичами, або між колишнім чи теперішнім подружжям, або між іншими особами, які спільно проживають (проживали) однією сім'єю, але не перебувають (не перебували) у родинних відносинах чи у шлюбі між собою, незалежно від того, чи проживає (проживала) особа, яка вчинила домашнє насильство, у тому самому місці, що й постраждала особа, а також погрози вчинення таких діянь; економічне насильство – форма домашнього насильства, що включає умисне позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна, коштів чи документів або можливості користуватися ними, залишення без догляду чи піклування, перешкоджання в отриманні необхідних послуг з лікування чи реабілітації, заборону працювати, примушування до праці, заборону навчатися та інші правопорушення економічного характеру.

Забороняються фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, що принижують людську гідність (батьки мають право обирати будь-які форми та методи виховання, крім аморальних або ж таких, що суперечать інтересам дитини). Якщо дитина вважає, що батьки допускають зловживання своїми правами стосовно неї, вона має право звернутися за захистом до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, а з досягненням чотирнадцятирічного віку – то й безпосередньо до суду. Ухилення батьків від виконання батьківських обов'язків може мати різні правові наслідки, один з них – позбавлення батьківських прав.

Таким чином, можемо зазначити, що сутність батьківського права полягає у активному його здійсненні шляхом виконання батьківських обов'язків. Всі обов'язки батьків щодо виховання дитини за характером їх змісту можна поділити на дві групи: 1) обов'язки-зобов'язання, які полягають у: а) вихованні дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та

родини, свого народу, своєї Батьківщини; б) піклуванні про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; в) забезпеченні здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, підготовки її до самостійного життя; г) повазі до дитини; 2) обов'язки-заборони: а) обов'язок не здійснювати будь-які види експлуатації своєї дитини; б) обов'язок не застосовувати фізичні покарання дитини; в) обов'язок не використовувати інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.

Висновки до розділу 2

1. Батьківські права щодо виховання дитини – це суб'єктивні права, що належать матері, батькові дитини, засновані на походженні дитини від цієї особи, засвідченому в установленому законом порядку, що полягають у реалізації можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

2. Зміст суб'єктивного права батьків на виховання включає в себе: 1) право батьків на власну поведінку щодо дитини; 2) право батьків забороняти іншим особам певну поведінку; 3) право батьків на захист права на виховання в разі його порушення.

3. Сутність батьківських прав щодо виховання дитини слід визначати як правову реалізацію соціально-правових можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

4. Батьківські права є абсолютними і виникають поза правовідношенням. Водночас, батьківське право на виховання є відносним правом, яке має абсолютний характер захисту.

5. Під обов'язком батьків піклуватися про дітей варто розуміти у нормативно-правових актах України в інтересах дітей, суспільства й держави належну, правомірну поведінку батьків або інших уповноважених суб'єктів, що спрямована на утримання, виховання, навчання, забезпечення здоров'я та безпеки дітей, піклування про фізичний, духовний і моральний стан дитини, а

також запобігання вчиненню щодо неї протиправних дій.

б. Обов'язки батьків щодо виховання дитини за характером їх змісту можна поділити на дві групи: 1) обов'язки-зобов'язання, які полягають у:

- а) вихованні дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини;
- б) піклуванні про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток;
- в) забезпеченні здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, підготовки її до самостійного життя;
- г) повазі до дитини;

2) обов'язки-заборони: а) обов'язок не здійснювати будь-які види експлуатації своєї дитини; б) обов'язок не застосовувати фізичні покарання дитини; в) обов'язок не використовувати інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.

РОЗДІЛ 3

ЗДІЙСНЕННЯ ТА ЗАХИСТ ПРАВ, ВИКОНАННЯ БАТЬКАМИ ОБОВ'ЯЗКІВ ЩОДО ВИХОВАННЯ ДИТИНИ

3.1. Особливості здійснення прав та виконання обов'язків батьками щодо виховання дитини

На сучасному етапі розвитку українського суспільства проблема реалізації прав особистості, у тому числі її особистих немайнових прав, набуває особливого значення та висуває нові вимоги до якості законів України, правових інститутів, їх значимості, ефективності, ступеня впливу на людські якості та хід розвитку суспільства. Адже сама цінність правової системи, її досконалість значною мірою зумовлена тим, яке місце в ній займає особистість, яка роль їй відводиться, якими правами вона наділена, як вони реалізуються і які гарантії цих прав [214, с. 127].

У той же час, проголошення сімейних прав батьків і дитини на законодавчому рівні, безумовно, є значним досягненням громадянського суспільства. Однак слушно зауважує І. В. Жилінкова, що в реальному житті формально мати право та набувати можливості реалізувати закладені в ньому правоздатність – не завжди однакові явища. Тому самостійного значення набуває процес здійснення (реалізації) суб'єктивних цивільних прав, тих, які становлять його сутнісний, змістовний елемент [63, с. 91]. В. П. Грибанов наголошував, що будь-яке суб'єктивне право становить соціальну цінність лише остільки, оскільки його можна реалізувати, тобто скористуватися можливостями, які надаються цим суб'єктивним правом, для задоволення матеріальних і культурних потреб особи [49, с. 22].

Р. Б. Шишка справедливо зазначає, що закріплення права в законі та приналежність його учаснику правовідносин не забезпечує повноти їх врегулювання. Особливо це має значення для прав людини, оскільки право, яке не може бути здійснене, є лише декларацією [277, с. 29].

Під суб'єктивним правом в спеціальній літературі прийнято розуміти належну суб'єкту цивільного обороту або фізичній особі законну можливість діяти відповідним чином [210, с. 21].

Здійснення суб'єктивного цивільного права – це реалізація мір можливої поведінки уповноваженої особи шляхом здійснення належних їй прав (права на власні дії, права на чужі дії та право на захист) [260, с. 428].

Відповідно до ст. 12 ЦК України, особа здійснює своє цивільне право вільно, на власний розсуд. Це означає, що суб'єкти цивільного права без будь-якого стороннього впливу і можливого тиску обирають варіант дозволеної поведінки, які полягають у реалізації правоздатності, які їм належать, що складають відповідне суб'єктивне право. Крім цього, вони вільно обирають порядок і способи здійснення суб'єктивних цивільних прав. При цьому відмова громадян і юридичних осіб від здійснення належних їм прав не тягне припинення цих прав, за винятком випадків, передбачених законом [259, с. 264].

Досі здійснення особистого немайнового права розглядалось з точки зору задоволення інтересу дієздатної особи. Суб'єктивні цивільні права можуть здійснюватися будь-якими не забороненими законодавством способами. Традиційно цивільно-правова доктрина виділяє фактичні і юридичні способи здійснення цивільних прав. Під фактичними способами здійснення суб'єктивних цивільних прав розуміються дії (система дій) особи, які не мають ознак правочинів або інших юридичних значущих дій. Під юридичними способами здійснення суб'єктивних цивільних прав розуміються дії (система дій), які мають ознаки правочинів, або інші значущі в юридичному сенсі дії [47, с. 381].

Іншими словами, під здійсненням права слід розуміти систему дій, спрямованих на задоволення інтересу, що досягається за допомогою суб'єктивного права. В. С. Ем підкреслює, що, здійснюючи свої суб'єктивні права, суб'єкт переслідує досягнення певної соціально-економічної і юридичної мети, зокрема, придбання майна, укладення правочинів тощо. Здійснення

суб'єктивного цивільного права – це процес, в результаті якого суб'єкт цивільного права на основі наявної у нього правоздатності задовольняє свої матеріальні і духовні потреби [47, с. 379].

У той же час, як правильно зазначає В. П. Грибанов, у будь-якому суб'єктивному праві і на будь-якій стадії його існування знаходить своє вираження сукупність громадських і особистих інтересів [50, с. 240]. І якщо встановлення можливості здійснення правовласником конкретних дій, складових змісту того або іншого суб'єктивного права спрямоване на задоволення інтересів власника нематеріального блага, то заборона на здійснення тих або інших дій при здійсненні певного особистого немайнового права накладається з метою охорони громадського інтересу.

Як зазначає В. П. Грибанов, саме суб'єктивне право, так і та свобода, яка гарантується законом в цілях реального здійснення права особою, не можуть бути безмежними. Всяке суб'єктивне право, будучи мірою можливої поведінки правоздатної особи, має певні межі як за своїм змістом, так і за характером його здійснення. Ці межі можуть бути більшими або меншими, але вони існують завжди. Межі є невід'ємною властивістю будь-якого суб'єктивного права, бо за відсутності таких меж право перетворюється на свою протилежність – у свавілля, і тим самим перестає взагалі бути правом [50, с. 22].

Відповідно до ст. 151 СК України батьки мають такі права щодо виховання дитини: переважне право перед іншими особами на особисте виховання дитини; право залучати до виховання дитини інших осіб, передавати її на виховання фізичним та юридичним особам; право обирати форми та методи виховання, крім тих, які суперечать закону, моральним засадам суспільства [220].

У той же час, відповідно до ч. 1 ст. 152 СК України «Забезпечення права дитини на належне батьківське виховання», право дитини на належне батьківське виховання забезпечується системою державного контролю, що встановлена законом. Дитина має право противитися неналежному виконанню батьками своїх обов'язків щодо неї. Ч. 1 та 2 ст. 155 СК України визначає

допустимі межі дій і вчинків, пов'язаних з сімейним вихованням. Заборона здійснювати батьківські права всупереч інтересам дитини є орієнтиром, якого треба дотримуватись в повсякденному житті, а також при вирішенні спорів, пов'язаних з вихованням дитини, наприклад, спорів між матір'ю та батьком щодо місця проживання малолітньої дитини (ст. 161 СК України).

Таким чином, якщо буквально тлумачити ч. 1 ст. 151 СК України, виходить, що з боку дітей виховання – це право, а з боку батьків виховання своїх дітей – їх і право, і обов'язок.

У радянський період тривалий час існувала позиція деяких дослідників щодо становища батьків у правовідносинах по вихованню своїх неповнолітніх дітей, в основі якої була ідея визнання батьків одночасно правоздатною та зобов'язаною стороною [225, с. 129].

Цю позицію варто поставити під сумнів, так як в одному і тому ж правовідношенні такого бути не може, тому що зобов'язана особа не може по відношенню до одного і того ж суб'єкта та з приводу одного і того ж об'єкта бути одночасно і зобов'язаною і правоздатною стороною.

При вирішенні даної проблеми найбільш вірним буде судження деяких авторів, зокрема В. М. Леженіна, про те, що: «... в об'єктивній юридичній дійсності насправді не існують єдині обов'язки», як не може існувати, наприклад, єдиного «підлогу» у сфері біологічних відносин розвитку і розмноження особин. Питання в юриспруденції може стояти тільки так: «право» або «обов'язок», інше веде від суті явища, а на практиці призводить до того, що правові норми не використовуються за призначенням і не захищають соціальну справедливість по відношенню до суб'єктів правовідносини» [120, с. 139; 119].

Розглядаючи дану проблематику, хотілося б піддати аналізу і інші існуючі точки зору дослідників, щоб на їх основі виокремити власну позицію з даного питання.

Для початку слід звернутися до загальної теорії права та ознайомитись з позицією Н. І. Матузова, який вважає, що «під суб'єктивним правом прийнято

розуміти право суб'єкта на певну міру поведінки, відповідно до якої суб'єкт може вимагати від іншої особи або осіб вчинення будь-яких дій або, навпаки, утримання від вчинення певних дій. При цьому дане право забезпечується можливістю захисту свого права на випадок, якщо третя особа або особи не виконають покладений на них обов'язок» [132, с. 91]. Г. Ф. Шершеневич, вважав, що «право, яке належить суб'єкту, тому і називається його правом, що від його волі залежить дана йому влада» [275, с. 32]. А.Є. Казанцева вважала, що «зміст суб'єктивного права дитини на виховання становить його право вимоги від зобов'язаних осіб вчинення різноманітних виховних дій» [80, с. 20].

Н. І. Матузов відзначав, що «обов'язок як необхідна, належна поведінка протистоїть в рамках певних правовідносин суб'єктивному праву; його призначення – створити фактичну можливість для здійснення суб'єктом свого права» [132, с. 237].

На думку А.Є. Казанцевої, обов'язок батьків по вихованню дитини «це міра належної поведінки, що виражається в особистому впливі батьків на дитину, порівняння своїх дій з вимогами педагогіки, норм моральності та моралі, правил співжиття і права з метою виховання дитини» [80, с. 19].

З урахуванням висловлених позицій вчених є необхідність провести дослідження і аналіз аспектів взаємозв'язку права дитини на виховання та обов'язку батьків щодо реалізації права дитини на виховання.

Таким чином, якщо брати до уваги ч. 1 ст. 152 СК України, де зазначається, що дитина має права на виховання своїми батьками, забезпечення її інтересів, всесторонній розвиток, повагу її людської гідності та ч. 1 ст. 150 СК України, що закріплює обов'язок батьків по вихованню своїх дітей, то видно, що тут простежується наявність двох відносних правовідносин.

Сутність цих правовідносин полягає у виникненні відносних правовідносин з боку кожного з батьків до дитини. Таким чином, індивідуальний обов'язок по вихованню дитини є як у батька, так і у матері.

В судовій практиці є позови про визнання безпідставною відмову відповідача на дачу згоди на тимчасове вивезення дитини за кордон. В

загальному доступі в Єдиному державному реєстрі судових рішень, є позови, коли один із батьків звертається до суду для отримання дозволу на оздоровлення дітей за межами території України, оскільки інший із батьків (відповідач) безпідставно не хоче дати на це згоду. Також в позовній заяві мотивують тим, що відповідач жодної матеріальної допомоги на утримання дітей не надає і їх вихованням не займається. Суд зазвичай приходиться до висновку, що позов підлягає задоволенню, оскільки батьківське право не може здійснюватись всупереч інтересам дитини і він зобов'язаний виховувати дітей, піклуватися їх здоров'ям, фізичним, духовним та моральним розвитком.

Ч. 2 ст. 155 СК забезпечує, в першу чергу, інтереси дитини. Пріоритет інтересів дитини над інтересами батьків закріплений також в ст. 3 Конвенції ООН про права дитини. В усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

На момент прийняття СК України поширеною була практика відмови матері, батька від дитини, яка здійснювалась у різних формах. Така відмова відбувалась шляхом вчинення фактичних дій по залишенню дитини або вчиненню юридичних дій, зокрема, написання заяви до ОДРАЦС (на той період – ЗАГСу) про відмову від дитини. Крім того, що така відмова суперечить моральним засадам суспільства, вона ще й вважається неправозгідною, тобто неправомірною (ч. 3 ст. 155 СК України).

Ч. 4 ст. 155 СК України містить бланкетну норму, оскільки не уточнює, яку саме відповідальність будуть нести батьки у зв'язку з ухиленням батьків від виконання батьківських обов'язків. Передбачається існування моральної відповідальності та юридичної відповідальності, яка закріплена в різних галузях права (сімейному, цивільному, адміністративному, кримінальному). В першому випадку відповідальність тягне моральний осуд батьків (а значить не може носити правовий характер), в другому – додаткові обтяження або

покарання у встановленому законом порядку. Під додатковим обтяженням розуміються несприятливі для порушника правові наслідки, що виходять за межі примусового виконання обов'язку.

Отже, законодавець не випадково в главі 13 СК України звертається у всіх статтях, що стосуються здійснення батьківських прав не до одного, а до двох батьків, за винятком ст. 157-159 (здійснення батьківських прав батьків, які проживають окремо від дитини), зазначеного кодексу.

Метою такого звернення є ідея законодавця, про те, що для досягнення відповідного результату у вихованні дитини, необхідне спільне здійснення батьками своїх обов'язків з реалізації права дитини на виховання.

У зв'язку з цим, права і обов'язки у одного і другого з батьків не тільки рівні, але і взаємні. Отже, право одного з батьків протистоїть обов'язку іншого не перешкоджати у здійсненні права на виховання дитини і навпаки. Але при цьому кожен із батьків повинен контролювати процес виховання дитини, що здійснюється іншою стороною.

Проведений аналіз вищевикладених аргументів й висновків, дозволив зробити висновок про наявність зв'язку між ч. 1 ст. 151, ч. 1 ст. 152, ст. 155 та ст. 157 СК України. Виходить, що, закріплюючи за дитиною право на отримання нею виховання від своїх батьків, законодавець покладає на батьків права та обов'язки з реалізації даного права.

Статті 150 та 151 СК України визначають взаємні права і обов'язки батьків щодо виховання своїх дітей. Тим самим, взаємність батьківських прав і обов'язків щодо виховання дітей, являється своєрідною гарантією для неповнолітніх дітей на отримання ними «повноцінного» виховання. У цих статтях СК України законодавець покладає відповідальність на батьків за виховання і розвиток своїх дітей, так як вони зобов'язані піклуватися про їх здоров'я, фізичний, психічний, духовний і моральний розвиток. З нашої точки зору, саме поняття виховання батьками своїх дітей включає в себе усі перераховані вище елементи, необхідні для повноцінного розвитку дитини.

Таким чином, якщо уявити процес виховання батьками своїх дітей, при

якому, припустимо, відсутній один з елементів розвитку, то можна стверджувати, що батьки не реалізують право дитини на виховання в повному обсязі. Отже, дитина не отримує право на виховання в повному обсязі, а значить порушується її право на виховання, забезпечення інтересів і особливо, на всебічний розвиток. Право дитини жити і виховуватися у сім'ї реалізується у відносному правовідношенні, оскільки даному праву відповідає обов'язок батьків її виховувати та розвивати (ст. 150 СК України). Крім того, у випадку неможливості здійснення даного права рідними батьками, закон покладає аналогічній обов'язок на усиновлювачів чи опікунів.

Виходить, що згідно ст. 150 СК України, тільки в разі всебічного (фізичного, психічного, духовного і морального) розвитку дитини можна говорити про повне забезпечення його інтересів, а значить і про абсолютну реалізацію батьками права дитини на виховання. Відповідно, процес виховання батьками своїх дітей не може існувати без перерахованих елементів розвитку, так як основною його метою є виховання духовної, фізично і всебічно розвиненої моральної особистості.

У понятті права на виховання батьками своїх дітей прихований важливий моральний елемент, який полягає у повазі батьками людської гідності дитини.

Принцип поваги суб'єктами сімейних відносин один одного, закладений законодавцем у змісті особистих немайнових відносин подружжя, визначаючи взаємність прав і обов'язків, у відношенні один до одного на основі рівності (ч. 1 ст. 141 СК України). Отже, в особистих немайнових правовідносинах, законодавцем передбачено кореспондування прав і обов'язків подружжя по взаємній пошані.

Здійснення права батьків на особисте виховання дитини є реалізацією батьками таких прав, які передбачені Сімейним кодексом України, а саме: виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готування її до самостійного життя;

повага дитини; заборона будь-яких видів експлуатації своєї дитини; заборона фізичних покарань дитини, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

На основі проведеного аналізу, виходить, що принцип взаємоповаги суб'єктами сімейних правовідносин один одного, повинен бути закладений і в батьківських правовідносинах. Однак ч. 1 ст. 155 СК України закріплює право дитини на повагу до його людської гідності батьками, які в даних правовідносинах, виступають як зобов'язані суб'єкти. У той же час, взаємне право і обов'язок дитини на повагу батьків у чинному сімейному законодавстві відсутнє. Також не передбачено в чинному законодавстві принцип взаємоповаги батьками один одного при здійсненні ними батьківських прав і обов'язків.

Отже, ставиться під сумнів питання про реалізацію батьками права дитини на виховання у повному обсязі, особливо в частині здійснення батьками морального розвитку дитини, оскільки обов'язок батьків до поваги людської гідності дитини не може бути реалізований за рахунок відсутності у них законодавчо закріпленого принципу взаємоповаги при здійсненні батьківських прав. Ця обставина порушує не тільки права та інтереси малолітніх, неповнолітніх дітей, а й батьків.

Закріплюючи за батьками обов'язок щодо виховання своїх дітей, держава розраховує, що це буде морально-правовий обов'язок кожного громадянина. Ніщо не може впливати краще на фізичний і моральний розвиток дитини, ніж сім'я, в якій його люблять, поважають і цінують як особистість. Розвиваючи дитину морально і фізично, батьки закладають «фундамент» повноцінної нації суспільства. Саме тому законодавець розраховує, що сприятлива атмосфера у сім'ї буде рушійною силою для створення нового покоління шляхетних, духовних, розумних і щасливих громадян.

До процесу виховання дітей батькам необхідно підходити дуже відповідально, тому що в ньому лежить обов'язок батьків не тільки морально-правового характеру, а й перед державою. Закріплюючи за батьками права і

обов'язки по вихованню дітей, держава довіряє і віддає у руки батьків майбутнє усього суспільства в цілому.

Основна відповідальність покладається на батьків та інших осіб, що займаються вихованням і забезпеченням в межах своїх здібностей і фінансових можливостей умов життя, необхідних для розвитку дитини. Конвенція ООН про права дитини у своєму змісті пронизана «духом» відповідальності батьків перед державою. Статті 28, 29 і 32 Конвенції повністю присвячені відповідальності батьків перед державою за неналежне виховання своїх неповнолітніх дітей.

СК України у ст. 166 та 170 передбачає заходи відповідальності, які застосовуються до батьків за порушення ними прав своїх дітей, що передбачені у вигляді позбавлення та/або обмеження батьківських прав.

Таким чином, норми, встановлені чинним сімейним законодавством, дозволяють правозастосовним органам держави ставити та вирішувати питання про застосування заходів відповідальності до батьків, які порушили права своїх дітей. З цього випливає, що обов'язок батьків по вихованню дітей, закріплений у ч. 1 ст. 150 СК України, є не тільки обов'язком батьків перед своїми дітьми, а й прямим обов'язком перед державою.

Варто звернути увагу на те, що лише належне виконання батьками своїх обов'язків щодо виховання дитини забезпечить повну реалізацію права дитини на виховання. Виходить, що ст. 150 СК України не тільки встановлює за батьками обов'язок щодо виховання дітей, а й містить право дитини на виховання. Отже, виникає питання про наявність обов'язків дітей щодо своїх батьків.

У ст. 142 СК України «Рівність прав та обов'язків дітей щодо батьків», йдеться про підстави для виникнення прав та обов'язків суб'єктів батьківського правовідносини, де побічно вказується і на наявність обов'язків у дітей.

Дана обставина допускає можливість стверджувати, що взаємність особистих немайнових прав і обов'язків у суб'єктів батьківських правовідносин, відсутня, тим паче, що глава 13 СК України, навіть не згадує,

про будь-які обов'язки дітей щодо своїх батьків.

Розглядаючи проблему взаємного характеру прав і обов'язків батьків та дітей, варто звернути увагу на точку зору А.М. Нечаєвої, яка вважає, що «усі обов'язки дитини по відношенню до батьків, родичів, особливо до осіб похилого віку, безпорадних та інвалідів – це її моральний обов'язок. Якби ці обов'язки і були б передбачені в якості правових, то не особи які не досягли повноліття не змогли би нести правової відповідальності за їх невиконання» [146, с. 169; 101, с. 201].

Отже, встановлення взаємних обов'язків з боку дітей щодо своїх батьків не матиме негативного впливу на батьківські правовідносини, а можливо навіть посилить їхній вплив на інститут сім'ї в цілому.

В ч. 1 ст. 151 СК України передбачено, що батьки мають переважне право на виховання своїх дітей перед усіма іншими особами. Якщо дана особа відмовляється добровільно передати дитину батькам (батькові чи матері), останні мають право звернутися до суду за захистом своїх прав. У силу ряду причин дитина може перебувати у інших осіб: рідних, знайомих. Найчастіше це трапляється у сім'ях, де немає одного з батьків у разі хвороби, тривалого відрядження, смерті, позбавлення волі тощо. У цьому випадку захист батьківських прав буде здійснюватися відповідно до ч. 1 ст. 163 СК України, в якій зазначено, що батьки мають переважне право перед іншими особами на те, щоб малолітня дитина проживала з ними. Батьки мають право вимагати відібрання малолітньої дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду. Однак суд може відмовити на підставі ч. 3 ст. 163 СК України в задоволенні позовних вимог батьків, якщо прийде до висновку, що передача дитини батькам не відповідає інтересам дитини. Це може бути обумовлено, наприклад, жорстокістю батьків, їх зневажливим ставленням до дитини та низькими моральними якостями (схильність до алкоголізму, пристрасть до наркотиків тощо).

Таким чином, з метою забезпечення права дітей на виховання пропонується ст. 150 та 151 СК України, присвячених батьківським

правовідносинам, доповнити пунктом, що містить права і обов'язки по взаємній повазі батьків у відношенні один до одного в процесі виховання дитини.

Беручи до уваги вищезазначене та виходячи з необхідності посилити значення та ефективність сімейного виховання у процесі формування дитини як дорослої особистості, варто доповнити СК України статтею такого змісту:

«Стаття 150-1 Право дитини на виховання».

«1. Дитина визначається особою, яка не досягла повноліття.

2. Процес піклування над дитиною починається з моменту її народження, а процес виховання починається з моменту державної реєстрації народження дитини в порядку, встановленому цим Кодексом.

3. Переважне право на піклування та виховання дитини мають її батьки.

4. Кожна дитина має право жити і зростати в любові, повазі та турботі до неї, має право на належне виховання, забезпечення її інтересів, розвиток, повагу до її людської гідності. За відсутності батьків або при позбавленні їх батьківських прав і в інших випадках, встановлених законом, право дитини на виховання в сім'ї забезпечується в порядку, встановленому цим Кодексом.

5. Діти, які проживають в одній родині і мають спільне місце проживання, мають переважне право на навчання за основними загальноосвітніми програмами дошкільної освіти та загальної освіти, в закладах, в яких навчаються їх брати і (або) сестри».

Найбільш життєвою проблемою у сфері батьківських правовідносин є суперечки щодо виховання дітей. Як свідчить судова практика, такі справи розглядаються, у більшості випадків, за наявності розірваного шлюбу між батьками. В основному причинами судових розглядів з даної категорії справ є спори батьків щодо визначення місця проживання дитини.

До суду, як правило, в якості позивача звертається батько, який окремо проживає від дитини. Підставою звернення до суду одного з батьків, який окремо проживає від дитини, з даної категорії справ є відсутність між сторонами згоди про визначення місця проживання їх спільної дитини.

При розгляді справи за фактом визначення місця проживання дитини з одним з батьків, суд ухвалює рішення, виходячи з інтересів дитини та з урахуванням її думки. Також судом береться до уваги ступінь прихильності дитини до кожного з батьків, братів і сестер, вік дитини, моральні й інші якості батьків, відносини, що існують між кожним з батьків і дитиною, можливість створення дитині умов для виховання і розвитку (вид зайнятості, режим роботи батьків, матеріальне та сімейне становище батьків і дітей тощо).

Відповідно до ст. 158 СК України «Вирішення органом опіки та піклування спору щодо участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від неї», за заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. Орган опіки та піклування ухвалює рішення на підставі вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення. Рішення цього органу є обов'язковим до виконання. Особа, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини [220].

Закон України «Про виконавче провадження» [169] серед виконавчих документів, що підлягають виконанню державною виконавчою службою не згадує рішення органів опіки та піклування. Тому на практиці можуть виникати труднощі з виконанням цих рішень. Однією з гарантій забезпечення реалізації права на участь у вихованні дитини та спілкуванні з нею є покладення обов'язку на особу, що ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини.

Аналіз судової практики, дозволив зробити висновок про наявність у судовій практиці помилкових висновків при ухваленні рішень з розгляду таких категорій справ як визначення місця проживання дитини, усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та її вихованні, визначення способу участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею, та інших категорій справ, які торкаються

порушених прав того з батьків, який проживає окремо від дитини.

До найбільш поширених помилок судів слід відносити розгляд даної категорії справ без:

- 1) актів обстеження умов життя дитини та батьків, наданих органом опіки та піклування (ч. 1 ст. 158 СК України);
- 2) відповідних висновків умов життя дитини та батьків, наданих органом опіки та піклування (ч. 1 ст. 158 СК України);
- 3) залучення до участі в справі органу опіки та піклування (ч. 1 ст. 161 СК України).

Питання про передачу дитини одному з батьків на виховання, досить складний як з теоретичної, так і з практичного боку. Особлива проблематичність даного питання полягає в правильному виявленні судами справжніх інтересів дитини з метою їх захисту.

У зв'язку з актуальністю даної проблеми, в науковій літературі висловлювалися різні думки з цієї проблеми. Наприклад, В. П. Мироненко, вважає, що суд при розгляді справ зазначеної категорії повинен робити акцент на:

- «1) об'єктивні можливості батьків створити необхідні умови для повноцінного розвитку дитини (матеріальні, побутові та інші умови, що сприяють розвитку творчих можливостей дитини, а також зміцнення здоров'я, правильному її розвитку);
- 2) суб'єктивні можливості кожного з батьків (особисті якості кожного з батьків, їх здатність виховувати дитину, можливість позитивно або негативно впливати на неї, вірне розуміння батьківських обов'язків, тощо);
- 3) суб'єктивне ставлення дитини до батьків (її бажання проживати з одним з батьків, прихильність її до батьків, до оточуючої обстановки» [135, с. 136].

Водночас, погодитися з такою думкою складно, позаяк не зовсім вірно ставити на перше місце матеріальний рівень одного з батьків, а особисту прихильність дитини – на друге.

Існує точка зору, що знайшла підтримку у судовій практиці, «про необхідність встановлення у законодавстві презумпції на користь матері по відношенню до дітей молодшого віку [140].

Так, суд, задовольняючи позов про передачу дитини матері, в обґрунтування свого рішення послався на те, що «... дитині 4 роки і в цьому віці найкраще виховання йому може дати мати». Дане рішення було скасовано судовою колегією Касаційним цивільним судом Верховного Суду України» [228]. Сучасна судова практика у більшості випадків, при вирішенні подібних суперечок, віддає перевагу матерям, припускаючи, що тим самим інтереси дитини будуть більш захищені, ніж з батьком.

Звичайно, з цим певною мірою важко не погодитися, адже, навіть з фізіологічної точки зору жінка готова і народжена для материнства. Але, разом з тим, суд не завжди залишає дитину з матір'ю, так як, ухвалюючи рішення, він виходить в першу чергу з інтересів дитини, тому практика передачі неповнолітніх дітей на виховання батькові існує.

Важливими обставинами відповідно до ч. 3 ст. 161 СК України, при розгляді справ судами з означеної вище категорії, є умови проживання батьків для виховання і розвитку дитини. Відповідно, увага повинна приділятися умовам життя батьків, а не інших родичів. На жаль, на практиці суди іноді не беруть до уваги дану обставину.

Так, ОСОБА_1 звернувся з позовом до ОСОБИ_2 про передачу йому на виховання сина Олександра 1999 року народження і сина Сергія 1995 року народження, пославшись на те, що шлюб з відповідачем припинений у 2002 році, а діти залишилися з матір'ю. У 2005 році син Сергій пішов від матері і став проживати у дідуся і бабусі, де позивач і здійснює його виховання. ОСОБА_1 вимагав передати йому на виховання і другого сина, оскільки мати конфліктує з дітьми і не може дати їм належне виховання. Суд задовольнив позовні вимоги частково: старший син був переданий батькові, а молодший матері. При цьому суд не взяв до уваги той факт, що ОСОБА_1 живе в іншому населеному пункті, має іншу сім'ю, часто перебуває у від'їздах і не може

проживати разом з дитиною. Рішення було скасоване, оскільки дитина фактично був передана на виховання не батькові, а дідусеві та бабусі [253].

Показовою у цьому контексті є постанова Верховного Суду від 14 лютого 2019 року у справі № 377/128/18 щодо визначення місця проживання дитини, у якій зазначається про безпідставність доводів заявника про те, що суд апеляційної інстанції не прийняв до уваги та не врахував до кого із батьків дитина має більшу прихильність і не з'ясував думку самої дитини з приводу визначення місця її проживання, оскільки місце проживання дитини, яка не досягла 10 років визначається без врахування її думки. В Україні не існує і законодавчо визначених вікових обмежень для дитини щодо висловлення нею думок під час вирішення судом питань, що стосуються її життя, а отже в кожній справі суддя ухвалює рішення щодо цього питання враховуючи індивідуальні об'єктивні та суб'єктивні фактори [2].

Це далеко не єдині приклади, коли суд в подібних справах допускає упущення, що заважають здобуттю дитиною повноцінного виховання і фізичного, психічного, духовного і морального розвитку. Права батьків, закріплені в ст. 151, 160 СК України залишаються рівними і тоді, коли місце проживання дитини буде визначено у одного з них. Виходить, що законодавець не дозволяє обмежувати в правах одного з батьків, за винятком випадків, коли це знаходить відображення в інтересах їх дитини. На практиці суди іноді не надають належного значення цій обставині.

У судовій практиці мають місце випадки, коли суд визначає місце проживання дитини і з матір'ю, і з батьком – по чергово. Батьки в даному випадку забувають, що тим самим порушують справжні інтереси дитини, його права на виховання та повноцінний розвиток як особистості. В результаті нічого позитивного не виходить, оскільки дитина змушена постійно змінювати місце проживання, переїжджаючи від батька до матері й навпаки. В подібній ситуації говорити про повноцінне виховання та розвиток дитини досить проблематично.

Важливо відзначити, що суд, розглядаючи справи у спорах, пов'язаних з

визначенням місця проживання дитини та усуненням перешкод до спілкування з дитиною батьків, які проживають окремо, повинен виходити не тільки з інтересів дитини, а й з інтересів самих батьків [108, с. 122]. Врахування інтересів батьків виражається в даному випадку в тому, що рішення, винесене судом з урахуванням інтересів дитини, не повинно вступати в явне протиріччя з інтересами його батьків.

Причому дане правило відноситься до інтересів як того з батьків, з яким за рішенням суду залишилася проживати дитина, так і до інтересів батька, який буде реалізовувати своє право на спілкування з дитиною.

Одна з проблем, що виникає при розгляді справ даної категорії, полягає у визначенні способів виявлення прихильності дитини до одного з батьків з урахуванням її інтересів. Для вирішення означеної проблеми може мати значення один з нових видів експертного дослідження – комплексний психолого-психіатричний огляд суб'єктів шлюбно-сімейних відносин в цивільних справах за позовами батьків про розірвання шлюбу та передачі дитини на виховання одному з них.

У разі, коли договір між батьками з питання, з ким із них повинна проживати їхня дитина, відсутній або в ній порушені інтереси дитини, суд за власною ініціативою на підставі даних, отриманих у судовому засіданні, і представлених доказів, визначає, з ким із батьків буде проживати дитина після розірвання їхнього шлюбу. При цьому пріоритет мають інтереси дитини. Разом з тим, слід враховувати, що предметом експертного дослідження у подібних випадках не є питання обмеження або позбавлення батьківських прав, а визначення доцільності перебування дитини з одним з батьків, оцінка динаміки його психічного та психологічного стану в залежності від умов виховання.

Такий підхід сприятиме захисту інтересів і охорони фізичного та психічного здоров'я дитини, особливо у разі, якщо після розірвання шлюбу у батьків складаються конфліктні відносини між собою.

На основі проведеного аналізу теоретичних та практичних аспектів визначення місця проживання дитини варто зазначити, що порядок

встановлення судом місця проживання дитини при роздільному проживанні батьків повинен бути скоректований таким чином, щоб право дитини на виховання могло бути реалізоване повною мірою.

Отже, абзац 3 частини 2 статті 159 СК України слід викласти в такій редакції: «Під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини береться до уваги ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, моральні, педагогічні та інші особисті якості батьків, особиста прихильність, рівень розуміння та ступінь довіри дитини до кожного з них, вік дитини, стан здоров'я дитини та батьків та інші обставини, що мають істотне значення, в тому числі можливість створення дитині умов для повноцінного виховання, морального, духовного і фізичного розвитку, стан психічного здоров'я одного з батьків, зловживання ним алкогольними напоями або наркотичними засобами».

Здійснення дитиною права на належне батьківське виховання можливе лише за наявності батьків або одного з них, в іншому випадку питання про здійснення права дитини на батьківське виховання ставитись не може, так як відсутній суб'єкт з кореспондуючим обов'язком. У такому разі неповнолітній особі буде присвоєно статус такої, що позбавлена батьківського піклування або є сиротою, як наслідок, буде йти мова про загальне виховання неповнолітньої особи у спеціальних закладах. У широкому значенні здійснення права на виховання дитини можна охарактеризувати як сукупність заходів, що застосовуються батьками під час спілкування з дітьми з метою передання їм своїх знань, життєвого досвіду, вмінь та навичок, забезпечення нормального психічного та фізичного розвитку дітей та захисту їх інтересів, які супроводжуються виховними формами та методами, що не завдають дитині болю та не принижують її честі та гідності [214, с. 130-131].

У вузькому значенні здійснення права батьків на виховання дитини є реалізацією батьками таких правомочностей, як: виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечення здобуття дитиною повної

загальної середньої освіти, готування її до самостійного життя; повага дитини; заборона будь-яких видів експлуатації своєї дитини; заборона фізичних покарань дитини, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

Здійснення права дитини на виховання передбачає різноманітні дії батьків, що спрямовані на духовний та фізичний розвиток дитини, формування її особистості, догляд та турботу про її стан здоров'я, а також розвиток її здібностей та влаштування дозвілля. Тобто здійснення такого особистого немайнового права, як права дитини на виховання, відбувається у разі активних дій обох сторін правовідносин: як дитини, так і її контрагента, у яких право однієї сторони кореспондується в обов'язок іншої. Тому варто відзначити, що активні дії дитини як уповноваженої особи при здійсненні особистого немайнового права проявляються ще й у тому, що вона надає згоду на вчинення тих чи інших дій по відношенню до себе [214, с. 132].

3.2. Поняття правового захисту прав батьків щодо виховання дитини

Проблеми прав людини взагалі та особисті немайнові права зокрема здавна хвилювали вчених-цивілістів, тому їх цивільно-правовому регулюванню на різних етапах розвитку та становлення, здійснення, захисту, охороні присвячували свої роботи вітчизняні та закордонні автори. Разом із тим, не зважаючи на значну кількість наукових праць, реалії сьогодення вимагають перегляду процедур реалізації в Україні прав дитини, передбачених Конвенцією ООН про права дитини та чинним законодавством. Адже до сьогодні в законодавстві практично відсутній принцип дотримання найвищих інтересів дитини, який є базовим у Конвенції. Проблема прав дитини є однією з найважливіших проблем сучасного суспільства, тому поступово, шляхом проведення низки наукових досліджень та співпраці різних країн світу, така правова категорія, як «дитина», набула нормативного закріплення спочатку на світовому рівні, а згодом й у національному законодавстві України. Саме

конкретизація прав такої специфічної та найбільш уразливої соціальної групи, як діти, і прагнення створити дієвий механізм їх захисту привело вчених та громадських діячів до думки про необхідність виділення прав дитини в окрему категорію. Як наслідок, сучасне законодавство України віддає перевагу пріоритету прав дитини, їх забезпеченню та реалізації, що, у свою чергу, викликає підвищений теоретичний та практичний інтерес щодо дослідження правової природи особистих немайнових прав дитини, а також сприяє обмірковуванню тих фундаментальних особливостей і властивостей, що відображають їх внутрішній зміст та структуру [214, с. 127-129].

В. П. Грибанов стверджував, що суб'єктивне право, надане особі, не наділене необхідними засобами захисту від порушення, є лише «декларативним правом», хоча воно і проголошене в законі, але, не будучи забезпеченим державними правоохоронними заходами, воно може бути розраховане лише на добровільну повагу з боку членів суспільства та набуває в силу цього характеру лише морально забезпеченого права, що покладається виключно на свідомість членів суспільства та авторитет державної влади [49, с. 104-105].

Без забезпечення ефективного захисту права матері, батька і дитини залишатимуться декларативними положеннями; саме створення механізму реального захисту прав матері, батька і дитини сприятиме розвитку правової держави в Україні. Захищеність – необхідна складова права [18, с. 165].

Під захистом суб'єктивного права розуміють: відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) права, припинення порушення, вплив на порушника, що здійснюється в межах правових приписів через застосування уповноваженою особою чи компетентним юрисдикційним органом забезпечених державним примусом (правоохоронних) заходів до особи, яка створює перешкоди у здійсненні права (порушує або створює загрозу порушення права, не визнає, оспорює право) [94, с. 14]; примусовий (стосовно зобов'язаної особи) спосіб здійснення суб'єктивного права, що застосовується в установленому законом порядку компетентними органами або самою уповноваженою особою з метою відновлення порушеного права [246, с. 15];

юридичну діяльність, спрямовану на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав та припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [168, с. 16]; діяльність уповноважених або компетентних органів щодо застосування правоохоронних заходів державно-примусового характеру (заходів відповідальності або заходів захисту), спрямованих на визнання або відновлення порушеного суб'єктивного права, що реалізується в межах тільки охоронюваних правовідносин [278, с. 8].

Захист сімейних прав розглядається як застосування компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами або самим уповноваженим суб'єктом сімейних правовідносин передбачених сімейним законодавством заходів для відновлення порушених прав і законних інтересів, а також для усунення загрози їх порушення [81, с. 8-9]. Таке визначення захисту сімейних прав доцільно було б доповнити положенням про те, що захист сімейних прав здійснюється ще й з метою впливу на правопорушника, у чому й проявляється виховна функція сімейного права.

Захист немайнових прав батьків і дітей можна визначити як застосування юрисдикційними органами (компетентними державними органами, органами місцевого самоврядування), посадовими особами (нотаріусом), матір'ю, батьком і дитиною передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення прав та обов'язків, їх відновлення (визнання), а також усунення реальної загрози такого порушення й вплив на правопорушника.

Згідно з другим підходом, право на захист є самостійним суб'єктивним правом [198, с. 16; 53, с. 11]. Прихильники цього підходу вважають включення в структуру суб'єктивного цивільного права правомочності на захист не більше, ніж попередженням про можливість порушення цього права. Робиться висновок про необхідність поділу всіх суб'єктивних прав на охоронні та регулятивні [48, с. 336].

Більш обґрунтованим, на наш погляд, є перший підхід, згідно з яким право на захист є елементом–правомочністю, що входить до складу кожного

суб'єктивного права. Адже кожне суб'єктивне право потенційно містить в собі можливість його захисту у разі порушення, цей факт виявляє нерозривний зв'язок права на звернення до компетентних органів за захистом порушеного права з суб'єктивним матеріальним правом.

Як правильно зазначає В. П. Грибанов, цей зв'язок виявляється принаймні в двох моментах, по-перше, вимога про захист виникає лише з порушенням суб'єктивного цивільного права або з його спростуванням іншими особами; по-друге, характер самої вимоги про захист права визначається характером порушеного або оспорюваного права, зміст і призначення якого визначає і спосіб його захисту [49, с. 110]. Висловлені аргументи дають підставу говорити про те, що вимога про захист входить до змісту суб'єктивного права.

Захист цивільних прав здійснюється у визначеному законом порядку, із застосуванням належної форми, способів і засобів захисту.

Під формою захисту слід розуміти комплекс внутрішньо узгоджених організаційних заходів щодо захисту цивільних прав і охоронюваних законом інтересів. У науці цивільного права розрізняють юрисдикційну та неюрисдикційну форми захисту прав [48, с. 242-243].

Юрисдикційна форма захисту – це захист цивільних прав державними чи уповноваженими державою органами. Така форма захисту означає можливість захисту цивільних прав в адміністративному чи судовому порядку, а в деяких випадках і адміністративно–судовому порядку [231, с. 183]. Судова форма захисту найбільш повно відповідає принципу рівності учасників цивільних правовідносин. Як засіб судового захисту особистих немайнових прав учасників цивільних правовідносин виступає позов, тобто звернена до суду вимога про здійснення правосуддя і вимога, спрямована до відповідача про виконання належних йому обов'язків.

Згідно зі ст. 55 та ст. 124 Конституції України, ст. 16 ЦК України, будь-яке суб'єктивне цивільне право і інтерес можуть бути захищені в судовому порядку. Основним способом звернення до суду за захистом особистих немайнових прав, що забезпечують індивідуалізацію учасників цивільних

правовідносин, є пред'явлення позову.

Неюрисдикційна форма захисту охоплює дії учасників цивільних правовідносин по захисту належних їм немайнових прав, які здійснюються ними самостійно, без звернення за допомогою до державних чи інших компетентних органів [48, с. 337].

Згідно з ч. 5 ст. 55 Конституції України, кожен має право незабороненими способами захищати свої права від порушень і протиправних посягань, що передбачає можливість здійснювати самозахист своїх прав. В науці цивільного права до допустимих способів самозахисту найчастіше відносять дії особи в стані необхідної оборони і крайньої необхідності [241, с. 263-268].

І справді, у випадку розповсюдження в засобах масової інформації будь-яких відомостей про особу, що не відповідають дійсності, ця особа вправі здійснити своє право на самозахист, наприклад, шляхом виступу в засобах масової інформації з спростуванням таких відомостей.

Стаття 15 ЦК України передбачає, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. Аналіз цих законодавчих положень дає підстави для висновку, що особисті немайнові та майнові права матері, батька і дитини у разі їх порушення, невизнання або оспорювання є об'єктом правового захисту.

Визначаючи об'єкти сімейно-правового захисту, О. М. Нечаєва справедливо зауважує, що, як правило, у Сімейному кодексі згадуються одночасно два поняття: права та інтереси [143, с. 77]. Висловлюється також думка, що навряд чи можна оспорювати той факт, що законні інтереси поряд із суб'єктивними цивільними правами є предметом судового захисту – на це є пряма вказівка закону [136, с. 80].

Відповідно до ч. 1 ст. 18 СК України кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу. Згідно з ч. 1 ст. 3 ЦПК України кожна особа

має право в порядку, встановленому ЦПК України, звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів.

І. В. Венедіктова наголошує, що охороні повинні підлягати лише законні інтереси – ті, що не суперечать позитивному законодавству і загальним засадам права [29, с. 110-111].

Охоронюваний законом інтерес І. В. Венедіктова визначає як усвідомлене суб'єктом права домагання отримати певне матеріальне (нематеріальне) благо або змінити правовий статус, що спонукає суб'єктів права вчиняти конкретні дії чи, навпаки, утримуватися від них, знаходиться в правовому полі та забезпечене в реалізації підтримкою держави, здійснюється у формі дозволу і відображається в конкретних правовідносинах [27, с. 29].

Захист прав батьків і дітей на виховання є факультативною стадією механізму здійснення прав батьків і дітей, тому в процесі захисту порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав батьків і дітей та охоронюваних законом інтересів регулятивні сімейні правовідносини трансформуються в охоронні сімейні правовідносини. Охоронне правовідношення у цивільному і сімейному праві розглядають як самостійний суспільний зв'язок, що виникає на підставі охоронних норм права між потерпілою особою і правопорушником у випадку порушення (чи створення загрози порушення) права, змістом якого є суб'єктивне право на захист і суб'єктивний обов'язок з відновлення права, що реалізується з метою забезпечення захисту порушеного суб'єктивного права [82, с. 4].

Охоронні сімейні правовідносини виникають у разі реалізації особою права на захист. Право на захист виникає внаслідок трансформації права домагання як елемента суб'єктивного сімейного права, що існує в регулятивних сімейних правовідносинах. Крім того, право на захист, яке трансформувалось із права домагання, необхідно відрізнити від самостійного суб'єктивного сімейного права матері, батька і дитини – права на представництво і захист прав та інтересів дитини.

Стаття 15 ЦК України передбачає, що кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання. Кожна особа має право на захист свого інтересу, який не суперечить загальним засадам цивільного законодавства. СК України, на відміну від ЦК України, закріплює за кожним тільки право на судовий захист: кожен учасник сімейних відносин має право на судовий захист (ч. 10 ст. 7 СК України); кожен учасник сімейних відносин, який досяг чотирнадцяти років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу (ч. 1 ст. 18 СК України).

Щодо звернення за захистом до інших уповноважених державою органів, то СК України закріплює таке право за конкретними учасниками сімейних відносин, зокрема: дитина має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів до органу опіки та піклування, інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій (ч. 3 ст. 152 СК України); батьки мають право звертатися до суду, органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій за захистом прав та інтересів дитини, а також непрацездатних сина, дочки як їх законні представники без спеціальних на те повноважень. Батьки мають право звернутися за захистом прав та інтересів дітей і тоді, коли відповідно до закону вони самі мають право звернутися за таким захистом (ч. 2, 3 ст. 154 СК України) тощо.

Зважаючи на те, що за ст. 15 ЦК України кожна особа має право на захист свого цивільного права у разі його порушення, невизнання або оспорювання, аналогічно й за ч. 1 ст. 3 ЦПК України кожна особа має право звернутися до суду за захистом своїх порушених, невизнаних або оспорюваних прав, свобод чи інтересів, можна зробити висновок, що підставою захисту особистих та майнових прав матері, батька і дитини є порушення, невизнання або оспорювання таких прав. Крім того, за наявності реальної загрози порушення права особа може застосувати заходи самозахисту. Під порушенням прав та інтересів дитини розуміють будь-яке зменшення її прав [12, с. 116].

Порушення особистих та майнових прав матері, батька і дитини є

наслідком невиконання чи неналежного виконання ними своїх сімейних обов'язків. Невиконання обов'язку передбачає ухилення особи від виконання певних дій, їх нездійснення. Так, порушення права дитини на утримання є наслідком невиконання аліментного обов'язку батьками дитини, порушення права дитини на належне батьківське виховання виникає внаслідок невиконання батьками обов'язків з виховання та розвитку дитини, відсутності батьківського піклування про фізичний, духовний та моральний розвиток дитини. Неналежне виконання батьками обов'язку з виховання та розвитку дитини полягає в неякісному забезпеченні дитини продуктами харчування, одягом, самолікуванні дитини тощо.

Найчастіше порушення прав дитини відбувається у сім'ях, які опинилися в складних життєвих обставинах, і, в першу чергу, порушується основне право дитини – право на належне батьківське виховання. Правильно зазначається, що стікання подібних сумних життєвих обставин ніяк не залежить від волі дитини, оскільки, як відомо, батьків не обирають. Проте саме цей фактор є першопричиною того, що в соціально неблагополучній сім'ї порушуються всі правомочності, що витікають з приналежного кожній дитині пріоритетного права на сімейне виховання. Соціальний, психологічний супровід сімей, які опинилися в складних життєвих обставинах, сприятиме забезпеченню прав дитини.

Надавши поняття правового захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини перейдемо до розгляду окремих міжнародних та вітчизняних нормативно-правових актів, спрямованих на захист прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини

На сьогоднішній день права дитини виступають важливим інститутом, за допомогою якого регулюється їх правовий статус, визначаються способи і засоби впливу на них, межі вторгнення в їх особисту сферу, встановлюються юридичні гарантії реалізації та захисту прав і свобод дитини. Проте, лише з прийняттям СК України вперше з'явилися норми, що регулюють особисті немайнові права дітей, які до цього часу існували лише в контексті

правовідносин батьків та дітей, і дитина при цьому виступала виключно об'єктом батьківської турботи. Нині, на законодавчому рівні, дитина розглядається як самостійна особистість, яка наділена правом і здатна тією чи іншою мірою до самостійного його здійснення та захисту. Загалом, прийнятий у 2002 році СК України пройшов справжнє випробування часом та більш як за п'ятнадцять років свого існування отримав схвальні відгуки як вітчизняних, так і закордонних науковців, суддів, адвокатів, правозахисників. Його основні положення та принципи сповідують європейські стандарти прав людини, а його норми не втратили своєї актуальності й сьогодні [214, с. 128].

При всій багатогранності різних за суттю і призначенням суб'єктивних прав особливе місце посідають ті, що слугують вихованню підростаючого покоління. Відповідно одним із важливих особистих немайнових прав неповнолітньої особи у сфері сімейних відносин є право дитини на належне батьківське виховання, реалізація якого складає основну функцію сім'ї та сприяє міцному становленню особистості дитини, зорієнтованих на усталені моральні засади та суспільні цінності. Так, одним із завдань сімейного законодавства (ст. 3 СК України) є забезпечення кожної дитини сімейним вихованням, можливістю духовного та фізичного розвитку. Держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини (ст. 5 СК України). Так як діти ще не мають достатнього соціального досвіду, тому саме сімейне виховання дає можливість забезпечити їх нормальний фізичний, моральний, інтелектуальний та соціальний розвиток, дає змогу стати повноцінним членом суспільства та збагатити певним соціальним досвідом [214, с. 128].

Основу національного законодавства України із захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини становить Конституція України, передусім ст. 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52 Основного Закону, згідно з яким людина, її життя і здоров'я, честь і гідність визначається найвищою соціальною цінністю. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Права і свободи людини та їх гарантії визначають

зміст і спрямованість держави. Зокрема, ст. 28 Конституції України закріплює право кожної особи, у тому числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Ці положення Основного Закону конкретизуються в ЦК України, який зазначає, що фізична особа не може бути піддана катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню (ч. 2 ст. 289 ЦК України) [23, с.4].

Ст. 52 Основного Закону, яка безпосередньо спрямована на запобігання насильству над дітьми, прямо вказує, що будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються законом. Відповідно до ст. 51 Конституції України, сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. Окрім загальних актів законодавства, які звертають увагу на захист дітей від різних форм насильства, в Україні поступово формуються система спеціальних законодавчих актів, які безпосередньо спрямовані на захист прав та інтересів дитини, охорону її від усіх форм насильства та впровадження міжнародних стандартів попередження жорстокого поводження з дітьми [22, с. 5].

Базовим міжнародним документом щодо захисту прав і свобод дитини є Загальна Декларація прав людини, у якій проголошено такі імперативи, як право на життя, свободу, особисту недоторканність, право на громадянство, на рівність перед законом і деякі інші, має універсальний характер, володіння яким не має залежати від віку людини [69]. У ст. 23 Декларації акцентується увага на необхідність особливого захисту материнства і дитинства. Вказано на необхідність обмеження експлуатації дитячої праці, зокрема нічної праці, визначено рамки мінімального віку прийому на роботу тощо.

Важливі зобов'язання щодо виконання вимог Конвенції ООН про права дитини взяв Уряд України, який 10 травня 2002 р. підписав Підсумковий документ Спеціальної сесії в інтересах дітей Генеральної Асамблеї ООН «Світ, сприятливий для дітей». Цей документ визначив чотири пріоритетні напрями діяльності: пропагування здорового способу життя; забезпечення можливості

дітям отримувати якісну освіту; захист дітей від жорстокого поводження, насильства та експлуатації; боротьба з ВІЛ/СНІДом. Ним окреслено глобальний план дій, орієнтований на інтереси підростаючого покоління, та завдання, які світова спільнота має виконувати для дітей і разом з дітьми [22, с.5].

Після ратифікації Конвенції ООН про права дитини Україна де-юре приєдналася до світового співтовариства, поклавши на себе таким чином обов'язки щодо забезпечення прав дітей, які проживають на її території. Практична реалізація сформульованих у Конвенції принципів передбачає наявність відповідної системи національного законодавства, що є показником справжнього становища у сфері захисту інтересів дітей. Першими кроками на шляху вирішення цієї складної проблеми є Основи законодавства про охорону здоров'я України, що прийняті 1992 р., та закони України «Про державну допомогу сім'ям з дітьми» (1992 р.), «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» (1993 р.), «Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх», «Про позашкільну освіту» (2000 р.), «Про охорону дитинства» (2001 р.), «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю» (2001 р.), «Про попередження насильства в сім'ї» (2001 р.), «Про ратифікацію Факультативного протоколу до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії» (2003 р.); «Про основи соціального захисту бездомних осіб і безпритульних дітей» (2005 р.), «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (2017 р.) тощо.

Вагомим кроком на шляху впровадження міжнародних стандартів захисту прав дитини в національне законодавство та практику України стало ухвалення Загальнодержавної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року, затвердженої постановою Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453 [176].

Метою Національного плану є забезпечення послідовної імплементації положень Конвенції ООН про права дитини, розбудови ефективної системи захисту прав та інтересів дитини на рівні територіальної громади в умовах децентралізації, створення дружнього до дітей середовища відповідно до

міжнародних стандартів та пріоритетів Стратегії Ради Європи з прав дитини. Забезпечення раціонального використання ресурсів Програми та розв'язання проблеми передбачається шляхом концентрації зусиль органів державної влади і громадянського суспільства та здійснення комплексу заходів, спрямованих на виконання таких пріоритетів створення сприятливих умов для життя та розвитку дитини, а саме: розроблення та затвердження мінімальних стандартів благополуччя та безпеки дитини; забезпечення духовного, морального і культурного розвитку дитини; удосконалення системи захисту прав та інтересів дітей з інвалідністю, інтегрування їх у соціум; впровадження інтегрованих послуг для дітей зазначеної категорії в територіальній громаді; зміцнення системи захисту прав та інтересів дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування та ін.

Закон України «Про охорону дитинства» є ключовим спеціальним актом законодавства в галузі захисту прав дитини та протидії усім формам насильства стосовно неї. Цей Закон визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист та всебічний розвиток встановлює основні засади державної політики у цій сфері. Цим Законом на національному рівні закріплюється саме поняття «дитина», якою вважається «особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, що застосовується до неї, вона не набуває повноліття раніше» (ст. 1 Закону). Це визначення цілком відповідає поняттю «дитина», викладеному в Конвенції ООН про права дитини. У ст. 6 СК України, що був прийнятий 10 січня 2002 р. та набув чинності одночасно з набранням чинності ЦК України, тобто 1 січня 2004 р., уточнюється, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Неповнолітньою є дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [22, с.6].

Визначення загальних принципів, що застосовуються до контакту між дітьми та їхніми батьками, а також іншими особами, що мають сімейні зв'язки з

дітьми, відповідних запобіжних заходів та гарантій для забезпечення належного здійснення контакту й негайного повернення дітей після закінчення контакту, а також започаткування співробітництва між компетентними органами є предметом Конвенції про контакт з дітьми, яка була ратифікована Верховною Радою України 20 вересня 2006 року. Конвенція набула чинності для нашої держави 1 квітня 2007 року [224].

Положення Конвенції дозволяють вирішувати комплекс питань пов'язаних з реалізацією права на контакт. Конвенція про контакт з дітьми визначає запобіжні заходи та гарантії, що повинні вживатися стосовно контакту. Відповідно до положень Конвенції кожна Договірна Держава передбачає запобіжні заходи та гарантії для забезпечення виконання рішення та для забезпечення повернення дитини чи запобігання її неналежному переміщенню й сприяє їх використанню [72].

Запобіжні заходи й гарантії для забезпечення повернення дитини чи запобігання неналежному переміщенню можуть, зокрема, включати: передачу паспортів або документів, що посвідчують особу; фінансові гарантії; майнову відповідальність; взяття зобов'язань або поручительство перед судом; зобов'язання особи, яка має контакт з дитиною, регулярно з'являтися особисто разом з дитиною до компетентного органу у місці, де буде здійснюватися контакт; визначення умов стосовно місця, де повинен відбутися контакт і, якщо це є доцільним, реєстрації в будь-якій інформаційній системі заборони, що запобігає від'їзду дитини з держави, де повинен відбутися контакт, тощо. На сьогодні деякі з таких запобіжних заходів і гарантій передбачені положеннями ст. 153, ч. 3, 4 ст. 157, ч. 1, 2 ст. 159 СК України. Зокрема, той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків. Якщо способи участі одного з батьків у вихованні дитини визначає суд, він може обумовити періодичність чи систематичність побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування, а в окремих випадках, присутністю іншої особи [224].

Важливість Конвенції полягає також в тому, що вона є юридичною підставою для забезпечення визнання та виконання іноземних рішень про контакт, ухвалених в інших Договірних Державах. Для України це важливо, оскільки стаття 390 ЦПК України обумовлює визнання чи виконання іноземного рішення існуванням міжнародного договору. Слід також відзначити Європейську конвенцію про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми, яка була розроблена в рамках Ради Європи, ратифікована Законом України від 6 березня 2008 року № 135-VI 7, і дозволяє вирішувати питання пов'язані з піклуванням про дитину. Конвенція набула чинності для України 1 листопада 2008 року. Конвенція надає можливість запровадити заходи, які забезпечують широке визнання та виконання рішень стосовно опіки над дитиною, гарантувати права доступу батьків до дитини, що є нормальним наслідком права на опіку, забезпечувати належне вирішення проблем, що виникають у випадках, коли дітей неправомірно переміщують через державний кордон, а також запровадити механізми для поновлення опіки над дітьми у випадках її свавільного припинення, що сприятиме посиленню захисту дітей, та встановленню правового співробітництва між компетентними органами Договірних Держав. Також Конвенція є правовою підставою для визнання і виконання іноземних рішень, що стосуються питань здійснення батьківських прав.

Конвенція дозволяє визначити:

обсяг повноважень державних органів стосовно вжиття заходів захисту дитини, які є необхідними у конкретному випадку,

вибір права, яке застосовують держави при вирішенні питань, пов'язаних із захистом особи або майна дитини,

порядок виконання заходів, які було вжито іншою державою з метою захисту особи або майна дитини,

зобов'язання кожної з Договірних держав призначити Центральний орган, функції та обов'язки таких Центральних органів, а також дії держав з метою виконання положень Конвенції [224].

Конвенція охоплює питання захисту дітей, батьківської відповідальності, опіки, зокрема, право визначати місце проживання дитини, а також права на спілкування, піклування та аналогічних інститутів, влаштування дитини в прийомну сім'ю або в установи опіки і піклування, нагляду з боку державного органу за дитиною, яка перебуває під опікою, а також вжиття заходів з метою захисту особи або майна дитини. Водночас, Конвенція не застосовується до: встановлення або оспорювання відносин між батьками і дитиною; усиновлення; імені та прізвища дитини; набуття повної дієздатності; зобов'язань щодо утримання; довірчої власності чи спадкування; соціального забезпечення; державних заходів загального характеру з питань освіти чи здоров'я; заходів, ужитих внаслідок караних правопорушень, учинених дітьми; рішень про право притулку та про імміграцію. Підтримка прав дітей, забезпечення надання їм процесуальних прав та полегшення застосування ними цих прав шляхом забезпечення того, щоб діти особисто або через інших осіб чи органи були поінформовані та допущені до участі у розгляді судом справ, що їх стосуються, є предметом Європейської конвенції про здійснення прав дітей. Європейську конвенцію про здійснення прав дітей ратифіковано Законом України від 3 серпня 2006 року № 69-V. 12 Конвенція набула чинності для України 1 квітня 2007 року. Враховуючи те, що чинне законодавство України передбачає різноманітні випадки, коли дитині надається можливість бути поінформованою та висловити свою думку, і така думка береться до уваги з урахуванням ступеню її зрілості, Європейська конвенція про здійснення прав дітей повинна сприяти подальшому розвитку умов для захисту прав та врахування найвищих інтересів дитини при вирішенні судами сімейних справ, що стосуються дитини. Отже, на сьогоднішній день міжнародні договори, учасницею яких є Україна, дозволяють вирішувати питання, пов'язані із здійсненням батьківських прав і виконанням обов'язків як матеріального, так і нематеріального характеру, незалежно від громадянства і місця проживання батьків і дітей. Слід зазначити, що в Україні основні підходи до осмислення й реалізації прав дітей, визначених міжнародним та вітчизняним законодавством, протягом останнього часу

істотно змінилися. Це пов'язано з посиленням уваги з боку держави до інтересів дітей, удосконаленням механізму контролю за дотриманням чинного законодавства у сфері охорони дитинства, розвитком інституцій соціально-правового захисту дітей та багатьма іншими факторами [224].

Обов'язки педагогічних та науково-педагогічних працівників захищати дітей, молодь від будь-яких форм фізичного або психічного насильства прямо передбачені у Законі України «Про освіту» [178].

Предметом особливої уваги з боку суспільства та держави останніми роками стала проблема запобігання насильству в сім'ї як один з поширених і найбільш небезпечних проявів жорстокого поводження з дитиною. В умовах трансформації всіх сфер суспільного життя в Україні родина виступає найбільш «чутливим» соціальним інститутом, що виконує роль своєрідного ретранслятора соціальних норм, звичаїв, традицій. Саме тому внутрішньородинні стосунки, а також ставлення в родині до дітей визначають значну кількість параметрів «суспільного здоров'я», демонструють готовність суспільства до прогресивних перетворень. Розуміючи, що протидія насильству над дітьми в сім'ї є передумовою стабільного розвитку українського суспільства на засадах демократії та поваги до прав людини, а також виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, Україна спрямувала свої зусилля на формування законодавства щодо попередження сімейного насильства загалом та над дітьми зокрема. Пряма заборона на застосування будь-яких форм насильства відносно дітей з боку батьків або осіб, які їх замінюють, міститься в ЦК та СК України. Так, у ч. 3 ст. 289 ЦК України зазначено, що фізичне покарання батьками (усиновлювачами), опікунами, піклувальниками, вихователями малолітніх, неповнолітніх дітей та підопічних не допускається. Аналогічне положення міститься у ст. 150 СК України «Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини», у якій прямо визначається, що забороняються будь-які види експлуатації батьками своєї дитини (ч. 6); фізичні покарання дитини батьками, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини (ч. 7) [64,

с.107].

Отже, питанню дотримання прав дітей в Україні приділено значну увагу, що відповідає загальновизнаним міжнародним стандартам. Водночас, розглядаючи вказане питання в контексті створення кримінальної юстиції, зауважимо, що низка положень чинного законодавства потребує суттєвого оновлення відповідно до вимог сучасності та з урахуванням розвитку правової думки. Недосконалість законодавства неминуче породжує проблеми у сфері правозастосування, унеможливаючи реалізацію повною мірою профілактичних заходів, спрямованих на запобігання завданню дитині фізичних страждань або приниженню її людської гідності.

Проблеми у сфері правозастосування також спричинено відсутністю системності в діяльності органів та служб у справах дітей та їх взаємодії між собою, що не сприяє формуванню єдиних та, головне, обґрунтовано вивірених підходів до виховання дітей.

Таким чином, сьогодні виникла необхідність у проведенні якісного оновлення чинного законодавства, зокрема у сфері цивільно-сімейної юстиції стосовно дітей, та налагодженні взаємодії між органами і службами у справах дітей, залучення до правового захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини інститутів громадянського суспільства, насамперед, з метою забезпечення правильності та ефективності прийняття кожного правового рішення відносно дитини, яка стала жертвою насильства, пов'язаного з її подальшою соціальною підтримкою.

Необхідність захисту прав дитини виникає у будь-якому випадку, коли відбувається порушення її прав – незалежно від того, чи усвідомлює це сам потерпілий (дитина). Під захистом прав дитини розуміється – відновлення порушеного права, створення умов, які компенсують втрату прав, усунення перешкод на шляху здійснення права та інтересів. Об'єктом правового захисту в цьому разі є насамперед суб'єктивні права, які належать дитині. Таким чином, дитина повинна бути захищена від всіх негативних як фізичних, так і етичних дій. При цьому від порушення, невизнання або оспорювання мають бути

захищені майнові та немайнові цивільні права, сімейні права дитини, її права в сфері трудового, кримінального, адміністративного права та процесу, а також в інших галузях права [139].

До повноліття дитини захист її інтересів здійснюється її представниками, якими здебільшого виступають власні батьки або органи опіки й піклування. Саме органи опіки й піклування, виходячи з інтересів неповнолітніх, мають право: на відібрання дітей у батьків; на подання позову про позбавлення батьківських прав; на визначення долі дітей, батьки яких перебувають на лікуванні або відсутні з інших причин. Дитина також має право звернутися за захистом своїх прав та інтересів безпосередньо до суду, якщо вона досягла чотирнадцятирічного віку [123, с. 213-214].

Здійснюючи своє право на виховання, дитина має право: на проживання разом зі своїми батьками; знати своїх батьків, за винятком тих випадків, коли отримання відомостей про батьків неможливе (наприклад, коли дитина була знайдена); знати своїх батьків, навіть коли дитина усиновлена іншими особами; на турботу, забезпечення своїх інтересів з боку батьків; на спілкування з одним із батьків, який проживає окремо від дитини; на спілкування з іншими членами родини, сім'ї – бабою, дідом та іншими родичами. Суд може змінити порядок участі одного з батьків у вихованні дитини порівняно з тим, який було встановлено органом опіки й піклування, якщо один із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому, який проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та в її вихованні. Зокрема, якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки й піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини: періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання, місце й час їхнього спілкування з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки батьків, а також інших обставин, що мають істотне значення. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. За заявою заінтересованої

сторони суд може зупинити виконання рішення органу опіки й піклування до вирішення спору. У разі ухилення від виконання рішення суду особою, з якою проживає дитина, суд за заявою того з батьків, хто проживає окремо, може передати дитину для проживання з ним. Особа, яка ухиляється від виконання рішення суду, зобов'язана відшкодувати матеріальну й моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини [268, с. 112].

Серед осіб, які здійснюють захист прав дитини, в першу чергу названі її батьки. Захист прав та інтересів дитини здійснюється її батьками через відсутність у дитини цивільної процесуальної дієздатності. Вказане право батьків також пов'язане з обов'язком батьків піклуватися про фізичний, духовний та моральний розвиток дитини, оскільки порушення прав дитини може вплинути на її розвиток. Батьки є законними представниками своїх дітей і без спеціальних повноважень (довіреності), виступають на захист їхніх прав з будь-якими фізичними і юридичними особами, у тому числі в судах. Представляти права і інтереси дитини можуть як обидва – батько й мати, так і один з них за погодженням між ними. Причому батьки повинні захищати права і інтереси дітей, а не свої права і інтереси [139].

При цьому слід мати на увазі, що відносини, які виникають при реалізації батьками права на захист дитини шляхом звернення до компетентних державних органів, регулюються нормами процесуального права. Ті відносини, що виникають при самозахисті батьками прав дитини, регулюються нормами матеріального права. Процесуальним засобом реалізації батьками права на судовий захист своєї дитини, гарантованим ст. 55 Конституції та іншими законами України, є процесуальне представництво. Воно забезпечує участь у цивільному процесі батьків, надає їм можливість використовувати всі передбачені законодавством юридичні можливості для ведення цивільних справ у суді та захисту суб'єктивних прав й інтересів дитини. Батьки мають право виступати представниками дитини у цивільному, кримінальному процесі, а також при розгляді у суді справ про адміністративні правопорушення. Відповідно до ст. 59 ЦПК України, права, свободи та інтереси малолітніх осіб

віком до чотирнадцяти років, а також недієздатних фізичних осіб захищають у суді відповідно їхні батьки, усиновлювачі, опікуни чи інші особи, визначені законом. Але з цього правила існує виключення, яке встановлене ч. 4 ст. 13 ЦПК України. Суд залучає відповідний орган чи особу, якому законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб, якщо дії законного представника суперечать інтересам особи, яку він представляє. Такими органами, як правило, є органи опіки та піклування, які відповідно до покладених на них завдань та розподілу повноважень між структурними підрозділами відповідних управлінь і відділів місцевої державної адміністрації вживають заходи щодо захисту особистих та майнових прав дітей, беруть участь у розгляді судами спорів, пов'язаних із захистом прав дітей. Крім судових органів батьки мають право звернутися за захистом прав своєї дитини до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадських організацій. Це органи, основною функцією яких є здійснення заходів щодо охорони дитинства. Батьки мають право звернутися за захистом прав дитини до вказаних органів шляхом пред'явлення скарги або з заявою. На сьогоднішній день механізм захисту прав дитини у адміністративному порядку не встановлений. Таким чином, право батьків на самозахист дитини полягає у можливості у разі порушення права чи інтересу дитини, виникнення реальної загрози такого порушення застосувати доцільну та адекватну протидію, яка не заборонена законом і не суперечить моральним засадам суспільства та спрямована на запобігання цього порушення чи усунення його наслідків без звернення до суду чи інших компетентних органів, які покликані надати допомогу у захисті прав дитини. Батьки мають право захищати права дитини, яка не має цивільної процесуальної правоздатності та дитини, цивільна процесуальна правоздатність якої є неповною (ч. 2 ст. 47 ЦПК України) [139].

Розгляд основних положень щодо правового захисту прав батьків щодо виховання дитини дозволяє зробити ряд висновків.

По-перше, правовий захист прав батьків щодо виховання дитини є однією із складових правової охорони сімейних прав. Захист прав батьків щодо

виховання дитини можна визначити як застосування уповноваженими державними органами, службовими особами, матір'ю, батьком дитини передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення в майбутньому.

По-друге, захист прав батьків щодо виховання дитини опосередковується охоронними сімейними правовідносинами. Об'єктом захисту є суб'єктивні сімейні права та охоронювані законом інтереси. Охоронюваний законом інтерес не може захищатися окремо від суб'єктивного права, тільки у процесі захисту суб'єктивного права захищається певна потреба, прагнення особи до користування нематеріальним благом – інтерес.

По-третє, в охоронних сімейних правовідносинах право на захист включає в себе два елементи: можливість звернутися до юрисдикційного органу за захистом права чи інтересу або самій уповноваженій особі реалізувати право на самозахист та можливість вимагати застосування до правопорушника заходів державного примусу. Підставою захисту прав матері, батька є порушення, невизнання, оспорювання таких прав чи реальна загроза порушення права. Порушення таких прав є наслідком невиконання чи неналежного виконання ними своїх сімейних обов'язків. Невизнання сімейного права означає заперечення існування правового зв'язку між особами, що є учасниками певних сімейних відносин. Оспорювання сімейного права можливе у випадках, коли наявність сімейного зв'язку між учасниками сімейних відносин юридично підтверджена, проте один з учасників сімейних відносин не погоджується з цим, зокрема, у випадку оспорювання батьківства (материнства).

Основу національного законодавства України із захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини становить Конституція України, передусім ст.ст. 3, 21–24, 27–29, 32, 51, 52, які закріплюють право кожної особи, у тому

числі дитини, на повагу до її гідності та вказує, що ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує її гідність, поводженню чи покаранню. Після ратифікації Конвенції ООН про права дитини Україна де-юре приєдналася до світового співтовариства, прийнявши на себе обов'язки щодо забезпечення прав дітей, які проживають на її території. Ключовим актом законодавства у сфері захисту дитини та протидії усім формам насильства є Закон України «Про охорону дитинства», що визначає охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет. Законом закріплено поняття «дитина», якою є особа віком до 18 років (повноліття), якщо згідно із законом, що застосовується до неї, вона не набуває повноліття раніше (ст. 1). Це визначення цілком відповідає положенням Конвенції ООН про права дитини. У ст. 6 СК України уточнюється, що правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття. Малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років. Водночас українське законодавство щодо захисту прав дитини залишається декларативним, адже не всі права дитини, що закріплено в міжнародних конвенціях, забезпечено відповідними законами, а прийняті в різні часи нормативно-правові акти, спрямовані на реалізацію цих положень, характеризуються високим ступенем неврегульованості. Юридична невизначеність багатьох дефініцій, зокрема «жорстоке поводження з дітьми», «порушення прав дитини», «право виховання» та деяких інших призводить до проблем у сфері правозастосування, унеможлиблює реалізацію повною мірою заходів захисту. Позначається і відсутність системності в діяльності органів і служб у справах дітей та їх взаємодії між собою, що не сприяє формуванню узгоджених підходів стосовно захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини [76, с.10].

3.3. Способи захисту прав батьків щодо виховання дитини

Національним законодавством України, зокрема, ст. 141 СК України, ч. 3 ст. 11 Закону України «Про охорону дитинства» встановлено рівність прав та обов'язків батьків щодо своїх дітей.

Здійснення права дитини на виховання передбачає різноманітні дії батьків, що спрямовані на духовний та фізичний розвиток дитини, формування її особистості, догляд та турботу про її стан здоров'я, а також розвиток її здібностей та влаштування дозвілля. Тобто здійснення такого особистого немайнового права, як права дитини на виховання, відбувається у разі активних дій обох сторін правовідносин: як дитини, так і її контрагента, у яких право однієї сторони кореспондується в обов'язок іншої. На жаль, в Україні існують непоодинокі випадки неналежного виконання особами своїх обов'язків щодо належного виховання дітей. Про це свідчить моніторинг забезпечення здійснення та захисту прав дітей, який щоденно здійснюють державні структури органів виконавчої влади, інституту Президента України, Верховною Радою України, а також велика кількість вітчизняних та закордонних громадських правозахисних організацій. Усі вони наголошують на тому, що з часу незалежності України зроблена велика кількість позитивних кроків удосконалення інституту забезпечення прав дитини. Однак, невирішеними залишається ще дуже багато питань. Що стосується питання судового захисту, то він є однією з істотних гарантій забезпечення належного здійснення особистих немайнових прав дітей, в тому числі й права на належне батьківське виховання. До того ж право на судовий захист є конкретним проявом конституційного права громадян України на судовий захист прав і свобод (ст. 55 Конституції України). Це право відображає юридичний зв'язок між фізичною особою та державою, де остання бере на себе захист прав та свобод перших, утворюючи для цього спеціальний орган – суд та покладаючи на нього обов'язок по здійсненню захисту суб'єктивних прав [214, с. 132].

Згідно з ч. 2 ст. 18 СК України суд застосовує способи захисту, які

встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Способами захисту сімейних прав та інтересів, зокрема, є: 1) встановлення правовідношення; 2) примусове виконання добровільно невиконаного обов'язку; 3) припинення правовідношення, а також його анулювання; 4) припинення дій, які порушують сімейні права; 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права; 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором; 7) зміна правовідношення; 8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу влади Автономної Республіки Крим або органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб [220]. Крім того, як справедливо зазначає Н. Ф. Звенигородська, захист сімейних прав здійснюється способами, вказаними у санкціях сімейно-правових норм [73, с. 35].

Способи захисту суб'єктивних цивільних прав визначають як передбачені законодавством засоби, за допомогою яких можуть бути досягнуті прискання, запобігання, усунення порушень права, його відновлення і (або) компенсація втрат, викликаних порушенням права [21, с. 776], засоби правового впливу, що застосовуються до правопорушника незалежно від його вини і спрямовані на захист суб'єктивного цивільного права та правопорядку шляхом відновлення майнових або немайнових благ уповноваженого або шляхом прискання протиправних дій [234, с. 7], закріплені законом матеріально-правові заходи примусового характеру, за допомогою яких відбувається відновлення (визнання) порушених (оспорюваних) прав та вплив на правопорушника [48, с. 284], як концентрований вираз міри державного примусу, за допомогою якого для особи, право чи інтерес якої порушені, настає бажаний правовий результат [199, с. 66]. Спосіб захисту розглядається і як шлях відновлення порушеного права [229, с. 9], що покладає, в окремих випадках, на правопорушника додаткові обтяження [212, с. 95].

До засобів захисту відносять позови, скарги, тобто дії, за допомогою яких заінтересовані особи вимагають здійснення заходів захисту від інших суб'єктів. Способами (заходами) захисту є дії, безпосередньо спрямовані на захист прав

[129, с. 69].

Будучи зумовленими природою та сутністю батьківських прав, способи захисту прав батьків щодо виховання дитини у більшості своїй мають особисто-правовий та індивідуальний характер, зокрема: позбавлення батьківських прав, усунення перешкод у здійсненні права на виховання і спілкування з дитиною тощо. Хоча серед способів захисту прав батьків щодо виховання дитини є і способи захисту, що мають майновий характер, наприклад, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої одному із батьків.

Р. О. Стефанчук, розглядаючи цивільно-правові способи захисту особистих немайнових прав фізичних осіб, пропонує таку класифікацію способів захисту особистих немайнових прав фізичних осіб залежно від їх цільової спрямованості: а) превентивно-присікальні способи захисту, тобто ті з них, які спрямовані на запобігання порушенню та його припинення, оспорення, невизнання особистого немайнового права чи реальної загрози вказаних дій; б) відновлювальні способи захисту, тобто ті з них, які спрямовані на відновлення порушеного права; в) компенсаційні способи захисту, тобто ті з них, які спрямовані на додаткове компенсування завданої шкоди, що пов'язана із порушенням особистого немайнового права [230, с. 16].

Щодо цієї класифікації способів захисту немайнових прав необхідно зауважити, що характер завдань у разі застосування того чи іншого способу захисту зумовлений результатом, на який розраховано застосування способів захисту цивільних прав, тому доцільніше за критерій класифікації способів захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини обирати саме результат, на який розраховано застосування способів захисту сімейних прав.

Залежно від результату, на який розраховано застосування способів захисту, або від правових наслідків застосування способів захисту можна виділити такі способи захисту прав батьків щодо виховання дитини:

- 1) способи захисту, що спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав);
- 2) способи захисту, що спрямовані на присікання порушень сімейних

прав батьків і дітей або запобігання їм (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини, визначення імені дитини);

3) способи захисту, що спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди та компенсацію інших негативних наслідків, завданих порушенням права (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

Ю. Д. Притика способи захисту поділяє на дві групи: 1) матеріально-правові способи захисту цивільних прав, під якими розуміє дії суб'єктів матеріально-правових відносин, спрямовані на захист порушених цивільних прав; 2) процесуальні способи захисту – дії юрисдикційних органів, спрямовані на захист порушених або оспорюваних цивільних прав [168, с. 18].

В юридичній літературі способи захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів за суб'єктивним складом поділяють на три групи. Перша група включатиме способи захисту, які застосовуються в судовому порядку. Друга група складається із способів захисту, що застосовуються органами державної влади, органами місцевого самоврядування чи іншими компетентними органами. До третьої групи належать способи захисту цивільних прав та інтересів, які можуть бути застосовані особою самостійно, без звернення до компетентних органів [281, с. 13]. Поділ способів захисту прав батьків щодо виховання дитини за суб'єктивним складом є недоречним, зважаючи на те, що один і той самий спосіб захисту може бути застосований як судом, так й іншими юрисдикційними органами. Наприклад, визначення місця проживання малолітньої дитини може бути застосоване як спосіб захисту органом опіки та піклування або судом на підставі ч. 1 ст. 161 СК України; відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав як спосіб захисту застосовується судом, органом опіки та піклування, прокурором відповідно до ст. 170 СК України.

Таким чином, захист прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини – це застосування уповноваженими державними органами та органами місцевого

самоврядування, службовими особами, матір'ю, батьком та дитиною передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення в майбутньому.

У СК України закріплено обмежений підхід, що полягає в застосуванні судом тільки тих способів захисту сімейних прав та інтересів, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін. Для захисту прав батьків щодо виховання дитини може бути застосований будь-який спосіб захисту, що відповідає змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення.

Відповідно до ст. 150 СК України батьки не мають відповідальності за ненадання освіти та належний розвиток своїх дітей. Вони зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток. За невиконання або неналежне виконання батьками обов'язку щодо виховання дитини батьки можуть бути залучені до сімейно-правової відповідальності.

Отже, серед санкцій-способів захисту сімейних прав батьків і дітей за правовими наслідками та функціональною спрямованістю можна виділити заходи сімейно-правового захисту та заходи сімейно-правової відповідальності. Основною відмінністю заходів відповідальності від заходів захисту є те, що за своєю правовою природою заходи відповідальності передбачають не лише захист порушеного чи оспорюваного права або усунення реальної загрози порушення права, а й «покарання» правопорушника, тобто покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру. До заходів сімейно-правової відповідальності за порушення прав батьків належать позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України), відшкодування матеріальної шкоди (ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 158, ч. 5 ст. 159, ч. 2 ст. 162, ч. 9 ст. 177 СК України), відшкодування моральної шкоди (ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 158, ч. 5 ст. 159, ч. 2 ст. 162 СК України).

Одним із дієвих способів захисту права батьків на особисте виховання

дитини, на спілкування та контакт з нею є вимога про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав.

Відповідно до ч. 1 ст. 158 СК України за заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї.

Згідно з ч. 1, 2 ст. 159 СК України якщо той із батьків, з ким проживає дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та у її вихованні, зокрема якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування. В окремих випадках, якщо це викликано інтересами дитини, суд може обумовити побачення з дитиною присутністю іншої особи. Під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини береться до уваги ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, особиста прихильність дитини до кожного з них, вік дитини, стан її здоров'я та інші обставини, що мають істотне значення, в тому числі стан психічного здоров'я одного з батьків, зловживання ним алкогольними напоями або наркотичними засобами [220].

Якщо один із батьків дитини проживає за кордоном, то спір виникає про здійснення права на контакт із дитиною й усунення перешкод у здійсненні цього права. Аналіз розглянутих вітчизняними судами справ про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та визначення способів участі у вихованні дитини свідчить, що, не зважаючи на те, що Конвенцію про контакт з дітьми від 15 травня 2003 р. було ратифіковано Законом України від 20 вересня 2006 р. №166-V, і вона є чинною для України з 1 квітня 2007 р., на жаль, рішення судів у більшості своїй не обґрунтовуються посиланнями на Конвенцію про контакт з дітьми, навіть у тих випадках, коли один із батьків має постійне місце

проживання за кордоном. Не містять судові рішення про усунення перешкод у спілкуванні з дитиною та визначення способу участі у її вихованні й посилань на практику Європейського суду з прав людини.

Так, Європейський суд з прав людини звернув увагу на важливість здійснення контактів між дітьми та батьками в той час, коли діти перебувають під опікою. Тому часто Європейський суд встановлює, що рішення про встановлення опіки сумісне зі ст. 8 Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., тоді як обмеження або відмова в контакті з батьками під час дії розпорядження не є сумісними із зазначеною статтею. Будь-яке обмеження, накладене на особисте спілкування у відносинах між батьками і дітьми, повинно виходити з обґрунтованих причин, що стосуються справи, і висунутих для захисту інтересів дитини та для подальшого об'єднання сім'ї. Зокрема, повинна дотримуватися домірність між обмеженнями, накладеними на контакти, і цілями, яким служать ці обмеження. У справі «Андерссон проти Швеції» мати і син скаржилися на те, що їх право на зустрічі один з одним було обмежено, і їм було заборонено вступати в будь-який контакт поштою або по телефону протягом 18 місяців. Хоча причини, висунуті владою як обґрунтування цих заходів, стосувалися справи – була ймовірність того, що дитина втече з місця опіки – Суд не зміг установити, чи були ці суворі заходи виправданими з огляду на ст. 8 [266, с. 76-77].

Отже, можна стверджувати, що на законодавчому рівні створено механізм захисту батьківських прав того із батьків, хто проживає окремо від дитини. Однак, такий механізм не зовсім вдало «працює» на практиці. Однією з причин окресленої ситуації можна назвати недостатнє залучення до розгляду таких справ психологів та психіатрів, на відміну від зарубіжної практики, де участь таких спеціалістів у судових спорах, що стосуються дітей, є поширеною і може здійснюватися як на судовому, так і на досудовому етапах розгляду спору [109, с. 350].

Проте існує й інших бік проблеми, що розглядається, – питання захисту прав того з батьків, хто проживає разом із дитиною. Досить часто своє

негативне ставлення один до одного, особливо після розлучення, батьки переносять на сферу їх стосунків із дітьми.

Сьогодні в суспільстві є непоодинокими випадки, коли один з батьків, найчастіше це мати, з якою проживає дитина, «оплачує» батькові дитини його згоду на вивіз малолітньої дитини за кордон для відпочинку, для відвідування бабусі за кордоном тощо. При цьому, зазвичай, така мати ще й не одержує в повному обсязі стягнуті за рішенням суду аліменти на утримання дитини, відповідно на неї покладається й обов'язок утримання дитини, як то кажуть, не тільки за себе, а ще й за тата.

Специфіка сімейних відносин є такою, що, безумовно, на першому місці стоять особисті стосунки в сім'ї. Проте в сучасних умовах відбувається комерціалізація всіх видів послуг для дітей, можливість одержання освіти, якісного відпочинку, відвідування гуртків також у багатьох випадках залежать від майнового стану батьків, тому досить часто один із батьків вирішує такі питання шляхом продажу нерухомості і переїзду з одного більш престижного району міста в інший задля забезпечення дитини всім необхідним, її навчання тощо. Тут також зустрічаємося із «турботливістю» другого з батьків, який не надає згоди на вчинення правочину щодо нерухомого майна від імені малолітньої дитини. Перелік таких ситуацій можна продовжувати, проте, на жаль, у таких випадках той з батьків, хто проживає разом з дитиною, залишається «слабкою» стороною сімейних правовідносин.

Для захисту прав того з батьків, хто проживає разом із дитиною, йому необхідно надати право звертатися до суду з позовом про обмеження батьківських прав того з батьків, хто проживає окремо від дитини, зокрема, у разі якщо другий з батьків зловживає своїми батьківськими правами, ухиляється від виконання своїх обов'язків з виховання дитини, злісно ухиляється від сплати аліментів тощо.

Більш детально розглянемо один із таких способів судового захисту як позбавлення батьківських прав. Такий спосіб захисту є, на нашу думку, з одного боку способом захисту права дитини на належне виховання, а з іншого –

способом захисту прав батьків щодо виховання дитини.

Позбавлення батьківських прав є крайньою мірою, що застосовується лише в тому випадку, коли всі інші способи впливу на порушників прав дитини вичерпані. Загалом якщо взяти статистичні дані розгляду цивільних справ, що витікають із сімейних правовідносин, то це приблизно половина всіх справ, що розглянуті судами загальної цивільної юрисдикції. Застосування такого способу захисту прав дитини, як позбавлення батьківських прав, на практиці викликає досить багато запитань. Враховуючи євроінтеграційні процеси України, державні програми адаптації національного законодавства до міжнародних стандартів, доцільно б було розглянути закордонну практику застосування такого способу захисту як позбавлення батьківських прав. При цьому, доцільно зупинити свою увагу на підставах позбавлення батьківських прав; особах, що мають брати участь у справі щодо порядку позбавлення батьківських прав. Так, підстави для звернення до суду визначає СК України. Відповідно до ст. 164 СК України мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він: не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування; ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини; жорстоко поведуться з дитиною; є хронічними алкоголіками або наркоманами; вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва; засуджені за вчинення умисного кримінального правопорушення щодо дитини. При цьому законодавець зауважив, що мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав з підстав, встановлених пунктами 2, 4 і 5 частини першої цієї статті, лише у разі досягнення ними повноліття. Також мати, батько можуть бути позбавлені батьківських прав щодо усіх своїх дітей або когось із них. Якщо суд при розгляді справи про позбавлення батьківських прав виявить у діях батьків або одного з них ознаки кримінального правопорушення, він письмово повідомляє про це орган досудового розслідування, який в порядку, передбаченому КПК України, розпочинає досудове розслідування. Зазначений перелік підстав для

позбавлення батьківських прав є вичерпним. Нерідко неправильне трактування позивачем одного з пунктів призводить до відмов судами у зазначених позовах. Однак, судова статистика свідчить про те, що за загальним правилом сторона позивача правильно вказує обставини, як на підставу позбавлення батьківських прав. Звичайно, є випадки, коли підставами таких позовів є ненадання дозволу батька на виїзд дитини за кордон чи несплата аліментів. Звісно, у таких позовах суди відмовляють, оскільки для таких правопорушень передбачений інший спосіб захисту прав дитини [206, с. 132-133].

Позбавлення батьківських прав як «... санкція за порушення батьками прав дитини ...» [121, с. 20] при невиконанні чи неналежному виконанні батьківських обов'язків по вихованню дітей, «... є, по своїй суті, класичною мірою сімейно-правової відповідальності» [121, с. 20], з усіма характерними для неї особливостями.

При порушенні батьками права дитини на виховання, наслідки, у вузькому сенсі, як зменшення майнових чи немайнових благ не завжди присутні. У більшості випадків, неправомірна поведінка батьків тягне за собою шкідливі наслідки немайнового характеру, стосовно дитини, що заважає встановленню формального критерію, що характеризує шкідливі наслідки як елемент складу сімейного правопорушення.

При цьому абсолютно немає сенсу заперечувати, що, як правило, при позбавленні батьківських прав шкода, завдана батьком дитині, навіть немайна, легко доводиться, однак законодавець зазначив у Законі тільки на протиправні діяння батьків, залишаючи наслідки за рамками складу правопорушення.

Таким чином, вивчаючи це питання, ми повністю підтримуємо пропозицію Ю. Ф. Беспалова про те, що, незважаючи на відсутність у СК вказівок на наслідки протиправної поведінки батьків, слід у судовому засіданні ретельно вивчити це питання, та в установленому порядку вирішити його [212, с. 189].

Одним з важливих елементів судового захисту прав дитини на належне

батьківське виховання шляхом позбавлення батьківських прав є врахування думки дитини. Згідно з міжнародними та національними правовими нормами до прав дитини належить, зокрема, право на врахування її думки щодо питань, які стосуються її життя. Зокрема, відповідно до положень ст. 12 Конвенції ООН про права дитини держави-учасниці забезпечують дитині, здатній сформулювати власні погляди, право вільно висловлювати ці погляди з усіх питань, що стосуються дитини, причому поглядам дитини приділяється належна увага згідно з її віком і зрілістю. З цією метою дитині, зокрема, надається можливість бути заслуханою в ході будь-якого судового чи адміністративного розгляду, що стосується дитини, безпосередньо або через представника чи відповідний орган у порядку, передбаченому процесуальними нормами національного законодавства. У СК України теж закріплено відповідні положення, зокрема у ст. 171 зазначено, що думка дитини має бути врахована при вирішенні питань, що стосуються її життя. Тобто зазначене положення прямо стосується питання позбавлення батьківських прав. Водночас, як зазначає у своєму узагальненні судової практики Верховний Суд України, у суддів виникає багато запитань з приводу дотримання зазначених вимог, зокрема про те, з якого віку дитини її думка має враховуватися. Слід звернути увагу, що законодавство, зокрема СК України, не містить чіткої вказівки на вік, починаючи з якого думка дитини має враховуватись [214, с. 134-135].

Натомість щодо згоди дитини на усиновлення положеннями ч. 1 ст. 218 СК України встановлено, що для усиновлення дитини потрібна її згода, якщо вона досягла такого віку та рівня розвитку, що може її висловити. Згода дитини на її усиновлення дається у формі, яка відповідає її вікові та стану здоров'я. Відповідно до ч. 3 зазначеної статті усиновлення провадиться без згоди дитини, якщо вона у зв'язку з віком або станом здоров'я не усвідомлює факту усиновлення. Таким чином, можна зробити висновок, що положення СК України дозволяють суду на власний розсуд визначати можливість дитини висловити свою думку з поставлених перед нею питань. Однак, згідно з ч. 3 ст. 171 СК України суд має право постановити рішення всупереч думці дитини,

якщо цього вимагають її інтереси (за винятком справ про усиновлення). Проте це не звільняє суд від необхідності все ж таки з'ясувати думку дитини [214, с. 135].

Однією з підстав позбавлення батьківських прав є жорстоке поводження з дитиною. У судовій практиці склався підхід, що жорстоке поводження з дитиною полягає у фізичному або психічному насильстві, застосуванні недопустимих методів виховання, приниженні людської гідності дитини тощо. Закон України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [175] у ст. 1 розрізняє фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство в сім'ї. Проблема запобігання насильству в сім'ї має міжгалузевий характер, поєднує соціальні, політичні, економічні, медичні, психологічні, правові, моральні аспекти і є предметом багатьох наукових досліджень [14; 91].

З проявом фізичного або психічного насильства, спрямованого на дитину, нерідко стикаються судові психіатри, які аналізують цю проблему у різних аспектах. З одного боку, досліджується мотивація агресивних суспільно небезпечних дій, спрямованих проти дітей, а з іншого – у межах судово-психіатричної експертизи в цивільному процесі вирішуються питання можливості батьків з тими чи іншими психічними розладами брати участь у вихованні дітей [85, с. 30].

Відповідно до ст. 165 СК України право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав мають один з батьків, опікун, піклувальник, особа, в сім'ї якої проживає дитина, заклад охорони здоров'я, навчальний або інший дитячий заклад, у якому вона перебуває, орган опіки та піклування, прокурор, а також сама дитина, яка досягла чотирнадцяти років [214, с. 133].

Аналізуючи коло осіб, які мають право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, С. Лепех вказує, що з цього переліку потрібно виключити осіб, в сім'ї яких проживає дитина, оскільки вони, зазвичай, не лише не є її законними представниками, але іноді навіть не пов'язані з нею родинними стосунками. Наділення правом процесуального представництва інших осіб, крім законних представників, зокрема, відповідно

до ст. 262 СК України сестри, брата, мачухи, вітчима щодо малолітніх чи неповнолітніх братів, сестер, пасинка, падчерки, відповідно до ст. 258 СК України баби, діда щодо онуків, а також відповідно до ст. 261 СК України інших фактичних вихователів дітей, на думку С. Лепех, є невдалим вирішенням питання щодо забезпечення реалізації права на захист інтересів дитини. Такий підхід лише створить передумови для виникнення колізій інтересів, зокрема і можливості необґрунтованого звернення до суду з позовами про позбавлення батьківських прав. Натомість цілком логічним є доповнення переліку цих осіб такими законними представниками як прийомні батьки та батьки-вихователі [122, с. 177].

Слід визнати, що така позиція С. Лепех є слушною і заслуговує підтримки; крім того, перелік осіб, які б мали право на звернення до суду з позовом про позбавлення батьківських прав, доцільно було б доповнити і патронатним вихователем.

Відповідно до ч. 2 ст. 166 СК України особа, позбавлена батьківських прав, не звільняється від обов'язку щодо утримання дитини. Одночасно з позбавленням батьківських прав суд може на вимогу позивача або з власної ініціативи вирішити питання про стягнення аліментів на дитину. Законодавчо не встановлено обов'язок суду щодо вирішення питання про стягнення аліментів, якщо така вимога не заявляється, тому суди неоднаково застосовують зазначену норму закону і в аналогічних справах по-різному вирішують питання про стягнення аліментів. З цього приводу слушною є позиція Верховного Суду України [167], який вважає правильною практику судів, які, встановивши, що дитина не отримує від батьків грошової або іншої матеріальної допомоги, розглядають та вирішують питання щодо стягнення аліментів на дитину. Причому суд може вирішити це питання як у разі ухвалення рішення, яким вимоги про позбавлення батьківських прав задовольняються, так і в разі відмови в задоволенні таких вимог.

Таким чином, позбавлення батьківських прав як спосіб захисту сімейних прав та інтересів застосовується як надзвичайний захід і найвища міра сімейно-

правової відповідальності, коли збереження сімейних зв'язків матері, батька і дитини буде порушувати права та інтереси дитини. Позбавлення батьківських прав як спосіб захисту сімейних прав та інтересів тягне за собою припинення особистих немайнових батьківських прав та обов'язків щодо дитини, майнові обов'язки батьків за особами, позбавленими батьківських прав, зберігаються, відомості про батьків з актового запису про народження дитини не виключаються.

Справи про поновлення батьківських прав нечисленні й особливих труднощів у судів не викликають. Звертаючись до суду з позовами, батьки критично ставляться до своєї поведінки в минулому стосовно дітей, вказують на зміну обставин та ставлення до дітей, фактичне поновлення сім'ї та досягнення порозуміння з дітьми, зміну матеріально-побутових умов життя. До матеріалів справи долучаються рішення суду про позбавлення батьківських прав, акти обстеження умов проживання батьків, характеристики як за місцем роботи, так і за місцем проживання, висновок органу опіки та піклування щодо можливості поновлення позивачів у батьківських правах [167].

Розглядаючи такі справи, суди чинять правильно, перевіряючи наскільки змінилися поведінка особи та обставини, що були підставою для позбавлення її батьківських прав, і вимагають достатніх обґрунтувань. Так, Краснокутський районний суд Харківської області розглянув справу за позовом В. до органу опіки і піклування про поновлення батьківських прав. Суд з'ясував такі обставини, як зацікавленість позивача у житті та здоров'ї дитини, стан здоров'я, розвитку та поведінки дитини, обґрунтування щодо відсутності обставин, які стали підставою для позбавлення батьківських прав у минулому, умови проживання та забезпечення позивача. Рішенням від 6 вересня 2007 р. позов було задоволено повністю [167].

Поновлення батьківських прав застосовується як спосіб захисту прав дитини і батьків, що були позбавлені батьківських прав. У разі задоволення позову про поновлення батьківських прав дитина, щодо якої батьки були позбавлені батьківських прав, підлягає поверненню їм. При цьому повернення

дитини у цьому випадку є правовим наслідком поновлення батьківських прав, у той же час повернення дитини є і самостійним способом захисту прав дитини і тих батьків, щодо яких було прийнято рішення про відібрання дитини без позбавлення батьківських прав. Відповідно до ч. 3 ст. 170 СК України якщо відпадуть причини, які перешкоджали належному вихованню дитини її батьками, суд за заявою батьків може постановити рішення про повернення їм дитини.

Способами захисту прав батьків щодо виховання дитини є також відшкодування матеріальної та моральної шкоди. СК України в п. 6 ч. 2 ст. 18 вперше в історії українського сімейного законодавства передбачив можливість вимагати у разі порушення сімейних прав та інтересів відшкодування моральної шкоди, якщо це передбачено СК України або договором [220].

Відшкодування матеріальної та моральної шкоди може застосовуватися у таких випадках:

1) ч. 4 ст. 157 СК України передбачає, що батьки мають право укласти договір щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків тим з них, хто проживає окремо від дитини. Договір укладається у письмовій формі та підлягає нотаріальному посвідченню. Той з батьків, хто проживає з дитиною, у разі його ухилення від виконання договору зобов'язаний відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану другому з батьків;

2) відповідно до ст. 158 СК України за заявою матері, батька дитини орган опіки та піклування визначає способи участі у вихованні дитини та спілкування з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї. Рішення про це орган опіки та піклування постановляє на підставі вивчення умов життя батьків, їхнього ставлення до дитини, інших обставин, що мають істотне значення. Рішення органу опіки та піклування є обов'язковим до виконання. Особа, яка ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, зобов'язана відшкодувати матеріальну та моральну шкоду, завдану тому з батьків, хто проживає окремо від дитини;

3) ст. 159 СК України передбачає: якщо той із батьків, з ким проживає

дитина, чинить перешкоди тому з батьків, хто проживає окремо, у спілкуванні з дитиною та у її вихованні, зокрема якщо він ухиляється від виконання рішення органу опіки та піклування, другий із батьків має право звернутися до суду з позовом про усунення цих перешкод. Суд визначає способи участі одного з батьків у вихованні дитини (періодичні чи систематичні побачення, можливість спільного відпочинку, відвідування дитиною місця його проживання тощо), місце та час їхнього спілкування, з урахуванням віку, стану здоров'я дитини, поведінки батьків,

Відшкодування матеріальної та моральної шкоди як спосіб захисту прав батьків і дітей допускається у разі:

1) ухилення того з батьків, хто проживає з дитиною, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини;

2) ухилення того з батьків, з ким проживає дитина, від виконання рішення органу опіки та піклування про способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї;

3) ухилення того з батьків, з ким проживає дитина, від виконання рішення суду про способи участі того з батьків, хто проживає окремо від дитини, у вихованні дитини;

4) самочинної зміни місця проживання малолітньої дитини.

Відшкодування матеріальної шкоди також може бути застосоване у разі неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини. У той же час, застосування таких способів захисту прав батьків щодо виховання дитини, як відшкодування матеріальної та моральної шкоди, у п. 6 ч. 2 ст. 18 СК України обмежено тими випадками, коли це передбачено СК України або договором. Різноманіття сімейних відносин свідчить, що завдання моральної шкоди батькам та дітям, як суб'єктам сімейних правовідносин, можливе й в інших випадках, зокрема у разі позбавлення батьківських прав того з батьків, хто жорстоко поведився з дитиною, експлуатував дитину тощо.

У зв'язку з чим пропонується усунути обмеження відшкодування

матеріальної та моральної шкоди за сімейним законодавством України тільки випадками, коли таке право передбачено СК України або договором, і пункт 6 частини 2 статті 18 СК України викласти в редакції: «6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди». Для визначення розміру відшкодування моральної шкоди, завданої суб'єктам сімейних правовідносин, і обґрунтування наявності такої шкоди необхідно субсидіарно застосовувати положення ст. 23 ЦК України.

Таким чином, розгляд загальних положень про способи захисту прав батьків щодо виховання дитини дозволяє зробити ряд висновків.

По-перше, способи захисту прав батьків щодо виховання дитини – це матеріально-правові заходи примусового характеру, спрямовані на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, прискання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів та впливу на правопорушника. Способи захисту прав батьків, зумовлені правовою природою сімейних прав батьків і дітей, у більшості своїй мають особисто-правовий та індивідуальний характер. До способів захисту прав батьків щодо виховання дитини належать: визначення способів участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від дитини; усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав; позбавлення батьківських прав; поновлення батьківських прав; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків.

Для захисту прав батьків щодо виховання дитини може бути застосований такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів, як передбачений законом чи договором, так і не передбачений ними, але за умови, що він відповідає змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення.

По-друге, сімейно-правові санкції, передбачені законом чи договором, за порушення прав батьків включають в себе способи захисту та санкцій-заохочення. Санкції-заохочення – це передбачені законом заходи державного примусу, за допомогою яких заохочується позитивна поведінка певної особи. До санкцій-заохочень належать виникнення у баби, діда, інших родичів дитини

права забрати її з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я, якщо її не забрали батьки; можливість залишення дитини в особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду, якщо відібрання малолітньої дитини у них і передання її батькам або одному з них буде суперечити інтересам дитини тощо.

По-третє, залежно від виду прав, що захищаються, способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на загальні (універсальні) способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту будь-яких немайнових прав батьків (позбавлення батьківських прав), та спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту прав батьків щодо виховання дитини (визначення місця проживання малолітньої дитини, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, вимога про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав).

По-четверте, залежно від результату, на який розраховано застосування способів захисту, або від правових наслідків їх застосування способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на: 1) способи захисту, які спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав); 2) способи захисту, які спрямовані на прискання порушень сімейних прав батьків і дітей або запобігання їм (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини, визначення імені дитини); 3) способи захисту, які спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди та компенсацію інших негативних наслідків, завданих порушенням права (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

По-п'яте, за правовими наслідками та функціональною спрямованістю способи захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини поділяються на заходи сімейно-правового захисту (визнання батьківства, визначення місця проживання дитини) та заходи сімейно-правової

відповідальності (позбавлення батьківських прав, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

Заходи сімейно-правового захисту – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, спрямовані на захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права. Заходи сімейно-правової відповідальності – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, що мають на меті як захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права, так і покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру.

Висновки до розділу 3

1. Здійснення права батьків на особисте виховання дитини є реалізацією батьками таких правомочностей, як: виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готування її до самостійного життя; повага дитини; заборона будь-яких видів експлуатації своєї дитини; заборона фізичних покарань дитини, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

2. Захист прав батьків щодо виховання дитини – це застосування уповноваженими державними органами, службовими особами, матір'ю, батьком дитини передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення в майбутньому.

3. Захист прав батьків щодо виховання дитини опосередковується охоронними сімейними правовідносинами. Об'єктом захисту є суб'єктивні

сімейні права та охоронювані законом інтереси. Охоронюваний законом інтерес не може захищатися окремо від суб'єктивного права, тільки у процесі захисту суб'єктивного права захищається певна потреба, прагнення особи до користування нематеріальним благом – інтерес.

4. В охоронних сімейних правовідносинах право на захист включає в себе два елементи: можливість звернутися до юрисдикційного органу за захистом права чи інтересу або самій уповноваженій особі реалізувати право на самозахист та можливість вимагати застосування до правопорушника заходів державного примусу.

5. Способи захисту прав батьків щодо виховання дитини – це матеріально-правові заходи примусового характеру, спрямовані на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, присікання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів та впливу на правопорушника. Способи захисту прав батьків, зумовлені правовою природою сімейних прав батьків і дітей, у більшості своїй мають особисто-правовий та індивідуальний характер. До способів захисту прав батьків щодо виховання дитини належать: визначення способів участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від дитини; усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав; позбавлення батьківських прав; поновлення батьківських прав; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків.

6. Для захисту прав батьків щодо виховання дитини може бути застосований такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів, як передбачений законом чи договором, так і не передбачений ними, але за умови, що він відповідає змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення.

7. Заходи сімейно-правового захисту – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, спрямовані на захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права. Заходи сімейно-правової відповідальності – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, що мають на

меті як захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права, так і покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру.

8. Залежно від виду прав, що захищаються, способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на загальні (універсальні) способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту будь-яких немайнових прав батьків (позбавлення батьківських прав), та спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту прав батьків щодо виховання дитини (визначення місця проживання малолітньої дитини, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, вимога про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав).

9. Залежно від результату, на який розраховано застосування способів захисту, або від правових наслідків їх застосування способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на: 1) способи захисту, які спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав); 2) способи захисту, які спрямовані на присікання порушень сімейних прав батьків і дітей або запобігання їм (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини, визначення імені дитини); 3) способи захисту, які спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди та компенсацію інших негативних наслідків, завданих порушенням права (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

10. За правовими наслідками та функціональною спрямованістю способи захисту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини поділяються на заходи сімейно-правового захисту (визнання батьківства, визначення місця проживання дитини) та заходи сімейно-правової відповідальності (позбавлення батьківських прав, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

Заходи сімейно-правового захисту – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, спрямовані на захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права. Заходи сімейно-правової відповідальності – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, що мають на меті як захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права, так і покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру.

11. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди як спосіб захисту прав батьків і дітей допускається у разі: 1) ухилення того з батьків, хто проживає з дитиною, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини; 2) ухилення того з батьків, з ким проживає дитина, від виконання рішення органу опіки та піклування про способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї; 3) ухилення того з батьків, з ким проживає дитина, від виконання рішення суду про способи участі того з батьків, хто проживає окремо від дитини, у вихованні дитини; 4) самочинної зміни місця проживання малолітньої дитини. Відшкодування матеріальної шкоди також може бути застосоване у разі неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення та нове вирішення наукового завдання, що виявилось у розробленні наукових положень щодо поняття, сутності, підстав виникнення, правових наслідків та способів здійснення прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини за сімейним законодавством України.

Проведене дослідження дало можливість сформулювати пропозиції та рекомендації, спрямовані на удосконалення сімейного законодавства України з питань реалізації та захисту прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини.

Найбільш вагомими науковими результатами роботи є такі положення:

1. Інститут прав дитини як відособлена група норм, що закріплюють особисті та майнові права осіб, які не досягли віку вісімнадцяти років, і що регулюють відносини, які виникають з приводу їх визнання, реалізації, охорони та захисту, є комплексним (міжгалузевим) інститутом українського законодавства, зміст якого не обмежується положеннями, закріпленими в главі 13 СК України, а включає в себе норми конституційного, цивільного, трудового, соціального, житлового та цивільного процесуального права. Найважливіше місце в цій системі займає цивільне законодавство, в якому передбачені права, що складають зміст цивільної правоздатності усіх громадян, у тому числі і дітей. Закріплені у ЦК України суб'єктивні права фізичних осіб і права дитини, передбачені в гл. 13 СК України, знаходяться в діалектичному співвідношенні і взаємозв'язку загального і особливого.

2. Основними теоретико-методологічними засадами дослідження правовідносин, які виникають у процесі здійснення й захисту прав та виконання обов'язків батьків щодо виховання дитини, є: пріоритет особистих прав дітей і похідний характер майнових прав батьків і дітей; значний вплив на регулювання відносин між матір'ю, батьком і дитиною норм моралі, релігійних норм. Методологічною основою дослідження виступили системний підхід;

філософсько-антропологічний підхід; історично-правовий аспект дослідження; компаративістський підхід з урахуванням процесів уніфікації та гармонізації сімейного законодавства України із відповідними нормами міжнародного права.

3. Розглянувши історичні етапи розвитку українського сімейного законодавства, з'ясовано, що за минулі століття законодавець пройшов шлях від визнання батьківської влади над дітьми та заперечення необхідності втручання держави в процес виховання, до пріоритетного захисту прав та інтересів дітей, шляхом застосування до батьків санкцій з боку держави, за неналежне виховання дитини і порушення його прав. Важливе значення для розвитку сімейного законодавства відіграли норми моралі, що включали в себе уявлення про добро і зло, справедливість та несправедливість, чесність та мали безпосереднє відношення до суті сімейного законодавства України.

4. У своїй еволюції сімейне законодавство, що регулює інститут прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в Україні, пройшло декілька етапів, серед яких доцільно виокремити три основні:

I етап – дореволюційний (період з часів Київської Русі до 1917 р.), який характеризувався наявністю інституту батьківської влади, коли фактично діяв принцип пріоритету прав та інтересів батьків над правами та інтересами дитини;

II етап – радянський (період з 1917 р. до 1991 р.), який вирізнявся закріпленням пріоритету колективного громадського виховання дітей та становленням сімейного законодавства УРСР, відповідно до якого батьківство щодо дитини встановлювалося за вибором матері в реєстраційному або судовому порядку, обов'язки батьків щодо виховання дітей цілком корелювалися із цілями держави і державним завданням виховання; регламентовано особисті та майнові права та обов'язки батьків і дітей;

III етап – сучасний (з 1991 р. до сьогодні), який став періодом законодавчого оновлення інституту прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини. У цей період формується та розвивається національне сімейне

законодавство з дотриманням міжнародних стандартів прав дитини, проголошених Конвенцією ООН про права дитини.

5. У розділі 13 СК України закладена головна ідея сімейного виховання батьками своїх неповнолітніх дітей, яка ґрунтується на принциповому та важливому конституційному характері – про визнання права людини і громадянина у сфері сімейного виховання дітей. При цьому батьки не тільки мають право, але й зобов'язані виховувати свою дитину – це і є та головна мета, для досягнення якої їм надаються особисті немайнові права та обов'язки з боку держави. СК України у сфері батьківських правовідносин підтримує встановлені міжнародні орієнтири, зокрема Конвенцію ООН «Про права дитини», яка встановлює основні міжнародні тенденції в галузі реалізації прав і обов'язків батьків по вихованню своїх дітей.

6. Батьківські права щодо виховання дитини – це суб'єктивні права, що належать матері, батькові дитини, засновані на походженні дитини від цієї особи, засвідченому в установленому законом порядку, що полягають у реалізації можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

7. Зміст суб'єктивного права батьків на виховання включає в себе: 1) право батьків на власну поведінку щодо дитини; 2) право батьків забороняти іншим особам певну поведінку; 3) право батьків на захист права на виховання в разі його порушення.

8. Сутність батьківських прав щодо виховання дитини слід визначати як правову реалізацію соціально-правових можливостей батьків своїми морально-правовими вчинками впливати на психіку дитини, її свідомість та вимагати від неї відповідної поведінки.

9. Батьківські права є абсолютними і виникають поза правовідношенням. Водночас, батьківське право на виховання є відносним правом, яке має абсолютний характер захисту.

10. Під обов'язком батьків піклуватися про дітей варто розуміти у нормативно-правових актах України в інтересах дітей, суспільства й держави

належну, правомірну поведінку батьків або інших уповноважених суб'єктів, що спрямована на утримання, виховання, навчання, забезпечення здоров'я та безпеки дітей, піклування про фізичний, духовний і моральний стан дитини, а також запобігання вчиненню щодо неї протиправних дій.

11. Обов'язки батьків щодо виховання дитини за характером їх змісту можна поділити на дві групи: 1) обов'язки-зобов'язання, які полягають у: а) вихованні дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; б) піклуванні про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; в) забезпеченні здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, підготовки її до самостійного життя; г) повазі до дитини; 2) обов'язки-заборони: а) обов'язок не здійснювати будь-які види експлуатації своєї дитини; б) обов'язок не застосовувати фізичні покарання дитини; в) обов'язок не використовувати інші види покарань, які принижують людську гідність дитини.

12. Здійснення права батьків на особисте виховання дитини є реалізацією батьками таких правомочностей, як: виховання дитини в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклування про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готування її до самостійного життя; повага дитини; заборона будь-яких видів експлуатації своєї дитини; заборона фізичних покарань дитини, а також застосування ними інших видів покарань, які принижують людську гідність дитини.

13. Захист прав батьків щодо виховання дитини – це застосування уповноваженими державними органами, службовими особами, матір'ю, батьком дитини передбачених законом або договором заходів, спрямованих на припинення правопорушення, відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного, невизнаного) сімейного права чи інтересу, усунення реальної загрози такого порушення та вплив на правопорушника з метою недопущення такого порушення в майбутньому.

14. Захист прав батьків щодо виховання дитини опосередковується охоронними сімейними правовідносинами. Об'єктом захисту є суб'єктивні сімейні права та охоронювані законом інтереси. Охоронюваний законом інтерес не може захищатися окремо від суб'єктивного права, тільки у процесі захисту суб'єктивного права захищається певна потреба, прагнення особи до користування нематеріальним благом – інтерес.

15. В охоронних сімейних правовідносинах право на захист включає в себе два елементи: можливість звернутися до юрисдикційного органу за захистом права чи інтересу або самій уповноваженій особі реалізувати право на самозахист та можливість вимагати застосування до правопорушника заходів державного примусу.

16. Способи захисту прав батьків щодо виховання дитини – це матеріально-правові заходи примусового характеру, спрямовані на досягнення бажаного правового результату у вигляді відновлення (визнання) порушеного (оспорюваного) права, присікання правопорушення, усунення реальної загрози порушення сімейних прав та інтересів та впливу на правопорушника. Способи захисту прав батьків, зумовлені правовою природою сімейних прав батьків і дітей, у більшості своїй мають особисто-правовий та індивідуальний характер. До способів захисту прав батьків щодо виховання дитини належать: визначення способів участі у вихованні дитини того з батьків, хто проживає окремо від дитини; усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав; позбавлення батьківських прав; поновлення батьківських прав; відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої другому з батьків.

17. Для захисту прав батьків щодо виховання дитини може бути застосований такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів, як передбачений законом чи договором, так і не передбачений ними, але за умови, що він відповідає змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення.

18. Заходи сімейно-правового захисту – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, спрямовані на захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози

порушення сімейного права. Заходи сімейно-правової відповідальності – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, що мають на меті як захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права, так і покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру.

19. Залежно від виду прав, що захищаються, способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на загальні (універсальні) способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту будь-яких немайнових прав батьків (позбавлення батьківських прав), та спеціальні способи захисту, які можуть бути застосовані для захисту прав батьків щодо виховання дитини (визначення місця проживання малолітньої дитини, забезпечення здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, вимога про визначення способів участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від дитини, та усунення перешкод у здійсненні його батьківських прав).

20. Залежно від результату, на який розраховано застосування способів захисту, або від правових наслідків їх застосування способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на: 1) способи захисту, які спрямовані на встановлення (визнання) або зміну (припинення) сімейних прав батьків і дітей (позбавлення батьківських прав); 2) способи захисту, які спрямовані на присікання порушень сімейних прав батьків і дітей або запобігання їм (визначення способів участі у вихованні дитини, визначення місця проживання малолітньої дитини, визначення імені дитини); 3) способи захисту, які спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування завданої шкоди та компенсацію інших негативних наслідків, завданих порушенням права (поновлення батьківських прав, відшкодування моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

21. За правовими наслідками та функціональною спрямованістю способи захисту прав батьків щодо виховання дитини поділяються на заходи сімейно-правового захисту (визнання батьківства, визначення місця проживання дитини) та заходи сімейно-правової відповідальності (позбавлення батьківських

прав, відшкодування матеріальної та моральної шкоди, завданої тому з батьків, хто проживає окремо від дитини).

Заходи сімейно-правового захисту – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, спрямовані на захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права. Заходи сімейно-правової відповідальності – це передбачені законом чи договором дії примусового характеру, що мають на меті як захист порушеного чи оспорюваного сімейного права чи інтересу або усунення реальної загрози порушення сімейного права, так і покладення на особу додаткових обтяжень майнового чи особистого характеру.

22. Відшкодування матеріальної та моральної шкоди як спосіб захисту прав батьків і дітей допускається у разі: 1) ухилення того з батьків, хто проживає з дитиною, від виконання договору щодо здійснення батьківських прав та виконання батьківських обов'язків тим із них, хто проживає окремо від дитини; 2) ухилення того з батьків, з ким проживає дитина, від виконання рішення органу опіки та піклування про способи участі у вихованні дитини та спілкуванні з нею того з батьків, хто проживає окремо від неї; 3) ухилення того з батьків, з ким проживає дитина, від виконання рішення суду про способи участі того з батьків, хто проживає окремо від дитини, у вихованні дитини; 4) самочинної зміни місця проживання малолітньої дитини. Відшкодування матеріальної шкоди також може бути застосоване у разі неналежного виконання батьками своїх обов'язків щодо управління майном дитини.

23. На підставі проведеного дослідження розроблено низку пропозицій, що спрямовані на оптимізацію сімейного законодавства України щодо здійснення та захисту прав, виконання батьками обов'язків щодо виховання дитини, а саме пропонується внести такі зміни:

1) абзац 3 частини 2 статті 159 СК України викласти у такій редакції:

«Під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини береться до уваги ставлення батьків до виконання своїх обов'язків, моральні, педагогічні та інші особисті якості батьків, особиста прихильність,

рівень розуміння та ступінь довіри дитини до кожного з них, вік дитини, стан здоров'я дитини та батьків та інші обставини, що мають істотне значення, в тому числі можливість створення дитині умов для повноцінного виховання, морального, духовного і фізичного розвитку, стан психічного здоров'я одного з батьків, зловживання ним алкогольними напоями або наркотичними засобами»;

2) пункт 6 частини 2 статті 18 СК України викласти у такій редакції:

«б) відшкодування матеріальної та моральної шкоди».

3) доповнити СК України статтею 150-1 «Право дитини на виховання» такого змісту:

«1. Дитина визначається особою, яка не досягла повноліття.

2. Процес піклування та виховання починається з моменту народження дитини.

3. Переважне право на виховання дитини мають її батьки.

4. Кожна дитина має право на належне виховання, забезпечення її інтересів, розвиток, повагу до її людської гідності. За відсутності батьків або при позбавленні їх батьківських прав і в інших випадках, встановлених законом, право дитини на виховання в сім'ї забезпечується в порядку, встановленому цим Кодексом.

5. Діти, які проживають в одній родині і мають спільне місце проживання, мають переважне право на навчання за основними загальноосвітніми програмами дошкільної освіти та загальної освіти, в закладах, в яких навчаються їх брати і (або) сестри».

4) частину 2 статті 51 Конституції України викласти у такій редакції:

«Батьки або інші особи, визначені сімейним законодавством України, зобов'язані утримувати та піклуватися про дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків або інших осіб, визначених сімейним законодавством України».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абашин Э. А. Семейное право: учеб. пособ. Москва : ФОРУМ ИНФА-М, 2003. 158 с.
2. Актуальні проблеми з'ясування судом думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя. *Вища школа адвокатури НААУ. Курси з підвищення кваліфікації адвокатів.* 2019. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/aktualni-problemy-z-yasuvannya-sudom-dumky-dytyny-pry-vyrishenni-pytan-shho-stosuyutsya-yiyi-zhyttya/> (дата звернення: 17.03.2021).
3. Алексеев С. С. Механизм правового регулирования в социалистическом государстве. Москва : Юрид. лит., 1966. 188 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права: Курс в двух томах. Москва : Юрид. лит., 1981. Т. 1. 360 с.
5. Алексеев С. С. Общие дозволения и общие запреты в советском праве. Москва : Юрид. лит., 1989. 288 с.
6. Алексеевко Т.Ф. Концептуалізація соціально-педагогічних основ сучасного сімейного виховання: дис. ... док. пед. наук: 13.00.05/13.00.07. Київ, 2017. 573 с.
7. Аналітична довідка за результатами опитування дітей віком 10-17 років у межах проекту «Права дітей в Україні: реалії та виклики після 20 років незалежності». 2012. URL: https://rescentre.org.ua/images/Uploads/Files/statistika_dl/research_children_adminis-tration.pdf (дата звернення: 13.04.2021).
8. Антокольская М. В. Семейное право: учебник. Изд. 2-е, перераб. и доп. М. : Юристъ, 2002. 336 с.
9. Багач Е.М. Білоусов Ю.В.. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. К. : Ліга, 2010. 577 с.
10. Байер К., Шейнбер Л. Здоровий образ жизни. Москва : Мир, 1999. 356 с.

11. Белякова А. М., Ворожейкин Е. М. Советское семейное право. Москва : Юридическая литература, 1993. 303 с.
12. Беспалов Ю. Ф. Семейные права ребенка и их защита. Владимир : [б. и.], 2001. 209 с.
13. Беспалов Ю. Ф. Судебная защита прав ребенка: дис. ...канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1997. 172 с.
14. Блага А. Б. Неефективне реагування на насильство в сім'ї як порушення прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка*. 2011. Вип. 4. С. 173–180.
15. Блауберг И. В., Садовский В. Н., Юдин Э. Г. Системный подход в современной науке. *Проблемы методологии системного исследования*. 1970. С. 7–48.
16. Богуславский М. М. Международное частное право: учебник. 6-е изд., перераб. и доп. Москва : Норма, 2009. 704 с.
17. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.02. Київ, 2005. 22 с.
18. Борисова В. И. Факторы, характеризующие гражданское право Украины как отрасль частного права. *Харьковская цивилистическая школа: в духе традиций* : монография / под ред. И. В. Спасибо-Фатеевой. Харьков : Право, 2011. С. 154–166.
19. Борисова В. І. До питання про форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, за сімейним законодавством України. *Проблеми законності*. 2009. Вип. 100. С. 123–133.
20. Борисова В. І., Баранова Л.М. Основи римського приватного права. Підручник. Харків : Право, 2008. 226с.
21. Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право. Книга первая: Общие положения. 2-е изд. Москва : Статут, 2003. 848 с.
22. Брижик В. О., Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Нікітіна О. М., Христова Г. О. Інформаційно-методичні матеріали та аналіз нормативно-

правової бази з питань попередження насильства над дітьми в сім'ї та поза нею / За заг. ред. Журавель Т. В., Христової Г. О. К. : ТОВ «К.І.С.». 2010. 238 с.

23. Бризгалов І. В. Юридична деонтологія: короткий курс лекцій. Київ : МАУП, 2003. 48 с.

24. Ватрас В. А. Батьки та діти як суб'єкти сімейних правовідносин. *Університетські наукові записки*. 2008. №4 (28). С. 145–150.

25. Ватрас В. А. Про сутність сімейних правовідносин. *Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2003. № 3–4. С. 111–118.

26. Ватрас В. А. Суб'єкти сімейних правовідносин: дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2008. 227 с.

27. Венедіктова І. В. Захист охоронюваних законом інтересів у цивільному праві : автореф. дис. докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2013. 43 с.

28. Венедіктова І. В. Співвідношення суб'єктивного права і законного інтересу в цивільному праві. *Право і безпека*. 2005. № 3. С. 110–113.

29. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*. 1999. № 7. С. 93–97.

30. Власенко Ф. П. Особливості соціалізації індивіда в умовах інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз): автореф. дис... канд. філософ. наук: 09.00.03. Київ, 2008. 18 с.

31. Вовк В. М. Бівалентність римської правової дійсності : монографія. Полтава : Копі-центр, 2011. 348 с.

32. Ворожейкин Е. М. Семейные правоотношения в СССР. Москва: Юрид. лит., 1972. 336 с.

33. Гаро Г., Бобак О. Актуальні проблеми з'ясування судом думки дитини при вирішенні питань, що стосуються її життя. *Вища школа адвокатури*. 2019. URL: <http://www.hsa.org.ua/blog/aktualni-problemy-z-yasuvannya-sudom-dumky-dytyny-pry-vyrishenni-pytan-shho-stosuyutsya-yiyi-zhyttya/> (дата звернення: 17.03.2021).

34. Герасимов В. Н. Приоритет семейного воспитания детей как принцип семейного права: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2006. 173 с.
35. Германское право. Гражданское уложение. Ч I / пер. с нем. Москва: Международный центр финансово-экономического развития, 2006. 552 с.
36. Глущенко А. В. Некоторые аспекты правового регулирования воспитания детей в зарубежных странах. *Научно-методический электронный журнал «Концепт»*. 2013. Т. 3. С. 2746–2750. URL: <http://e-koncept.ru/2013/53552.htm> (дата звернення: 17.03.2021).
37. Голышева Л. Ю. Правовое положение детей в России: исторический аспект: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Ставрополь, 2002. 178 с.
38. Гончаренко В. Д. Руська Правда (Просторова редакція). Хрестоматія з історії держави і права України. З найдавніших часів до початку ХХ ст. : навч. посіб. Київ : Ін Юре, 1997. 464 с.
39. Гончаренко В. Д., Рогожин А. Й., Святоцький О. Д. Хрестоматія з історії держави і права України: навч. посіб. Київ, 2000. 37 с.
40. Гопанчук В. С. Лишение родительских прав: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Киев, 1991. 202 с.
41. Горбась Д. В. Здійснення суб'єктивних цивільних прав фізичних осіб: поняття, способи, межі: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2008. 203 с.
42. Гражданский кодекс Восточной Галиции 1797 г. / пер. с лат. А. Гужвы; под ред. О. Кутателадзе, В. Зубаря. Москва: Статут; Одесса, 2013. 536 с.
43. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) / пер. с франц. В. Захватаев; предисловие: А. Довгерт, В. Захватаев / Приложения 1-4: В. Захватаев; отв. ред. А. Довгерт. К. : Истина, 2006. 1008 с.
44. Гражданское и торговое право зарубежных стран: учеб. пособ. / под общ. ред. В. В. Безбаха, В. К. Пучинского. Москва: МЦФЭР, 2004. 896 с.
45. Гражданское и торговое право капиталистических государств : учебник. 3-е изд., перераб. и доп. / Васильев Е.А., Москва: Междунар. Отношения, 1993. 560 с.

46. Гражданское право : в 4 т. Т. 1: Общая часть: учебник / отв. ред. Е. А. Суханов. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2007. 720 с.
47. Гражданское право: учебник / отв. ред. проф. Е. А. Суханов. 2-е изд., перераб. и доп. Москва: Волтерс Клувер, 2004. Т. 1. 816 с.
48. Гражданское право: учебник / под ред. А. П. Сергеева, Ю. К. Толстого. 3-е изд., перераб. и доп. Москва: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. Т. 3. 784 с.
49. Грибанов В. П. Осуществление и защита гражданских прав. 2-е изд., стереотип. Москва: Статут, 2001. 411 с.
50. Грибанов В. П. Пределы осуществления и защиты гражданских прав. Москва: Изд-во МГУ, 1974. 90 с.
51. Давидова Н. О. Інститу шлюбу в американському праві. *Форум права*. 2012. № 1. С. 228–233.
52. Давидова Н. О. Коментар до Сімейного кодексу України. *Юрисконсульт*. 2021. URL: <http://legalexpert.in.ua/komkodeks/sku/87-sku/3348-154.html> (дата звернення: 17.03.2021).
53. Давидова, Н. О. Цивільно-правова охорона особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2005. 18 с.
54. Дакал А. В. Актуальні проблеми формування та реалізації державної політики щодо захисту прав дітей в Україні. *Державне управління: теорія та практика*. 2013. № 2. С. 100-107. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej18/PDF/14.pdf> (дата звернення: 17.03.2021).
55. Декларація прав дитини від 20 листопада 1959 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення: 17.03.2021).
56. Декрет ВЦИК «О гражданском браке, детях и о ведении книг актов гражданского состояния». Декреты Советской власти. Т. I. 25 октяб. 1917 г. – 16 марта 1918 г. Москва, 1957. URL: <http://hist.msu.ru/ER/Etext/dekret/17-12-18.htm> (дата звернення: 17.03.2021).

57. Джуджа А.О. Запобігання злочинам проти статевої недоторканості дитини: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Харків, 2012. 25 с.
58. Дигесты Юстиниана / 2-е изд., пер. с латинс.; отв. ред. Л. Л. Кофанов. Т. I. Москва: Статут, 2008. 622 с.
59. Д'ячкова Н. А. Поняття права на виховання. *Проблеми законності*. 2003. № 3. С. 104–109.
60. Єфіменко Л. В. Правовідносини за участю інших членів сім'ї та родичів як форма реалізації права на сім'ю. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 3 (161). С. 51–55.
61. Женевская декларация прав ребёнка. URL: http://ru.wikipedia.org/wiki/Женевская_декларация_прав_ребёнка (дата звернення: 17.03.2021).
62. Жилинкова И. В. Гражданское правоотношение: системно-структурный подход. *Страницы Харьковской цивилистики*: в 3 ч. Ч. 3 / сост. Бервено С. Н., Венедиктова И. В., Греков Е. А. и др.; под общ. ред. И. В. Венедиктовой и С. Н. Бервено. Харьков: ХНУ имени В. Н. Каразина, 2010. С. 248–271.
63. Жилінкова І. В. Механізми здійснення окремих категорій суб'єктивних цивільних та сімейних прав. *Приватноправові механізми здійснення та захисту суб'єктивних прав фізичних та юридичних осіб*: монографія / В. Л. Яроцький, В. І. Борисова, І. В. Спасибо-Фатєєва, І. В. Жилінкова та ін.; за наук. ред. проф. В. Л. Яроцького. Харків: Юрайт, 2013. С. 89–115.
64. Журавель Т. В., Кочемировська О. О., Ясеновська М. Е. / За заг. ред. Безпалько О. В. *Попередження, виявлення і подолання випадків насильства та жорстокого поводження з дітьми: методичний посібник для освітян*. К.: ТОВ «К.І.С.». 2010. 242 с.
65. Журавльов Д. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Київ: Професіонал, 2019. 520 с.

66. Забезпечення прав дитини. Щорічна доповідь уповноваженого Верховної ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні. 2018. 136 с. URL: <http://www.ombudsman.gov.ua/ua/page/child/> (дата звернення: 17.03.2021).

67. Завгородній В.А., Пшенична Г.Є. Конституційний обов'язок батьків утримувати дітей до їх повноліття: стан наукових досліджень. *Право і суспільство*. 2013. № 6. С. 20–23.

68. Завгородня Ю. С. Механізм реалізації юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх дітей до їх повноліття: поняття та елементи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2017. № 10. С. 61–67. URL: file:///C:/Users/Asus/Downloads/vprc_2017_10_11.pdf (дата звернення: 17.03.2021).

69. Загальна декларація прав людини від 10 грудня 1948 р.: затв. Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй, Європейською конвенцією про захист прав людини й основних свобод від 04 листопада 1950 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015 (дата звернення: 17.03.2021).

70. Загальна теорія держави і права: підручник / за ред. М. В. Цвіка та О. В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

71. Законодательство зарубежных стран об отношениях родителей и детей: учеб. пособ. Москва : Полииздат, 2012. 280 с.

72. Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. Міністерство юстиції України. 2019. URL: https://minjust.gov.ua/m/str_19188 (дата звернення: 17.03.2021).

73. Звенигородская Н. Ф. Проблемы терминологии в механизме защиты семейных прав. *Семейное и жилищное право*. 2009. № 4. С. 31–36.

74. Ильина О. Ю. Интересы ребенка в семейном праве Российской Федерации. Москва : ОАО «Издательский Дом «Городец», 2006. 192 с.

75. Иоффе О. С., Шаргородский М. Д. Вопросы теории права. М. : Госюриздат, 1961. 381 с.

76. Исакова Т. В. Правовые основы становления и развития судов по делам несовершеннолетних в дореволюционной России. *Актуальные проблемы международного ювенального права*: материалы Всероссийской научно-практ. конф. (Волгоград, 15 марта 2006 г.). Волгоград, 2006. С. 73–77.

77. Іванівський С. В., Рибалка О. Я. Формування культури дітей в сім'ї. Полтав. держ. пед. ун-т ім. В. Г. Короленка. Полтава: [б. в.], 2007. 48 с.

78. Індіченко С. П. Зміст та підстави виникнення батьківських прав. *Міжвідомчий науковий збірник: Проблеми правознавства*. Вип. 22. Київ : Вид-во КДУ, 1972. С. 77–80.

79. Історія української Конституції / упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ : Право, 1997. 443 с.

80. Казанцева А. Е. Обязанности и права родителей (заменяющих их лиц) по воспитанию детей и ответственность за их нарушение. Томск : Изд-во Том. ун-та, 1987. 144 с.

81. Каймакова Е. В. Защита семейных прав: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Курск, 2011. 26 с.

82. Кархалев Д. Н. Понятие охранительного правоотношения в частном праве. *Семейное и жилищное право*. 2008. № 4. С. 2–4.

83. Категов А. С. Механизм применения права и правовая система России (теоретико-методологический анализ): дис... д-ра юрид. наук: 12.00.01. СПб., 2002. 455 с.

84. Кацюба К., Конюхова М. Виконання юридичного обов'язку батьків піклуватися про своїх повнолітніх дітей. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 6. С. 12–18.

85. Качаева М., Черный В. Судебно-психиатрическая экспертиза по вопросам воспитания детей. *Российская юстиция*. 1998. № 9. С. 30.

86. Квас О. В. Звичаєве право і становище української дитини (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2013. Вип. 31. С. 39–50.

87. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права): учебник. Москва : Аванта+, 2001. 560 с.

88. Керимов Д. А. Философские основания политико-правовых исследований: монография. Москва : Мысль, 1986. 332 с.

89. Кивалов С. В., Червоный Ю. С., Волосатый Г. С., Калитенко О. М. Семейное право Украины: учебник / под ред. Червоного Ю. С. Киев : Правовое единство, 2009. 640 с.

90. Кириченко Ю. В. Право на освіту за конституціями України та держав континентальної Європи: порівняльно-правовий аналіз. *Национальный юридический журнал: теория и практика*. 2015. №2 (12). С. 35–39.

91. Кінаш Я. Насильство в сім'ї: реалії сьогодення. *Право України*. 2011. № 11-12. С. 170–175.

92. Клеандров М. И. Кандидатская диссертация юриста: выбор и разработка темы. Москва: Ин-т гос. и права РАН, 2007. 241 с.

93. Ковалёва М. Л. Преимущественные права в семейном праве Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2011. 177 с.

94. Коваль І. Ф. Захист прав у сфері промислової власності: проблеми законодавчого забезпечення та правозастосування: монографія. Київ : НДІ ІВ НАПрН України, Лазурит-Полиграф, 2011. 320 с.

95. Кодекс законів про сім'ю, опіку, шлюб і акти громадянського стану УРСР від 31 травня 1926 р. *СУ УССР*. 1926. № 67–69. Ст. 440.

96. Кодекс о браке и семье Украины: Закон от 20 июля 1969 г. *Верховна Рада України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2006-07> (дата звернення: 17.03.2021).

97. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 7 грудня 1984 р. № 8073-Х. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10> (дата звернення: 17.03.2021).

98. Кожан В.В. Особисті права та свободи людини: загальнотеоретичне дослідження: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2016. 229 с.

99. Козлов В. А. Проблемы предмета и методологии общей теории права. Ленинград : Изд-во ГЛУ, 1989. 116 с.
100. Колодій А. М., Олійник А. Ю. Права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні: підручник. Київ : Правова єдність, 2008. 288 с.
101. Комментарий к Семейному кодексу Российской Федерации / отв. ред. А. М. Нечаева. 3-е изд., перераб и доп. Москва : Издательство Юрайт, 2011. 559 с.
102. Конвенція ООН про права дитини, прийнята резолюцією 44/25 Генеральної Асамблеї ООН від 20 листопада 1989 р. *Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. 1997. № 5. С. 35-53.
103. Конвенція про контакт з дітьми (ETS N 192): ратифікована Законом від 20 вересня 2006 р. № 166-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659 (дата звернення: 17.03.2021).
104. Конституція України. Науково-практичний коментар / за заг. ред. Чижмарь К. І., Лавриновича О. В. Київ : Видавничий Дім «Професіонал», 2018. 290 с.
105. Конституція України: Закон від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 17.03.2021).
106. Копейчиков В. В. О предмете юридической науки и науки общей теории государства и права. *Актуальные проблемы теории социалистического государства и права*. Москва, 1974. С. 37–43.
107. Король И. Г. Личные неимущественные права ребёнка по семейному праву Российской Федерации: научно-практическое пособие. Москва : Проспект, 2010. 160 с.
108. Красицька Л. В. Особливості розгляду судами справ про визначення батьківства. *Наукові засади та практика застосування нового Сімейного кодексу України*: матеріали кругл. столу (Київ, 25 травня 2006 р.). Харків: Ксилон, 2007. С. 119–123.

109. Красицька Л. В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей: дис... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2015. 496 с.
110. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження : монографія. Одеса : Фенікс, 2008. 332 с.
111. Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект): монографія. Київ : КІВС, 2003. 105 с.
112. Кримінальний кодекс України: Закон від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 17.03.2021).
113. Крушельницька О. В. Методологія та організація наукових досліджень: навч. посіб. Київ : Кондор, 2006. 206 с.
114. Кудрявцев О. Н. Правовые отношения между родителями и детьми: учеб. пособ. Харьков : Изд-во Харьк. юрид. ин-та, 1975. 56 с.
115. Кузьмичева Л. А., Жилинкова И. В. Личные права и обязанности родителей и детей: учеб. пособ. Киев : УМК ВО, 1991. 54 с.
116. Кумановская А. Л. Права и обязанности родителей по воспитанию детей в семейном праве Российской Федерации: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2005. 169 с.
117. Лазур Я. В. Поняття, сутність та елементи адміністративно-правового механізму забезпечення прав і свобод громадян у державному управлінні. *Форум права*. 2009. № 3. С. 392–398.
118. Левківський Б. К. Особисті немайнові права та обов'язки членів сім'ї : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2004. 20 с.
119. Леженин В. Н. Право родителей на воспитание детей по советскому семейному законодательству (проблемы содержания и осуществления): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Харьков, 1989. 24 с.
120. Леженин В.Н. Проблемы развития гражданского законодательства и методология преподавания гражданско-правовых дисциплин. Харьков : Правоведение, 1993. 139 с.

121. Лейст О. Э. Санкции и ответственность по советскому праву (теоретические проблемы). Москва : Изд-во МГУ, 1981. 240 с.
122. Лепех С. Підстави, порядок та правові наслідки позбавлення батьківських прав. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2010. Вип. 51. С. 175–181.
123. Лов'як С. С. Здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків. *Митна справа*. 2015. № 1 (2.2). С. 210–216.
124. Лукич Р. Методология права; пер. с сербско-хорв. В. М. Кулистикова. Москва : Прогресс, 1981. 304 с.
125. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика: дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. Львів, 2004. 448 с.
126. Любчак Ю.А. Особливості здійснення та виконання особистих немайнових прав та обов'язків батьків. *Актуальні питання вдосконалення діяльності національної поліції України в сфері превенції та запобігання корупції*. Київ. 2019. С.92–96.
127. Мазур В. В., Резвова О. В. Особливості реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та межі їх здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Том. 2. С. 49–51.
128. Мала енциклопедія конституційного права / за заг. ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. 462 с.
129. Малеина М. Н. Личные неимущественные права граждан: понятие, осуществление, защита: дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. М., 1997. 431 с.
130. Манжул І. В. Визначення методів пізнання в науковій літературі. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2012. № 11. С. 11–17.
131. Матвеев Г. К. Советское семейное право: учебник. Москва: Юрид. лит., 1985. 208 с.
132. Матеріали судової практики з цивільних справ у сфері сімейних правовідносин. ЄДРСР. 2019. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/> (дата звернення: 17.03.2021).

133. Матузов Н. И. Правовая система и личность. Саратов: Издательство Саратовского университета, 1987. 295 с.

134. Мета деінституалізації – реалізація права кожної дитини на сім'ю. Міністерство соціальної політики України. 2019. URL: <https://www.msp.gov.ua/news/15560.html> (дата звернення: 17.03.2021).

135. Мироненко В. П. Відповідальність батьків за неналежне виховання дітей за сімейним та цивільним законодавством України: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: КНУТШ, 2000. 193 с.

136. Михайлова Е. В. Законный интерес как правовая категория. *Університетські наукові записки*. 2012. № 3. С. 77–84.

137. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043 (дата звернення: 17.03.2021).

138. Міжнародний пакт про економічні, соціальні і культурні права від 16 грудня 1966 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_042 (дата звернення: 17.03.2021).

139. Належний захист прав дитини її батьками. Офіційний сайт Павлоградської міської ради. 2015. URL: <https://pavlogradmrada.dp.gov.ua/news/nalezhnijj-zakhist-prav-ditini-%D1%97%D1%97-batkami.html> (дата звернення: 17.03.2021).

140. Науково-практичний коментар до Сімейного кодексу України / за ред. Є. О. Харитонова. Харків : ТОВ «Одіссей», 2006. 552 с.

141. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за заг. ред. Д. В. Журавльова. Київ : Професіонал, 2019. 520 с.

142. Науково-практичний коментар Цивільного кодексу України / за ред. В. М. Коссака. Київ : Істина, 2004. 976 с.

143. Нечаева А. М. Защита интересов ребенка: семейно-правовые предпосылки. *Государство и право*. 2010. № 6. С. 76–83.

144. Нечаева А. М. О родителях и детях. *Проблемы гражданского, семейного и жилищного законодательства* / отв. ред. В. Н. Литовкин. Москва : ОАО «Издательский дом «Городец», 2005. 29 с.

145. Нечаева А. М. Семейное право: актуальные проблемы теории и практики. Москва : Юрайт-Издат, 2007. 280 с.

146. Нечаева А. М. Семейное право: учебник. 3-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2008. 328 с.

147. Нечаева А. М. Семья и закон. Правовое регулирование неимущественных брачно-семейных отношений. Москва : Наука, 1980. 128 с.

148. Нечаева А. М. Некоторые направления дальнейшего развития брачно-семейного законодательства. *Государство и право*. 1994. №12. С. 64–71.

149. Нечаева А. М. Семейно-правовой статус несовершеннолетних. *Проблемы реализации правовых норм в период совершенствования судебной правовой реформы*. Тюмень, 1994. С. 140.

150. Нижник Н. С. Правовое регулирование семейно-брачных отношений в русской истории. СПб. : Издательство Асканова «Юридический центр пресс», 2006. 272 с.

151. Обов'язки батьків щодо виховання та розвитку дитини визначаються статтею 150 Сімейного кодексу України наступним чином: URL: <http://dnz461.edu.kh.ua/Files/downloads/%D0%9E%D0%B1%D0%BE%D0%B2%D1%8F%D0%B7%D0%BA%D0%B8%20%D0%B1%D0%B0%D1%82%D1%8C%D0%BA%D1%96%D0%B2%20%D1%89%D0%BE%D0%B4%D0%BE%20%D0%B2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F%20%D1%96%20%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83%20%D0%B4%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BD%D0%B8.pdf> (дата звернення: 17.03.2021).

152. Ольховик Л. А. Особисті немайнові права дитини за цивільним законодавством України : монографія. Одеса : Видавець Букаєв В.В., 2009. 174 с.

153. Ортинська Н. В. Історико-правовий аналіз розвитку правового статусу неповнолітніх (від додержавного суспільства до XVIII століття). *Науковий вісник міжнародного гуманітарного університету*. Вип.15. № 1. Одеса. 2015. С. 23 – 26.

154. Ортинська Н. В. Особливості правового статусу неповнолітніх у сучасних умовах розвитку державності. *Часопис Київського університету права*. 2016. № 3. С. 100–104.

155. Ортинська Н. В. Правовий статус неповнолітніх: теоретико-правове дослідження: дис. ... д-ра. юрид. наук: 12.00.01. Львів: НУ «ЛЬВІВСЬКА ПОЛІТЕХНІКА», 2017. 524 с.

156. Особливості розгляду сімейних спорів, що стосуються прав та інтересів дітей. 2011. URL: https://otherreferats.allbest.ru/law/00105125_0.html (дата звернення: 17.03.2021).

157. Павлова И. А. Правовое положение родителей: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 1995. 19 с.

158. Павлюх О. А., Василенко Н. В. Право на освіту: міжнародний та національний вимір (в контексті аналізу міжнародних договорів та національних нормативно-правових актів). *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія: Право. 2014. Вип. 24. Т. 4. С. 178–181.

159. Пергамент А. И. Краткий популярный словарь-справочник о браке и семье. Москва : Знание, 1982. 96 с.

160. Пергамент А. И. Основания возникновения и сущность родительских прав. *Правовые вопросы семьи и воспитания детей*. Москва : Юридическая литература, 1968. С. 53–62.

161. Пергамент А. И. Родительские права и обязанности. Ленинские идеи и законодательство о браке и семье. Киев, 1969. 96 с.

162. Платон. Сочинения в четырех томах. Т. 3. Ч. 1 / под общ. ред. А. Ф. Лосева и В. Ф. Асмуса; пер. с древнегреч. СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та; «Изд-во Олега Абышко», 2007. 752 с.

163. Покровский И. А. Основные проблемы гражданского права. Москва : Статут, 2020. 455 с.

164. Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини: Указ Президента України від 11 серпня 2011 р. № 811/2011. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/811/2011> (дата звернення: 17.03.2021).

165. Права батьків щодо виховання дитини. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України / за ред. Журавльова Дмитра Володимировича. 2020. URL: <https://duan.edu.ua/images/staff/departments/law/Files/SKU.pdf> (дата звернення: 17.03.2021).

166. Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743: Законодавство / ред. кол. О. М. Мироненко, К. А. Вислобоков, І. Б. Усенко та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемчушенко. Київ : Ін Юре, 1997. 340 с.

167. Практика розгляду судами справ, пов'язаних із позбавленням батьківських прав, поновленням батьківських прав, усиновленням, установленням опіки та піклування над дітьми. Узагальнення Верховного Суду України від 11 грудня 2008 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/n0020700-08> (дата звернення: 17.03.2021).

168. Притика Ю. Д. Поняття і диференціація способів захисту цивільних прав та інтересів. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Юридичні науки. 2004. № 60–62. С. 16–19.

169. Про виконавче провадження: Закон від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/> (дата звернення: 17.03.2021).

170. Про громадянство: Закон від 18 січня 2001 р. № 2235-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14> (дата звернення: 17.03.2021).

171. Про державну допомогу сім'ям з дітьми: Закон від 21 листопада 1992 р. № 2811-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-12> (дата звернення: 17.03.2021).

172. Про дошкільну освіту: Закон від 11 липня 2001 р. № 2628-III. URL: <https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2628-14> (дата звернення: 17.03.2021).

173. Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування: Закон від 13 січня 2005 р. № 2342-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2342-15> (дата звернення: 17.03.2021).

174. Про загальну середню освіту: Закон від 13 травня 1999 р. № 651-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/651-14> (дата звернення: 17.03.2021).

175. Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон від 7 грудня 2017 р. № 2229-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19> (дата звернення: 17.03.2021).

176. Про затвердження Державної соціальної програми «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2021 року: постанова Кабінету Міністрів України від 30 травня 2018 р. № 453. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/453-2018-%D0%BF> (дата звернення: 17.03.2021).

177. Про затвердження Типового положення про будинок дитини: наказ МОЗ України від 18 травня 1998 р. № 123. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0372-98> (дата звернення: 17.03.2021).

178. Про освіту: Закон від 05 вересня 2017 р. № 2145-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата звернення: 17.03.2021).

179. Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей: Закон від 2 червня 2005 р. № 2623-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2623-15> (дата звернення: 17.03.2021).

180. Про охорону дитинства: Закон від 26 квітня 2001 р. № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14> (дата звернення: 17.03.2021).

181. Про позашкільну освіту: Закон від 22 червня 2000 р. № 1841-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1841-14> (дата звернення: 17.03.2021).

182. Проблемы унификации международного частного права: монографія / отв. ред. А. Л. Маковский, И. О. Хлестова. Москва : «ИЗиСП», «Юриспруденция», 2012. 488 с.

183. Пруткова О. Л. Роль батьків у формуванні здорового способу життя дітей старшого дошкільного віку. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Валеологія: сучасність і майбутнє»*. Вип. 21. С. 47–50.

184. Пунда О. О. Поняття та проблеми здійснення особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування людини: монографія. Науково-дослідний ін-т фінансового права. Хмельницький–Київ : Видавництво Сергія Пантюка, 2005. 436 с.

185. Пчелинцева Л. М. Семейное право России : учеб. для вузов. 5-е изд., перераб. Москва : Норма, 2007. 704 с.

186. Резвова О. В. Институт прав и обязанностей родителей по воспитанию ребенка по законодательству зарубежных стран. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 1-2 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 49–51.

187. Резвова О. В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал Логос. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9. С. 101–106.

188. Резвова О. В. Права батьків на виховання дитини: поняття та зміст. *Формування сучасної наукової думки* : збірник матеріалів міжнар. наук. конф. (Кропивницький, 31 січня 2020 р.). Кропивницький, 2020. С. 191–193.

189. Резвова О. В. Право на виховання дитини як особисте немайнове право батьків. *Юриспруденція та наукові товариства у закладах вищої освіти – шлях формування правника* : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 27 квітня 2018 р.). Кривий Ріг, 2018. С. 36–38.

190. Резвова О. В. Право на виховання дитини як переважне право батьків. *DIE WICHTIGSTEN VEKTOREN FÜR DIE ENTWICKLUNG DER WISSENSCHAFT IM JAHR* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Люксембург, LUX, 24 січня 2020 року). Люксембург, 2020. С. 80–82.

191. Резцова О. В. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. С. 67–71.

192. Резцова О. В. Становлення інституту прав дітей в період Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 271–274.

193. Резцова О. В. Цивільно-правовий захист права дитини на належне батьківське виховання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. С.101–106.

194. Резнік Г. О. Особисті немайнові права дитини (цивільно-правовий та сімейно-правовий аспекти): монографія / за наук. ред. О. Д. Крупчана. Київ : НДІ приват. права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2015. 192 с.

195. Резнік Г. Право дитини жити і виховуватись у сім'ї. *Юридична Україна*. 2014. № 7. С. 68–73.

196. Рибалка О. Я. Формування культури здоров'я дітей - актуальна проблема сучасної сім'ї. *Матеріали міжнародної науково практичної конференції*. 2014. С. 183–187.

197. Римское частное право: учебник под ред. И. Б. Новицкого, И. С. Перетерского. Москва : Юристъ, 2001. 544 с.

198. Ромовська З. В. Особисті немайнові права фізичних осіб. *Українське право*. 1997. № 1 (6). С. 47–60.

199. Ромовська З. В. Українське сімейне право: підручник. Київ : Правова єдність, 2009. 500 с.

200. Ромовська З. В. Сімейний кодекс України: Науково-практичний коментар. Київ : Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 532 с.

201. Российское законодательство X–XX веков: в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1: Законодательство Древней Руси / отв. ред. т. В. Л. Янин. 1985. 430 с.

202. Руська правда» – джерело історії та правової системи Київської Русі. URL: <https://biblio.lib.kherson.ua/ruska-pravda.htm> (дата звернення: 17.03.2021).

203. Рябов А. М. Личные и имущественные взаимоотношения между родителями и детьми по советскому семейному праву: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Воронеж, 1962. 14 с.

204. Рясенцев В. А. Семейное право: учебник. Москва : Юрид. лит., 1971. 296 с.

205. Саблук С. А. Окремі аспекти правового статусу дитини. *Університетські наукові записки*. 2005. № 3 (15). С. 143–147.

206. Савельев В. А. Германское гражданское уложение: Москва : ВЮЗИ. 1983. 62 с.

207. Савченко Л. А. Особисті права та обов'язки батьків і дітей за сімейним законодавством України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ: Київ. ун-т ім. Тараса Шевченка 1997. 20 с.

208. Санфилиппо Чезаре. Курс римского частного права: учебник / под ред. Д. В. Дождева. Москва, 2002. 512 с.

209. Свердлов Г. М. Советское семейное право: учебник. Москва : Госюриздат. 1958. 299 с.

210. Свердлов Г. А., Страунинг Э. Л. Защита и самозащита гражданских прав. Москва, 2002. 202 с.

211. Семейное право Российской Федерации и иностранных государств. Основные институты / под ред. В. В. Залесского. Москва : Наука, 2004. 24 с.

212. Семейное право: учебник / под ред. Ю. Ф. Беспалова, О. А. Егоровой, О. Ю. Ильиной. Москва : ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2009. 367 с.

213. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / под ред. В. А. Томсинова. Москва : Зерцало, 2004. 360 с.

214. Синегубов О. В. Здійснення особистого немайнового права дитини на належне батьківське виховання та його захист. *Наше право*. 2014. № 1. С. 127–136. URL: https://revolution.allbest.ru/law/01045736_0.html (дата звернення: 17.03.2021).

215. Синегубов О. В. Правовий статус дитини, як учасника особистих немайнових прав. *Форум права*. 2013. № 1. С. 900–907.

216. Сімейне право України: підручник / В. П. Мироненко, С. А. Пилипенко; заг. ред. В. П. Мироненко. Київ : «Правова єдність», 2008. 477 с.

217. Сімейне право України: підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів : ЛДУВС, 2018. 480 с.

218. Сімейне право України: підручник / за ред. Ю. С. Червоного. Київ : Істина, 2004. 400 с.

219. Сімейне право: підручник / ред. В.І. Борисова, І.В. Жилінкова; Нац. ун-т «Юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого». 4-те вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2012. 320 с.

220. Сімейний кодекс України: Закон від 10 січня 2002 р. № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14> (дата звернення: 17.03.2021).

221. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар / за ред. І. В. Жилінкової. Харків: Ксилон, 2008. 855 с.

222. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник. Харків : Консум, 2001. 656 с.

223. Сліпушко О. М., Яременко В. В. Тисяча років української суспільно-політичної думки. Вид. переробл. і допов. Київ : Дніпро, 2001. 632 с.

224. Сніжко М.Б. Захист прав дітей в Україні з урахуванням міжнародних договорів з питань сімейного права. 2012. URL: https://kobelyakyv.dvs.at.ua/news/zakhist_prav_ditej_v_ukrajini_z_urakhuvannjam_mizhnarodnikh_dogovoriv_z_pitan_simejnogo_prava/2012-01-06-62 (дата звернення: 17.03.2021).

225. Советское семейное право / под ред. В. Ф. Маслова, А. А. Пушкина. Киев : Изд-во «Вища школа», 1982. 250 с.

226. Соціальний захист дітей у 2019 році. Державна служба статистики України. 2019. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (дата звернення: 17.03.2021).

227. Спиридонов, Л. И. Теория государства и права: учебник. Москва : ПБОЮЛ М. А. Захаров, 2001. 298 с.

228. Справа 148/2109/17. Провадження 61-9926 св 19. Про розірвання шлюбу та визначення місця проживання дитини разом із матір'ю. 2019. URL: <https://supreme.court.gov.ua/supreme/gromadyanam/kcs/> (дата звернення: 17.03.2021).

229. Стёпин А. Б. Понятие и сущность средств защиты частного права. *Цивилист.* 2010. № 3. С. 7–12.

230. Стефанчук Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві України: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2007. 41 с.

231. Стефанчук, Р. О. Особисті немайнові права фізичних осіб у цивільному праві (поняття, зміст, система, особливості здійснення та захисту): монографія / відп. ред. Я. М. Шевченко. Хмельницький : ХУУП, 2007. 626 с.

232. Стецюк П. Б. Державні символи України: конституційно-правова характеристика. *Вісник Конституційного Суду України.* 2004. № 6. С. 103–115.

233. Стешенко В.М. Правовий захист прав дітей та підлітків і безпечний інформаційний простір: Навчальний посібник. Київ : ФОП Голембовська О.О., 2018. 386 с.

234. Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.712 (нині – 12.00.03) «Гражданское право и гражданский процесс». Свердловск, 1973. 21 с.

235. Стрегло В. Е. Правовое регулирование личных неимущественных отношений между родителями и детьми: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Саратов, 1987. 16 с.

236. Сухонос В. В. Теорія держави і права: навч. посіб. Суми : ВТД Університетська книга, 2005. 536 с.

237. Сырых В. М. Логические основания общей теории права : в 2 т. Москва : Юрид. Дом «Юстицинформ», 2000. Т. 1. Элементарный состав. 528 с.

238. Сырых В. М. Метод правовой науки: основные элементы и структура. Москва : Юрид. лит., 1980. 176 с.

239. Тарасов Н. Н. Метод и методологический подход в правоведении (попытка проблемного анализа). *Правоведение*. 2001. № 1. С. 31–50.

240. Тарусина Н. Н. Семейное право: Очерки из классики и модерна : монография / Н. Н. Тарусина ; Яросл. гос. ун-т. Ярославль : ЯрГУ, 2009. 616 с.

241. Тархов В. А. Гражданское право. Общая часть. Курс лекций. Чебоксары : Чув. кн. изд-во, 1997. 331 с.

242. Татаринцева Е. А. Права и обязанности родителей по семейному праву Российской Федерации и Англии: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2004. 215 с.

243. Темникова Н. А. Реализация и защита личных неимущественных прав ребенка в семейном праве России: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03. Омск, 2006. 197 с.

244. Теорія держави і права: підручник / кол. авт.; кер. авт. кол. канд. юрид. наук, проф. Ю.А. Ведерніков. 2-е вид. перероб. і доп. Дніпропетровськ : Дніпропі. держ. ун-т внутр. справ; Ліра ЛТД, 2015. 468 с.

245. Тихонина К. В. Семейное правоотношение по воспитанию детей: монография. Москва : Инфра-М, 2010. 228 с.

246. Тихонова Б. Ю. Субъективные права советских граждан, их охрана и защита: автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 «Теория и история государства и права». Москва, 1972. 22 с.

247. Толкачова Г.В. Еволюція правового забезпечення гарантій захисту прав і свобод дитини. *Часопис Київського університету права*. 2014. № 1. С. 72–76.

248. Тофтул М. Г. Этика: навч. посіб. Київ : Академія, 2005. 345 с.

249. Трофимова Т. В. Нематериальные блага как объект гражданско-правового регулирования: дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2004. 198 с.

250. Турусова О. С. Семейно-правовая ответственность в Российской Федерации и зарубежных государствах: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. Москва, 2011. 208 с.

251. Указ Президиума Верховного Совета СССР «Об увеличении государственной помощи беременным женщинам, многодетным и одиноким матерям, усилении охраны материнства и детства, об установлении почетного звания «Мать-героиня» и учреждении ордена «Материнская слава» и медали «Медаль материнства» от 8 июля 1944 г. *Ведомости Верховного Совета СССР*. 1944. № 37. С. 2–4.

252. Українське народознавство: навч. посіб. / за ред. С. П. Павлюка. Львів: Знання, 2006. 568 с.

253. Ухвала колегії суддів судової палати у цивільних справах Верховного Суду України від 01 квітня 2009 р. *Вісник Верховного Суду України*. 2009. № 12. URL:[http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/F4D31CA6331D2D75C2257AF4003C08D0?OpenDocument](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/F4D31CA6331D2D75C2257AF4003C08D0?OpenDocument) (дата звернення: 17.03.2021).

254. Фединак Г. С. Міжнародне приватне право: підручник. 5-вид., доп. і перероб. Київ : Атіка, 2015. 624 с.

255. Федюшкина К. А. Формування усвідомленого ставлення до батьківства у здобувачів професійно-технічної освіти: дис. ... канд. педагог. наук: 13.00.05. Київ, 2020. 315 с.

256. Фіцула М. М. Педагогіка: навч. посіб. Київ : Видавничий центр «Академія», 2012. 528 с.

257. Фурса С. Я. Сімейний кодекс України: науково-практичний коментар. Київ : КНТ, 2008. 920 с.

258. Цал-Цалко Ю. Ю. Поняття та значення сімейного виховання дітей. *Цивільне судочинство у світлі судової реформи в Україні*: матеріали кругл. столу (Одеса, 16 травня 2015 р.). Одеса: Фенікс, 2015. С. 45–48.

259. Цивільне право України. Академічний курс : підруч. : у двох томах / за заг. ред. Я. М. Шевченко. Т.1. Загальна частина. Київ : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 520 с.

260. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

261. Цивільне право: підручник: у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін.; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Харків : Право, 2011. Т. 2. 816 с.

262. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 17.03.2021).

263. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15> (дата звернення: 17.03.2021).

264. Чепа М.-Л. А. Психологічна експертиза освіти. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. 2010. Т. XII. Ч. 5. С. 337–341.

265. Черданцев А. Ф. Теория государства и права: учеб. для вуз. Москва : Юрайт, 1999. 432 с.

266. Чефранова Е. А. Европейская Конвенция о защите прав человека и основных свобод. Прецеденты и комментарии : учеб.-метод. пособ. Москва : Российская академия правосудия, 2011. 161 с.

267. Чистяков О. И. Российское законодательство X–XX веков в 9 т. Москва : Юрид. лит., 1984. Том 1. Законодательство Древней Руси. 432 с.

268. Чернооченко С. І. Цивільний процес України: навч. посіб. 3-тє вид., перероб. та допов. Київ : ЦУЛ, 2014. 416 с.

269. Чувакова А. М. Юридические факты, фактические составы и их дефекты: монография. Одесса : Фенікс, 2009. 410 с.

270. Шаптала Н. До питання про конституційно-правове регулювання державних символів України. *Вісник Конституційного Суду України*. 2012. № 2. С. 110–117.

271. Шахматов В. П. Семейные правоотношения: пособие. Красноярск : КГУ, 1978. 38 с.

272. Шебанова Н. А. Семейные отношения в международном частном праве: пособие. Москва : Академический правовой ун-т при ин-те государства и права РАН, 2005. 96 с.

273. Шевченко Я. Н. Правовое регулирование ответственности несовершеннолетних; отв. ред. И. П. Лановенко. Киев : Наук. думка, 1976. 189 с.

274. Шевчук С. Ланцюгове виховання. *Дзеркало тижня*. 2008. 26 вересня. С. 12–17.

275. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права (по изданию 1907 года). Москва : Спарк, 1995. 764 с.

276. Шершеневич Г. Ф. Общая теория права. Москва : Тип. Т-ва Кушнерев и К, 1912. 436 с.

277. Шишка Р. Б. Здійснення прав на об'єкти авторського права. *Проблеми здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: зб. наук. пр. / НАПрН України, НДІ приват. права і підприємництва; за ред. д-ра юрид. наук, акад. НАПрН України В. В. Луця. Київ: Право України, 2013. С. 29–33.

278. Шишка Р. Б. Охорона прав суб'єктів інтелектуальної власності у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук: 12.00.03. Одеса, 2004. 38 с.

279. Юхта О.Г. Теоретико-правовий аналіз концептуального поняття «правовий статус дитини». *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 12 (158). С. 72–76.

280. Ягупов В. В. Педагогіка: навч. посіб. Київ : Либідь, 2002. 560 с.

281. Ярова Т. Критерії розмежування способів захисту суб'єктивних цивільних прав та інтересів. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 8. С. 12–15.

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

5) Резвова О.В. Правове регулювання прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини в сімейному законодавстві України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Вип. 6. С. 67–71.

6) Мазур В.В., Резвова О.В. Особливості реалізації прав та обов'язків батьків щодо виховання дитини та межі їх здійснення. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. № 5. Том. 2. С. 49–51.

7) Резвова О.В. Генезис законодавства України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дитини. *Міжнародний мультидисциплінарний науковий журнал Логос. Мистецтво наукової думки*. 2020. Вип. 9. С. 101–106.

8) Резвова О.В. Цивільно-правовий захист права дитини на належне батьківське виховання. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2020. № 3. С. 101–106.

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

1) Резвова О.В. Право на виховання дитини як особисте немайнове право батьків. *Юриспруденція та наукові товариства у закладах вищої освіти – шлях формування правника* : збірник всеукр. наук.-практ. конф. (Кривий Ріг, 27 квітня 2018 р.). Кривий Ріг, 2018. С. 36–38.

2) Резвова О.В. Становлення інституту прав дітей в період Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав* : збірник матеріалів наук.-практ. конф. (Харків, 19 грудня 2018 р.). Харків, 2018. С. 271–274.

3) Резвова О.В. Право на виховання дитини як переважне право батьків. *DIE WICHTIGSTEN VEKTOREN FÜR DIE ENTWICKLUNG DER*

WISSENSCHAFT IM JAHR : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Люксембург, LUX, 24 січня 2020 року). Люксембург, 2020. С. 80–82.

4) Резвова О.В. Права батьків на виховання дитини: поняття та зміст. *Формування сучасної наукової думки* : збірник матеріалів міжнар. наук. конф. (Кропивницький, 31 січня 2020 р.). Кропивницький, 2020. С. 191–193.

5) Резвова О.В. Институт прав и обязанностей родителей по воспитанию ребенка по законодательству зарубежных стран. *Розвиток правової системи України в умовах сьогодення* : збірник матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 1-2 травня 2020 р.). Харків, 2020. С. 49–51.

ДОДАТОК Б

Проект Закон України

«Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо прав та обов'язків батьків з виховання дітей»

Верховна Рада України

постановляє:

внести такі зміни до Сімейного кодексу України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 2002, № 21-22, ст.135):

I. Доповнити статтю 150-1 «Право дитини на виховання» такого змісту:

«1. Дитина визначається особою, яка не досягла повноліття.

2. Процес піклування та виховання починається з моменту народження дитини.

3. Переважне право на виховання дитини мають її батьки.

4. Кожна дитина має право на належне виховання, забезпечення її інтересів, розвиток, повагу до її людської гідності. За відсутності батьків або при позбавленні їх батьківських прав і в інших випадках, встановлених законом, право дитини на виховання в сім'ї забезпечується в порядку, встановленому цим Кодексом.

5. Діти, які проживають в одній родині і мають спільне місце проживання, мають переважне право на навчання за основними загальноосвітніми програмами дошкільної освіти та загальної освіти, в закладах, в яких навчаються їх брати і (або) сестри».

II. Статтю 159 викласти в такій редакції:

в частину другу абзацу третього внести таке доповнення:

«Під час вирішення спору щодо участі одного з батьків у вихованні дитини береться до уваги моральні, педагогічні та інші особисті якості батьків, взаємини між ними, а також існуючі між кожним з батьків і дитиною взаємини, рівень розуміння та ступінь довіри; виходячи з інтересів дитини, ступінь прихильності до кожного з батьків, братів і сестер, вік дитини, стан здоров'я

дитини та батьків; можливість створення дитині умов для повноцінного виховання, морального, духовного і фізичного розвитку».

3. Цей Закон набирає чинності з дня, наступного за днем його опублікування.

Президент України

В. Зеленський

м. Київ